

СТЕФАН ЖЕРОМСЬКИЙ

СТЕФАН ЖЕРОМСЬКИЙ
ПРОВЕСНА

БІБЛІОТЕКА СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

BIBLIOTEKA KLASYKI ŚWIATOWEJ

STEFAN ŻEROŃSKI
PRZEDWIOSŃIE

POWIEŚĆ

Przekład na język ukraiński

WYDAWNICTWO LITERATURY PIĘKNEJ «DNIPRO»
Kijów — 1965

СТЕФАН ЖЕРОМСЬКИЙ
ПРОВЕСНА

РОМАН

Переклад з польської

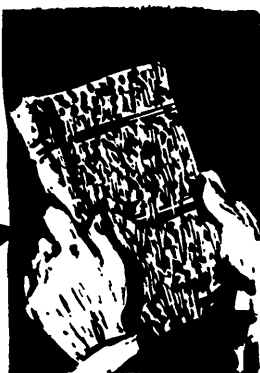
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
Київ — 1965

И(Пол)
ЖБІ

Переклала
П. ПОГРЕБНА

Перекладено за виданням:
Stefan Żeromski. Przedwiośnie. Powieść.
«Czytelnik». Warszawa, 1958.

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. ФРУНЗЕ

ОДОВІД

Тут не йдеться, чорт забирай, ні про герб, ні про цілий ряд підголених предків з сарматськими¹ вусами та з карабелами² при боці, ні про декольтованих прабабок у локонах. Батько та мати — ото й увесь родовід, як повелось тепер у нас, в сьогочасних людей без учорашнього дня. В кращому разі пам'ятають хіба що діда, від сили — прадіда. Треба тут віддати належне проїнятій семітським духом нехоті сьогочасних людей до обтяжування собі пам'яті відомостями, в якому костьолі чи на якому цвинтарі той чи інший предок спочиває.

Отже, батько носив прізвище Барика, а ім'я Северин, яке на російських обширах не впадало у вічі. «Северіан Григорович Барика» — прослизало тоді зовсім непомітно. Мати була тиха, скромна, звичайнісінька собі Ядвіга Домбровська, родом з Седльце. Проживши майже все життя в Росії, в найрізноманітніших її куточках, вона так і не навчилась добре розмовляти по-російському, а душею була не десь там на Уралі чи в Баку, в Сібірську чи в Тулі, а завжди тільки в Седльце. Тільки в Седльце — хоч вона знала про те виключно з листів та газет — відбувалися важливі, цікаві, варті того, щоб їх

¹ Сарматський — старопольський.

² Карабела — легенька шабелька.

пам'ятати, події, які зворушували або ж засмучували її. А все інше, крім чоловіка й сина, було для неї сукупністю випадкових, тимчасових, скороминутих речей та пригод, які тільки посилювали її тугу за Седльце. В пречудовій місцевості — оазисі нафтової пустелі, Баку,— десь на так званому Зиху, в затоці Апшеронського півострова, духмяній від запахів квітів та рослинності півдня, де прозоре море сповнювало шарудінням тіні прибережних гаїв, пані Барикова, знай, одне твердила: на Секулі теж був вельми гарний став, а що вже луки в Раковці — куди там! — найкрасивіші в світі, а коли над Мухавкою світив місяць і відбивався в ставу коло млина... І починалось неминуче й нескінченне тупцання серед красот якихось там мокрих лук під Ігане, ліска під Сточком, ба навіть соші на Морди, яка — о боже праведний! — у спогадах була не стільки багнистою, курною та вибоїстою, як напрочуд красивою.

Приїхавши після шлюбу в Росію, пані Барикова (Ядвіга з Домбровських) зразу ж прославилась серед російських поляків своєю розмовою з *ящичком*. Поки повіз, у якому пані їхала, немилосердно трясся на вибоях московської мостової, вона вичитувала *кучерові*, що сидів на козлах, і, дедалі більше дратуючись, повторяла на всі лади: «Со то тутай у was takie рѳоche брукі?»¹ Візник, якого нелегко було проїняти ні цензурною, ні нецензурною лайкою, декілька раз з обуренням озирався на неї, а коли вона ще раз дорікнула йому за «плохе брукі», притримав свого сиваша і зарепетував:

— Да что вы, барыня, в самом деле к моим брюкам пристали! Плохие брюки да плохие брюки! Ишь, баба! Плохие брюки, так плохие, а тебе, баба, что за дело!

Іншим разом, вже як дружина добре забезпеченого урядовця, намагаючись бути хоч у чомусь корисною чоловікові в його просуванні по службі, добре-таки нашкодила йому своїм недостатнім знанням тонкощів російської мови. Трапилось це на публічному балу в одному з приуральських губернських міст. Бал той вшанував своєю присутністю сам губернатор разом з молоденькою дочкою. Пані Бариковій, що мала щастя після вальса випадково опинитись поруч з губернаторською дочкою, закортіло зав'язати милу розмову з спадкоємни-

¹ Що це у вас тут такий поганий брук? (Польськ.)

цею приуральського можновладця. Вона вирішила скористатись із щасливої нагоди, щоб заручитися прихильністю губернаторової дочки заради службових успіхів свого чоловіка. Довго вагалась, не знаючи, з чого почати, хвилювалась і все більше розгублювалась... Нарешті придумала! Помітивши чудову троянду, приколоту до корсажа вродливої панни, вона розпливлася в усмішці і, всім своїм еством виказуючи захват і обожування, вирекла:

— Ах, какая у вас красная рожа!

Яким же було її здивування, ба ні, жах, коли губернаторське чадо болісним дискантом зімліваючої почало гукати батька:

— Папенька! Папенька! Меня здесь обижают!

Звідки ж пані Барикова (з Домбровських) могла знати, що польська ружа¹ — то зовсім не рожа, хоч, здавалося б, вимовляється майже так само!

Саме її одруження з Северином Барикою було не зовсім звичайним.

Гарний молодик у розквіті сил, що обіймав добру посаду, вирішив оженитися, і, звичайно ж, у рідному краї. Взяв місячну відпустку і за час, що був у його розпорядженні, не рахуючи подорожі туди й назад, влаштував усе: знайшов собі дружину, поженився, як того вимагала пристойність, здобув прихильність батьків, домігся «взаємності» (хоч панна страшенно побивалась за чимсь там чи за кимсь), узяв шлюб і повернувся додому, кудись у середнє Приуралля, ні на годину не спізнившись на службу.

За молодих років Северин Барика не здобув якоїсь спеціальної освіти і не мав певної професії. Коли була можливість, йому не хотілося забивати собі голову наукою, а потім обставини склалися так, що пізно вже було серйозно братися за навчання. Отож він став типовим для того часу шукачем якої-небудь посади. А коли знайшов таку-сяку, почав нишком підшукувати іншу, більш вигідну, в будь-якій галузі. Цікавила тільки платня, помешкання, опалення, освітлення, тантьєми² й такі інші речі, а яку роботу доведеться виконувати за ті тан-

¹ Ружа (польськ.) — троянда.

² Тантьєма — тут: доля з прибутку підприємства, що її виплачують як додаткову винагороду вищим службовцям.

тьми, то не мало значення. Треба сказати, що Северин Барика був людиною від природи сумлінною, отож і за найвищу винагороду і за найрозкішніше помешкання не зробив би підлоти. Однак у межах міщанського розуміння добра і зла ладен був робити все, що скажуть «старші».

Довоєнна Росія була ареною величезних можливостей для людей такого типу, особливо для виходців з «Крулевства»¹. Певні знання, набуті в гімназії, природжена інтелігентність, яка разом з чудовим здоров'ям була вірним супутником такого шукача посади і виставлялась там, де треба було, витривалість, відвага і трішечки глузливе ставлення до «москаля», у якого служиш, а проте завжди відчуваєш свою вищість, торували йому шлях від нижчої посади до вищої. Треба визнати, що не останню роль в таких справах відігравала протекція, ця тиха, покірنا, добра чарівниця, яка вела за руку від одного земляка до іншого, від менш впливового до більш впливового, що то тут, то там зачепився ногою чи ліктем за щабель на тій російській службовій драбині.

Небагато часу сплигло після весілля в Седльце, як Северин Барика став не тільки батьком вродливого хлоп'яти, якому дали ім'я Цезар-Грегож, але й людиною великого достатку. Треба віддати йому належне: не гуляв, не розкидався грішми. Якщо не складав копійку до копійки, то купував речі: меблі, килими, коштовності, навіть картини, навіть книги — не обов'язково для того, щоб сліпати над ними, а головним чином як речі, що мають цінність. Та коли довелося йому зіткнутись із світом відшліфованим і начитаним, виникла також доконча потреба прочитати ті дорогоцінні польські книги в розкішних оправах, що досі були лише «білими воронами» в його домі. Від того повсякчасного читання проникав у його життя певний дух, ніби якийсь неясний, невизначений, витончений запах.

Серед томів, розкішно оправлених у шкіру, тиснену золотом, лежала одна непримітна, непоказна книжечка. Були то спогади про похід генерала Юзефа Дверніцького на Берестечко і Радзівілов під час війни 1831 року, написані невідомим автором і видані за кордоном. Серед численних перипетій, описаних хоч і заплутано, але доклад-

¹ Крулевство — польське королівство, Польща.

но, на сторінці тридцять сьомій згадувалось про те, що серед п'ятнадцяти причетних до повстання шляхтичів, які жили на Русі, був і Калікст-Грегож Барика, соловіївський дідич. То був дід Северина Барики по прямій лінії. Дід Калікст, приставши до повстання, чи не найбільше постраждав. Як тільки генерал Дверницький після битви під Боремлем на Стирі, під натиском переважаючих сил російського генерала Рюдігера, був змушений під Люблінцями перейти кордон Галичини, російський уряд з усією жорстокістю накинувся на тих, що підтримували повстання. Соловіївку конфіскували, рідний дім пограбували й спалили дотла, а дід Калікст на останньому коні з своїх колись численних табунів мусив вирушити в світ, що після придушення повстання став для нього темною і безпросвітною безоднею горя, зробився з пана бідняком, важкою працею заробляючи в чужому краї на шматок хліба.

Текст, у якому сухо, без сентиментальності, але з усіма подробицями викладено наведені вище факти, був обведений з обох боків сторінки рукою сина Калікста й батька Северина. Цим двом від згаданої Соловіївки з околицями дісталась у спадщину тільки версія, наведена в тій книжці, та легенда, що її переказували з уст в уста. Соловіївка стала родинним міфом, переказом з щораз то іншими подробицями про щось далеке, славне, благородне, величне.

Сама та легенда, як це звичайно буває з легендами, побільшила дідівські багатства, розширила володіння, а вчинкам його надала значення якоїсь майже надлюдської справи. Сухий запис в рідкісній брошурі безіменного автора став ніби веретеном, на яке намотувалася тонка й дорогоцінна нитка віри вбогих нащадків. Вони вірили в якусь свою вищість, що давала їм право пишати. Батько Северина під заголовком брошури великими літерами написав наказ, адресуючи його не то своєму одинакові, не то всім майбутнім нащадкам: «Берегти, як зіницю ока!»

І Северин Барика справді беріг ту книжечку, як зіницю ока. Вона мандрувала з ним по безмежній Росії, примостившись тихенько на дні валізки серед брудних комірців та припошеної білизни, в сусідстві з непривабливими шкарпетками та чернетками прохань про посаду, писаних різним високопоставленим особам, коли на-

щадок легковажного і шляхетного діда був ще бідним, як церковна миша. Потім ця книжечка спочивала в шухляді столика серед найважливіших паперів. Потім потрапила до портфеля афериста високого лету, до потаємної шухляди в письмовому столі великого урядовця, нарешті до шафи під склом, набитої бронзою, пам'ятками старовини, раритетами друку та оправи.

Не можна сказати, щоб зміст історичного запису мав якийсь особливо глибокий зв'язок з духовним життям Северина Барика. Але все-таки мав він для нього певну принадність, як щось далеке, як чарівний напівзабутий сон. Було в тій книжечці щось ніби від релігії, яку навіть не визнаєш, не сповідуєш, а проте ставишся до неї з пошаною. Було в ній щось від весняної квітки, якої людина сильна, практична, заклопотана справами не помічає навіть тоді, коли дивиться на неї, але яка, незважаючи ні на що, посилає їй із землі свої пахощі. Занадто вже приросла до скромної книжечки домашня пиха та прихована амбіція: не випали — чорт забирай! — Барика в сороки з-під хвоста, як перший-ліпший з тих, що зустрічаються на шляху до кар'єри і кому треба низенько кланятись.

Просуваючись від нижчої посади до вищої, у зв'язку з чим доводилось і переїжджати з одного міста до іншого, Северин Барика опинився нарешті в Баку, на тамтешніх нафтових промислах, вже як вищий урядовець, у віданні якого було ціле бюро. Скромне стареньке помешкання змінили апартаменти, паркет яких вкривали перські килими. На килимах стояли меблі, та не якісь там унікальні, а просто дорогі, оббиті неоцінним кавказьким атласом меблі. На столах з'явилися важкі скатерті, а на стінах — «мальовані від руки» олійними фарбами картини видатних майстрів, що оцінювалися так само високо, як і меблі. Чимало було золотого й срібного посуду в горіхових та дубових шафах, масивних, мов фортечні bastiони.

З часом Северин Барика, що вів досить помірковане життя, мав у банку кількасот тисяч карбованців про чорний день. Він став високошанованою людиною в тому світі, куди його закинула доля. Зробився визначною особою серед земляків. Тиха дружина своїми нескінченними і щоразу настирливішими зітханнями за рідним містом добилась того, що і його часом... не раз... приваб-

лювала думка про повернення до рідного краю, про перенесення родинного вогнища кудись над Віслу, де можна було б розгорнути ширшу діяльність. Але висока посада в Баку, гроші, що рікою пливли до кишені, добробут, спокій, зрештою, і край той багатий, де хіба що птичого молока не було, тримали його на місці. До того ж він призвичаївся вже до таких умов життя. Теплий клімат, чудові й надзвичайно дешеві південні фрукти, легкість, з якою можна за безцінь придбати пишні шовки, дешевизна людської праці, змога виїжджати на час літньої спеки до Зиху, зручне й розкішно обставлене помешкання — все це не пускало його з того краю. Свідомо чи підсвідомо тримала його тут також сама система відносин у царській Росії, її могутність, на якій сиділось, мов мусі на упряжі, що міцно стискувала голову й боки дикого, чужого румака.

Отак з року в рік мріючи про повернення на батьківщину і одночасно обростаючи золотим та срібним пір'ям, Северин Барика всю душу вкладав у синопка, в міцного і вгодованого Чаруся. З малих літ для хлопчика брали найдорожчих вчительок французької, англійської, німецької та польської мов, найкращі репетитори готували його в гімназію. Вчився він взагалі непогано, власне, вчився б дуже добре, коли б цьому не перешкоджали своїми пестощами та турботами, чи, бува, не перепрацьовується, чи не втомлюється їхній синок, люблячі його без міри батьки. В затишному кабінеті, з пухнастим килимом на підлозі — таким пухнастим, що нога тонула в ньому, — батько та син часто приємно проводили вдвох час. Першокласник син, що сидів у батька на колінах, притулившись голівкою до його голови, і батько, гойдаючись у кріслі-гойдалці, вілювали собі із уст в уста таблицю множення, французьку байку, задану на завтра строгим учителем французької мови, або без кінця повторювали якогось невеличкого польського віршика, щоб не забути правильної вимови тієї важкої мови. Школа робила своє. Чарусь у тисячу разів краще володів російською мовою, ніж польською. Не допомагало ні те, що дома розмовляли виключно по-польському, ні те, що служниці були польки. Господиня, як відомо, не могла бути причетною до зрусифікування сина. Не міг також бути причетним до цього й батько, який, правда, дуже добре розумів, що конче треба знати

державну мову, і навіть наголошував на цьому, тому не міг, бо якраз тоді його самого вабило те щось витончене, делікатне, панське, що долинали з далекої батьківщини. Та саме життя, перейняте російським духом, робило своє.

Так і спливали дні Чаруся — в обіймах батька та матері, на їхніх колінах, під їхніми люблячими поглядами.

ЧАСТИНА ПЕРША СКЛЯНІ БУДИНКИ

4

АРУСЕВІ, власне, минуло чотирнадцять років, і він перейшов з четвертого класу в п'ятий, коли Северина Баріку як офіцера запасу призвали в армію. Вибухла війна. Дуже швидко, протягом якихось двох днів, родинна ідилія була зруйнована. Цезар залишився сам з матір'ю в осиротілім помешканні. Коли проводжав він батька на військовий корабель, що відпливав до Астрахані, то не відчував ні найменшого смутку. Ще б пак! Тисяча подробиць, дат, цифр, назв, пов'язаних з обрядженням батька в офіцерський мундир, поглинули всю його увагу. Спаконував валізу, чудову батьківську валізу з грубої жовтої шкіри, оквану металом, з вибитими ініціалами і безліччю таємничих перегорожок всередині. Він не поділяв і зовсім не розумів матиного відчаю, її плачу та схлипувань з ранку до вечора. І тільки тоді, коли батько разом з іншими офіцерами залишився на палубі, а вони вдвох з матір'ю на березі, і коли з грюком відкинули місточок, Цезарека охопив такий розпач, якого він ще не відчував ніколи в житті. Під впливом того почуття простяг до

батька руки й закричав, як мала дитина. Та заспокійливі знаки, що їх креслили в повітрі білі батькові руки, втішили його так само раптово, як раптово прийшов був той сліпий дитячий біль. То ж ненадовго! Все одно що на маневри! Війна довго не затягнеться. Якихось два-три тижні. Може, місяць. Найбільше два. Російський вал перекотиться через ворожі поля, зімне всі перешкоди, як морквиння або кукурудзиння, і все повернеться до норми. Так казали всі, і такий погляд на війну залишив Цезареві у спадщину, від'їжджаючи, батько.

Повертаючись разом з матір'ю, німою як могила, з порту додому, вже не сумував нітрохи. І те, й інше тішило його, а найпаче — перспектива свободи. Батько, який ніколи в житті не карав його, навіть не лаяв, а вичитував йому напівжартома, з легеньким глузуванням, мав, проте, над сином незламну, залізну владу. Всупереч його лагідній усмішці, всупереч ввічливим вказівкам і доброзичливим порадам, всупереч просьбам, висловленим серед пестоців і розваг,— не можна було не коритись йому. Були то канони й параграфи волі, нав'язувані з ласкавою усмішкою. То був такий самовладний режим і така тверда диктатура, яку ніщо, буквально ніщо, не могло зламати. Тепер той обруч розійшовся і сам собою спав. Зник панічний страх в очах матері: «Що скаже батько на це?» Сама батькова відсутність ніби казала: «Роби, що хочеш!»

Свобода ошчасливила Цезарека і сповнила жахом його матір.

— Що ж тепер буде? — шепотіла вона, заломлюючи руки.

Цезар не задавав собі таких питань. Він поклявся матері, що слухатиметься її, як і тоді, коли батько був поруч, у своєму кабінеті. Поклав собі бути слухняним і заспокоював матір поцілунками та пестощами. Та насправді тілом і душею рвався туди, де козам роги правлять. Чого не міг домогтись у матері вередуванням, того досягав ласкою або скандалом. Тепер він завжди ставив на своєму. Робив, що хотів. Він не бачив більше тих меж, які йому досі не дозволялось переступати, і кидався направо й наліво, назад і вперед, щоб роздивитись усе те, що раніш було забороненим. Цілісінькі дні тепер проходили поза домівкою в розвагах, ігрищах, гулянках, витівках у товаристві таких же самих бешкетників.

Коли скінчилися канікули, Цезар знову «відвідував» гімназію і, як і раніш, брав удома уроки французької, німецької, англійської та польської мов, але тепер ці уроки не проходили без скандалів, ба навіть і бійок. З кожним учителем він заїдався, заходив у сварку і на кожного скаржився матері, що нібито зазнавав несправедливості й кривди, за які, знову ж таки як людина честі, повинен був відомстити в належний спосіб, котрий знаходив визнання в авторитетних колах «давніх» друзів з п'ятого класу. Невинні розваги, що не йшли далі дитячих витівок і вештання по місту, захопили його, немов якась стихія. Разом з кількома давніми товаришами тікав він з уроків і гасав по околицях і навіть уночі ганяв по вулицях, по ямах і вибоїнах серед уламків гвєрейських¹ святинь та руїн стародавніх мечетей.

Вирвавшись з батьківської узди, Цезар не міг уже стерпіти ніякого аркана. Нещасна мати не знала, що почати, сходила сльозами й сохла від журби. Ті гіркі материні сльози, що набридли хлопцеві до смерті, примушували його виправитись на день, од сили на два. А вже третього дня він знову витворяв щось. Бив шибки татарам, видирався на пласкі дахи будинків і, невидимий, стріляв з рогатки в мешканців. Там провертів дірку в стіні будинку, що виходив затиллям на вулицю, щоб крізь неї розглядати жінок мільйонера-мусульманина, які прогулювалися в не затіненому деревами дворі без чадри, тут влаштував ненависному вчителеві котячий концерт. Вночі він без усякої мети тинявся по безконечному бульвару нового міста або просто, як бездомний пес, гасав по завулках, по вузьких і крутих вуличках старого міста, вертівся в порту, серед бруду та чаду «чорного міста», чи серед свердловин, кратери яких викидають масне болото. Ота потреба всюди волочитись, зриватись без мети з одного місця й галопом мчати в інше стала хворобливою звичкою і пристрастю. Він просто не міг всидіти дома. Особливо приваблювала його гра. Гра в м'яч, у поясок, в якісь там камінчики, «кічки», в заяложені грузинські кості.

Були в Цезаря й неабиякі справи. Він вчив роль у п'єсі про розбійників, яку мав з товаришами таємно

¹ Г в е б р а м и (буквально — невірними) магометани називали послідовників Зороастра (Заратуштри).

поставити в руїнах старих бакинських фортечок. Разом з ними він будував схованки в печерах скель та лабіринтах старих мурів, щоб переховувати в них недозволені книжки, непристойні вірші Пушкіна та всяку порнографію. Там же він переховував револьвер без набоїв та розкішно оздоблений грузинський кинджал, удари якого поки що не були призначені ні для кого. І револьвер, і кинджал, що були загорнуті в кольоровий цигарковий папір, терпеливо чекали свого часу. А поки що напад на буржуїв як татарського, так і вірменського походження здійснювався з допомогою менш страшної зброї. Бити шибки можна було й звичайнісінькими камінцями.

Матері було несила втримати сина вдома, відучити його від поганих звичок, допильнувати й вислідити, де він буває. Вона весь час тільки те й робила, що чекала його повернення. Коли він хапав шапку й стрілою вилітав на вулицю, щось підступало їй до горла й спирало віддих. Вона не мала більше сили просити цього шибеника, щоб він не йшов з дому. Спочатку Цезар вдавав із себе слухняного, піддобрювався, випрошував дозволу піти погуляти. А згодом прибрав зухвалого тону, знахабнів, став уїдлигим, причепливим і сварливим. Нарешті зовсім перестав зважати на матір. Вона теж стиснула зуби й мовчала, переживаючи довгі години очікування й тривоги за свого одинака.

Те чуже місто стало для неї ще більш чужим, незрозумілим, грізним, зловісним. Після чоловікового від'їзду все тут лякало її. Поки чоловік був у господі, він був усім, а вона тільки тихою й покірною його тінню. Тепер же та тінь повинна була стати діяльною й активною. Тінь повинна була мати волю, стати рішучою і владною. Яким же непосильним тягарем лягало все це на її плечі! Їй треба було про все пам'ятати, все передбачити, запобігати, наказувати. Голова йшла обертом від цієї сили-силенної обов'язків. Вона не знала, з чого починати, яким шляхом іти і де той шлях шукати. Їй було і соромно, і страшно. Вона терпіла пекельні муки — муки пасивної, немічної натури, якій накинули необхідність діяльності. Тривога за сина, що, як на зло, став зіпсутим, неслухняним хлопчиськом, доконувала її. Вона відчувала деяке полегшення тільки вночі, коли хлопець міцно спав. Тоді вона чула його дихання, знала, що він біля неї і ніщо йому не загрожує. А сама не могла за-

снути. Втратила сон. Але краще ночі без сну, ніж дні, сповнені тривоги. Ой, як же то гарно було причаїтися на ліжку, забитися десь у куточку і дивитись, дивитись на вродливе личко сина, на його густі кучері і все думати про нього! Який же вродливий, який любий той лобуряка, той шибеник, той волоцюга і ледар!

І що-то йому сниться? Що там снується, під отією чарівною спадистою опуклістю чола? Що-то в тих міцно заплющених очах, під тими густими віями? Якийсь жагучий крик видобувається з пульсуючого горла! Якесь бурхливе, дике, жорстоке видовище приснилося йому, бо рівний ніс натягується, мов тятива лука, ніздрі тремтять, а між чарівними устами загрозово показуються пречудові білі зуби. Який же він вовк! Яка нестримна пристрасть у тому сонному усміху дитини! І, так-от розглядаючи обличчя свого одинчика, глибоко замислювалася: «Хто ж він такий, на милість божу, той хлопець?» Ото незбагненна таємниця зачала його в ній. Ото був маленький і безпорадний — крихітка тіла, повністю залежна тільки від неї, часточка її цілого, так ніби новий орган її тіла, рука чи нога... Вигодувала його, виплекала, викохала. З року в рік ріс на її руках, на її очах, в її обіймах. Кожен його день залежав від неї, з неї починався, нею кінчався. Силу свою, життя своє крапля за краплею перелила вона в нього. Наповнила кров'ю його жили. Дала йому голос, крик, спів. А тепер-от стає він чужим і зловісним. Повстає проти неї. Якимось злом дихає на неї. Безмежна любов до нього перетворюється й перероджується в ньому на кривду для її кволого тіла й слабкого духу. Якби не любила його так безтямно, то що їй було б до того, що він стає зіпсутим хлопчиськом, гасає де хоче? Але він б'є в любов, разить її тією силою, якою обдарував його її слабкий дух.

Не раз починало вже дніти, коли її, вкрай змучену, огортало нарешті коротке забуття, чуткий півсон. Але досить було хлопцеві поворухнутись, захропіти чи заговорити крізь сон, як вона пробуджувалась. В такому стані півсвідомості вона завжди тікала з того чужого міста «додому», тобто в Седльце. Йй вчувався стукіт коліс поїзда і ввижались безмежні обшири полів, лісів, пустирів та пасовищ Росії — тієї величезної країни, що була її в'язницею. Таємне, радісне, справді злочинницьке марення підказувало їй перипетії дії: взяти Чаруся, зав'язати

у вузлик трохи речей і чкурнути. Втекти з цього вигнання! Зникнути! Завжди, пробуджуючись, вона розуміла, що це неможливо, що такого не може бути, що Северин ніколи не погодився б на таке. Хіба ж він не мав би підстав сказати, ніби вона втекла тільки тому, що в Седльце живе Шимон Гайовець?

Те ім'я мало чарівну силу. Воно викликало в її пам'яті давні весняні ранки й літні дні, яких вже більше нема на землі. Знову було їй вісімнадцять літ, і в серці своєму вона знову відчувала ту радість, якої більше нема на землі. Вона дуже добре розуміла, що все це груба й смішна нісенітниця, проте знову ставала собою, тією колишньою молодою дівчиною. І знову кохала Шимона Гайовця, таємно, на все життя — так як тоді. Знову кохав її — до гробу — той стрункий вродливий юнак — так як тоді. Вона переживала свій німий роман. Знову чекала його освідчення — довго, тоскно. Та не почула від нього жодного слова. Ні півслова, ні зітхання! Тільки палало кохання в тих його темних глибоких очах. Ох, не роман, не короткочасне захоплення, не веселий флірт, а похмуре кохання. Бо як же міг насмілитись освідчитися в коханні їй, панні з «дому» седлецького, він, бідний канцелярист з «палати», та ще й виходець не то з підляських хлопів, не то з якоїсь дрібної шляхти. Тож і мовчав, поки домовчався! Приїхав Северин, і її, не довго думаючи, віддали за нього. Знову згадувала вона свій від'їзд з чоловіком у Росію. Стоїть ото у вікні вагона усміхнена щаслива молода. Багато людей, усі знайомі, все місто. Гомін, квіти, обійми, поздоровлення, побажання. А в глибині перону, осторонь, спершись на виступ віконної ніші, стоїть самотою — отой. Знову застогнала від болю душа. Ввижались його очі й усміх, сповнений смертельної муки.

Вона згадувала ті давноминулі дні, ті чарівні хвилини, коли походжали удвох понад ставом у Секулі, тим незабутнім ставом, вкритим водяними лілеями. Пам'ятала кожне його слово, сказане тоді, тиху його розповідь про підляську унію, про мучеництво, примус. В його душі підляська унія і весь той сумний і таємничий край мали ніби свою каплицю. Одному йому було все відомо, він один знав усе з документів, з офіціальних паперів, з таємних рапортів. Він один стояв над дорогами того краю, немов самотній хрест. Тільки їй звіряв він свої

думки. І вона його зрадила... Зринала в пам'яті одна подорож до Дрогічина, на драбняках, в численному товаристві молоді. Як же було тоді весело, яка весна буюла в серцях!

По дорозі затрималися біля старої уніатської каплички, забитої цвяхами і приреченої на спустошення. Пригадала очі Гайовця, очі, зведені на старенький образ у глибині каплички. О боже, і таку людину відштовхнула, знехтувала, плюнула їй в душу!.. Тисячний раз згадувала той страшний лист, якого написав він, коли розійшлася чутка, що вона виходить за Северина, — написаний на шести сторінках, благальний, волаючий, залитий слізьми, божевільний лист Гайовця. Вона одразу ж порвала його, але слова, написані на тих аркушах, жили й досі в її душі. Читала їх в своїй пам'яті, як тоді, на горищі, коли рвала на собі волосся й непритомніла з розпачу. Коли вона згадувала те ім'я, весна рідного краю розквітала в її душі. Він був її вчителем, керівником, тихим напутником — ох, і обранцем серця з-поміж усіх людей на світі! Все минулось, час і простір лягли між ними, народився Чарусь, — але та людина не вмерла для неї. Коли б навіть не було його в живих, благословляла б його пам'ять...

Від чоловіка листи надходили досить часто. Він був на бойовій лінії десь у Східній Пруссії, над Мазурськими озерами. Листи були одноманітні, сухі, майже офіційні, писані завжди тими самими словами. На сина вона, звісно, не скаржилася чоловікові і, без сорому казка, вихваляла його за чесноти, яких і сліду не було. Батько у своїх листах дякував Цезарекові за таку похвальну поведінку і успіхи в навчанні. Мати читала ці місця закоренілому «рецидивістові» і цим досягала того, що на якийсь час в ньому пробуджувалось щось на зразок каяття та докорів сумління за свої вчинки. Але досить було комусь із товаришів, якомусь Миші чи Колі, свиснути під вікном, як від каяття і твердого наміру виправитися не залишалося й сліду.

Тільки один раз щось найшло на Цезарека. Був звичай в неділю співати на хорах у місцевій католицькій капелі. Цезар мав дуже приємний голос і вже кілька разів співав соло під акомпанемент фісгармонії. Ксьондз, грузин, вихований в провінціальній Росії і неприхильно настроєний до поляків, погоджувався на ті співи неохоче,

але, зважаючи на численність польської колонії, був змушений терпіти їх. Одного осіннього ранку Цезар співав на хорах старий, загальновідомий гімн:

О боже, що долю людей
тримаєш в руці своїй,
Тих, що стоять на порозі вічності,
до лона свого притули....

Схвильований власним співом, він відчув, як щось підступило йому до горла. Незрозуміла глуха туга за батьком досягла в ньому крайньої межі. Він почував, що ось-ось розридається. Голос його набув надзвичайної краси і проймав до глибини душі. Старий, спустошений п'яниця-урядовець, який уже й польську мову погано пам'ятав, ледве справлявся з акомпанементом — тремтливими пальцями видобував приглушені звуки, щоб не пропустити чогось, щоб, борючись боже, не зіпсувати чогось у тій пісні, що стала надлюдським провіщенням, стала щирою молитвою перед богом. Слухачам здавалося, що то ангел божий зійшов з костюольного образу, став біля клавікорда і заспівав благальну пісню за грішних людей.

Проте той костюольний настрій минувся так швидко, як і прийшов. За стінами каплиці Чарусь був сам собою, вірніше таким самим бешкетником, як і його товариші. Почуття туги за батьком, глибоке й непереможне, стикалося на своєму шляху із страхом перед можливістю повернення батька. Неосяжна куля свободи зразу ж розбилася б удрізки. Знову довелося б припинити, вдавати з себе сумлінного, чемнього, працюючого, який ні про що більше не думає, як тільки про науку в школі й поза школою. Тоді вже не могло б бути мови про власну волю, про те, щоб піти, куди забажається, про ненаситне впивання необмеженою свободою, яке властиве розперезаній молодості.

Правда, та розперезаність часто виявлялася в навдивовижу невинній формі. Друзі збиралися в одного з гультьїв і нібито таємно співали найбільш відомих і найбільш заялжених російських пісень. За співами йшли карти. То один, то другий був закоханий. Цезар ще ні в кого не закохувався, але знав, що така річ існує і в моді.

Северин Барика не переміг німців над Мазурськими озерами. Навпаки — тікав на схід з рештками армії.

Довго не було від нього звістки, а коли нарешті прийшла, то вже з іншого місця. Він був у Карпатах. Наступав на Угорщину. Слав звідти вісті, такі ж сухі й одноманітні. Кожен лист починався запитаннями про Цезаря й кінчався незліченними привітаннями для нього. Жодного слова, жодної згадки про повернення. Бої, облоги, походи, сніги, долини й гори, ті гори, яких Цезар марно шукав на карті.

* *
*

Матеріальне становище дружини й сина було забезпечене. Самої тільки офіцерської платні, пунктуально виплачуваної, цілком би вистачило. Та ще й Северин Барика, перед тим як іти на фронт, взяв з банку значну частину своїх заощаджень, поміняв їх на золото і «про всяк випадок» закопав у підвалі разом з коштовностями і тим, що було ціннішого з золотих та срібних речей. Самих грошей було кількисот тисяч. При церемонії закопування, виконаній вночі з усією обережністю, були присутні пані Барикова та Цезар. Частина капіталу, залишена в банку знову ж таки «про всяк випадок», призначалась на різні невідкладні витрати. Звідти мати й син могли брати, скільки хотіли, для своїх потреб, для оплати уроків мов, музики, співу, танців, верхової їзди, катання на лижах, роликових ковзанах, на мотоциклі, велосипеді, на моторному човні, на аероплані, автомобілі, а також на всякі інші забаганки одинака, яких тільки його душа забажає.

Цезар добре дбав про те, щоб «поточний рахунок» не запліснявів у банку. Перепробував усе, що тільки спадало йому на думку. Мати на все погоджувалася, вірніше, мусила приставати на все, що диктував їй син. Отож він їздив по суші й по морю і навіть літав у повітрі. Не можна сказати, щоб Цезар взагалі не вчився або вчився погано. Він любив, наприклад, музику і багато грав і на уроках, і поза уроками. Читав багато всяких книжок. Переходив з класу в клас, сяк-так латаючи прогалини в своїх безсистемних і аж ніяк не ґрунтовних знаннях, бо тепер нікому було примушувати його просиджувати цілісні дні, опрацьовуючи все аж до ударенія.

Минув рік, два, три, а про далекого батька його ні слуху ні духу. Барика все ще був в армії. Наступав і

оборонявся, але не приїжджав. Якось був повідомив, що лежить поранений у шпиталі десь далеко, на кордоні корінної Польщі. Потім довго не писав. А коли нарешті прийшов від нього лист, то вже неофіціальний, зовсім з іншого місця.

Тим часом Цезарек виростав самостійним, вірніше, самовладним шмаркачем. Про батька він якось зовсім забув. В його уяві батько — то застарілі заборони, юдоль якась темна, що виклика́ла на диво болісні, гнітючі почуття, украй сумні й тоскні, хоч разом з тим було в них щось до болю рідне, своє. Цезар не любив думати про батька. Проте іноді посеред дороги щось ніби хапало його в обійми, якась мара, якісь невидимі руки зупиняли його посеред гри. Часто щось тягло його в безодню смутку й жалю, що раптом відкривалася під його ногами. Потім треба було заглушити те почуття, яке друзі називали хандрою, прогулянкою на човні, на велосипеді, на мотоциклі чи на дикому козацькому коні. Протягом тих довгих воєнних років мати стала для Цезаря чимсь таким поступливим, підлеглим його волі, слухняним, покірним кожному його бажанню, неначе це був його власний орган, як-от рука чи нога. Це не значить, що Цезар був злим сином, а його мати недолугою розтелепою. Але так міцно зрослися ці два організми, з яких один підлягав другому, що становили одне духовне тіло. Поволі, але неухильно Цезар займав місце Северина, стаючи, як і він, джерелом постанов, порад, планів, передбачення, а також розпорядником. Цезар не вникав у господарські справи, але все залежало від нього. Всі знали, що пані Барикова бере й видає гроші, виконує різні доручення, а орудує всім вродливий Цезарек.

В добре обставленому помешканні все залишилося на своєму місці, як було в момент від'їзду Северина Барики. Так само стояли меблі у вітальні, в тому ж порядку лежали книжки на письмовому столі в кабінеті господаря дому. Все було так, ніби господар тільки вранці пішов у своє «промислове» управління. Ось газета, яку читав він напередодні від'їзду, ось дорогий ніж для розрізування сторінок, що лежить на розгорнутій книжці і, здається, ще зберігає тепло руки, яка тримала його. Те житло, якщо можна так сказати, було відображенням могутньої держави, в якій притулилося. Як там, так і тут,

все було створене тяжкою працею і здавна немов затиснуте в лещата.

Господар все не повертався. На третій рік війни від нього так довго не було жодної звістки, що дружину, ба навіть легковажного сина охопив відчай. Інформація воєнного начальства була якась туманна й непевна. Один раз повідомили, що майор Северіан Григорович Барика загинув, а іншим разом — що, «ймовірно», потрапив у полон до німців чи австрійців. Нарешті на настирливі запитання відповіли холодним ударом, з іронічним примурженням начальницького ока, що пропав без вісті, безслідно зник у вирі війни і що взагалі про нього нічого не відомо. Розпач нещасної жінки не мав меж.

* *
*

Та на цьому розпач не кінчався, і навіть не це було його причиною. Насунулася вона, величезна й незрозуміла, неправдоподібна й дика, немов татарська орда, з просторів Росії і з часу. Одного дня з блискавичною швидкістю розійшлась по Баку звістка: революція! Ніхто не знав, що означало те слово на практиці, ніхто не міг його пояснити, і якби спитали наймудріших, кожен з них, напевне, відповів би зовсім не те, що попередній, і не те, що наступний. Коли хтось і знав що-небудь про цю революцію, то хіба що Цезар Барика, бо він її тут і починав. Прочувши, що десь є революція, він перш за все перестав відвідувати свій восьмий клас, а разом з ним і найревніші послідовники його способу мислення та поведження. Крім того, змінив учнівську форму на звичайний одяг. Правда, не зовсім: носив учнівський кашкет, тільки без пальми, і звичайний піджак. А коли директор гімназії, зустрівши його в такому вигляді, запитав найневиннішим тоном, чого це він розгулює в цивільній одежі, в шапці набакир і з паличкою — *тросточкою* — в руці, Цезар тією самою *тросточкою* відміряв йому два здавна вимріяних удари: один у праве вухо, другий в ліве. Вулична юрба, що зібралася біля них, стала не на бік ображеного директора, а на бік напасника Барики. Цезар спокійнісінько пішов додому, оточений ореолом слави, несучи в руках славетну з того часу *тросточку*. А коли директор гімназії, скликавши педагогічну раду, виключив

Цезаря Баріку з тієї школи і взагалі з усіх бакинських гімназій і з усіх шкіл Росії, бо видав йому так званий «вовчий» білет, то цим аж ніяк не зашкодив Цезареві, бо Цезар Баріка вже не збирався вступати до жодної російської гімназії. Інше було в нього в голові.

Ні підсудний, ні члени караючого органу не надавали значення вирокові. Побитий начальник подав до суду скаргу на вихованця. Але поки прийшов час викликати напасника в суд, якісь таємничі сили щонаочі били шибки в помешканні директора гімназії, вимашували дьогтем та іншими смердючими речовинами двері, сходи та стіни його вілли, вкидали йому в кабінет крізь діри у вікнах дохлих шурів, влаштовували під його дверима котячі концерти та інші школярські витівки. Поліція? Поліція на той час стала на диво сонною і ніяк не могла схопити й покарати злочинців. Сказати по правді, вона ганебно боялася їх, як, зрештою, і всі в місті. Хто ж міг знати, чи це не вияв могутніх сил революції, такої грізної й всевладної на півночі країни? Поліція не хотіла викликати невдоволення того нового начальства.

Досить довгий час у місті Баку було глухо, мертво й нудно. Все ще рухалося по-давньому, але надзвичайно сонно, в'яло, стримано, ба навіть лицемірно. Та інакше й бути не могло, якщо кожного дня все мінялося. Дві стихії міста — татари та вірмени — чатували одні на одних з вишкіреними зубами й вигостреними кинджалами за пазухою. Власті, що регулювали ту споконвічну суперечку за панування, причаїлися, бо в самій основі їхньої влади щось урвалося й перевернулося догори дном. Нарешті все пішло шкереберть. З'явився революційний комісар і—о диво!—поляк за походженням. Той одним махом встановив владу й запровадив нові порядки. Татари і вірмени забули на якийсь час ворожнечу, і ті й другі на свій лад використовували ситуацію. Насамперед — зникли всі товари. Крамниці позачинялися. Зникли продукти. Банки не видавали вкладених капіталів і не виплачували процентів. Нікому не виплачувалася платня. Виганяли з помешкань. Запанувала вулиця — робітники нафтових промислів та фабрик, чорноробочі, челядь, моряки. Та все ж було відносно спокійно. Місто залишалося без керівництва, а силу свою черпало в боротьбі ворогуючих племен. Убогий люд упивався мітингами, промовами і перевертанням усього догори ногами.

Цезар Барика, звичайно, відвідував мітинги. На одному з таких зібрань вішали *in effigie*¹ царів, правителів, президентів, генералів, вождів — і серед них ляльку, одягнену Юзефом Пілсудським. Юрба радісно плескала в долоні, а найголосніше Цезарек, хоч він нічого ще не знав про Юзефа Пілсудського. Все, що вигукували промовці, було йому до вподоби, було ніби вийняте з його нутра, вирване з його голови. То була квінтесенція. Повернувшись додому, він розповідав усе від початку й до кінця матері, пояснював найбільш незрозуміле. Говорив з запалом, з нестримною радістю винахідника, який нарешті став на правильний шлях.

Мати не ходила на мітинги. Вона тепер дивилася понуро в землю і ні до кого не озивалася. А коли залишалася віч-на-віч з Цезарем, пробувала заперечувати. Але він починав лютувати, кричав на неї, що вона не може зрозуміти таких простих, ясних і справедливих речей. Плете несусвітні дурниці. Торочить, що коли хтось хоче творити комуністичний лад, то хай поділить на рівні частки пустирі, якийсь там степ чи гори, і хай там спільними силами орють, сіють, будують, жнуть і збирають. Хай починають все справедливо — з бога і з себе. Що ж то за комунізм, якщо вдиратися до чужих будинків, палаців, костьолів, які призначені для іншої мети і які порівну ніяк не поділиш. Та це ж, казала вона, загальний грабунок. То невелика штука — зробити з палацу музей. Створити самим музейні цінності і помістити їх у будівлю, споруджену комуністичними силами й призначену для музею, — ото було б подвигом, гідним нових людей! Вона так дратувала сина своїми нісенітними аргументами, виссаними з пальця, а вірніше з «седлецької» вулиці, й виволоченими на світло революції, що в нього свербіли руки просто-напросто побити її добре за такі контрреволюційні теревені й раз назавжди відучити від тих реакційних випадів. Він не жалів для неї відповідних висловів та епітетів. Роздратувавшись, він заходив так далеко, що потім починав картати себе за те, що дозволив собі вжити таких виразних афоризмів. Коли вже дуже сердився, вона затихала й навіть робила вигляд, що погоджується, або вдавала революційний ентузіазм.

¹ *In effigie* (лат.) — в подобі. Давній звичай виконувати вирок на ляльці, схожій на злочинця, що втік або вмер.

Не тільки на мітингах та зборах бував молодий Барика. Не раз, захоплений збудженою, розлюченою юрбою, біг він до в'язниць, коли з підземель виволікали різних білогвардійців, царських генералів, відомих своєю жорстокістю, і привселюдно мордували їх. Цезар дивився, як відзначалися в тій роботі моряки, а також різні урядові особи. Дочекавшись цієї самочинної езекуції, він спостерігав, яких форм набирала людська лють, коли вбивали повільно, методично, не зважаючи на благання про милосерднішу смерть. Коли повертався з тих видовищ додому і, схвильований, задиханий, докладно розповідав матері про те, що там було і як все відбувалося, коли зіниці його розширювалися, ніздрі тремтіли і на устах грав диявольський усміх, вона сахалася і, дивлячись на нього переляканими очима, бурмотіла свої молитви.

Якось серед ночі, коли він міцно спав, вона спустилася в підвал і викопала частину скарбу, захищеного чоловіком. Цю, більшу й ціннішу частину, віднесла за місто й сховала серед старих руїн, у ніші, яку задалегідь вибрала. Її завбачливість, продиктована інстинктом, несвідомим почуттям самозахисту, яким керуються під час воєн та революцій прості, так звані темні люди — селяни, крамарі, дрібні промисловці, ремісники, — виявилася своєчасною. Незабаром був виданий комісарський декрет, згідно з яким кожен, хто володіє закопаним у землю скарбом, мусив під страхом смертної кари повідомити про це владу. Цезар приніс додому звістку про декрет і заявив, що негайно вкаже місце, де лежить сімейний скарб. Не від страху, а заради ідеї! Годі жити коштом народу! Він не хоче, щоб на його руках була чужа кров! Вогнем пече його те батькове золото!

Мати кивала головою. Хай буде так, якщо він, голова сім'ї, цього хоче. Про батька вже більше не було мови. Цезарек здійснив свій замір. Зразу ж прийшли люди, які набили вже руку, вишукуючи золото, і які й без його «ідеї» знайшли б батьківський скарб, пронюхали б і добули, хай би він навіть був закопаний у землю на глибину ста локтів чи замуrowаний в стіні. Цезар був дуже гордий з себе, коли виносили заощадження Северина Барика. Але коли він, стомлений і голодний, приходив додому обідати і їжі було мало, то страшенно сердився. А їжі було з кожним разом все менше, і була вона все

більш одноманітною: риба та кав'яр. Вже не було ні хліба, ні м'яса, ні овочів чи фруктів! Привіз припинився, крамниці наглухо позабивали. Цезар не питав, звідки мати бере гроші на рибу та на кав'яр. Мучився без хліба та овочів, але втішав себе запевненням, що революція переживає тимчасові труднощі. Тим часом риба та кав'яр, що їх подавали тричі на день, починали шкодити здоров'ю.

А про матір Барики нема що й казати! Вона не їла, худла з кожним днем і зовсім не спала. В той час, коли юний поборник революції ціліснітькі дні проводив поза домом, спостерігаючи вияв соціального перевороту, а вірніше, відвідуючи смішний фарс, де одні переселялися з палаців у підвали, а інші — з підвалів у палаци,— його мати нагромаджувала запаси. Вона вибиралася з міста в далеку провінцію. Прямувала в родючий степ, що простягався аж до берегів Кури, в татарські та грузинські села або в німецькі фільварки. Спочатку їхала залізницею, а потім з якогось невеличкого полустанка добиралася пішки. Відносила золоті й срібні речі, золоті імперіали й срібні карбованці, а взамін випрошувала кілька гарців пшениці, жита, зрештою ячменю і навіть проса. В кількох місцях їй пощастило роздобути, просто виклянчити, за величезну ціну трохи борошна. Долала версти до станції, вибиваючись з останніх сил під вагою тих клунків, а в самому поїзді провозила їх, відверто кажучи, під спідницею, бо вздовж вагонів ходили патрулі і конфіскували приватну й буржуазну контрабанду такого роду. А вночі Барикова несла свою здобич до татар, з якими давно вже вела такі справи. Молола зерно, знову за казкову плату золотом та сріблом, і вночі ж таки пекла хлібці та підпалки,— здебільшого це були приплюснуті ячні коржі,— щоб її одинчик зміг покуштувати святого хліба з справжнього борошна. Цезар мало що знав про те материне нічне подорожжання. Адже вона не інформувала його, звідки і яким чином мала коштовні речі, щоб обмінювати їх на зерно та борошно. Знала, що в святій глупоті свій син її зразу ж віддав би і той золотий скарб. Вигадувала для нього байку, що такий-то татарин чи такий-то вірменин дає їй по давньому знайомству кілька гарців житнього борошна.

Та сили цієї жінки танули. Ноги не хотіли її слухатися, підгиналися. Перед очима мерехтів неначе рій

чорних кажанячих крил, а в душі був морок і страх. Вона боялася вмерти. Ой, як же боялася! Бо що ж тоді буде з тим нещасним хлопцем? Стане якимсь катом, розбишакою, убивцею! Занапасть свою душу! Умре тут з голоду серед людей, які добре насміються з його хлоп'ячої легковірності.

Помешкання Северина Барики реквізували. У вітальні, в кабінеті, в спальні, в їдальні поселилися нові люди. Порозсідалися на меблях і привласнили все, що було в помешканні. Цезар з матір'ю займав тепер найменшу кімнатку, а спав у ніші, де колись стояло ліжко покоївки.

Коли забирали батьків кабінет, Цезар пригадав заповідь: «Берегти, як зіницю ока!», написану в маленькій, гарно оправленій книжечці, яку йому не раз показували. Він хотів відшукати ту книжечку, показати її кому треба як невинну пам'ятку і сховати її для батька на той випадок, якщо він живий і колись повернеться. Перерив усю шафу, перебрав усі книжки, але брошури про похід генерала Дверніцького на Русь не знайшов. Зробив тоді висновок, що батько, мабуть, узяв її з собою.

Нестатки, на які був приречений Цезар Барика, напівдобровільне самовідречення і щире жертвування всім: розвагами, спортом, помешканням, їжею, одежею, грішми — до деякої міри протверезили його. Він якимось споважнів, посмутнів. Почав помічати речі та явища, які раніше не впадали йому в око. Передусім він раптом побачив свою матір такою, як вона була насправді. Його несподівано вразило її обличчя, її маломовність, погляди спідлоба, вразило те, як вона трималася, поводитися, мовчала. Якимось придивився він до неї пильним оком — і здригнувся, мов обпечений розжареним залізом. Почав слідкувати, куди вона ходить, що робить, — і здригнувся ще дужче. Адже вона не була ще стара, мала ледве сорок років, а виглядала на шістдесят. Згорбилася, зігнулася, змаліла. Була сива, зморщена, жовта, і одежина на ній — стара, заношена. Часто, бігаючи в його справах, прибираючи за ним, перучи його білизну, обслуговуючи його як покоївка й куховарка, вона хапалася за серце або за голову. Він бачив, як вона спирається на сучкуватий ціпок, піднімаючись сходами, як часто серед білого дня обмацує руками стіни та меблі, неначе людина, що раптом втратила зір. Сором палив його на згадку про турботи, що їх завдавав він цій виснаженій, слабосилій

жінці, яка доглядала його, здорованя, що відсипався, об'їдався, бив байдики поруч з нею — змученою, кволою, немічною, з розшарпаними нервами.

Проте не міг він одразу змінити своє ставлення до неї, ніби тому, що мати зразу ж спохватилася б, а насправді — не то з якогось фальшивого сорому, не то з гордості. Почав непомітно, крадькома, нібито неохоче допомагати їй в роботі, носити важкі речі, прибирати, мити підлогу і посуд, навіть прати, прасувати, рубати дрова, носити воду й куховарити. І пояснював матері все з тією ж самою оприскливістю, що настали інші часи, комуністичні, і, отже, всі повинні працювати. Хто не працює, той не їсть. «*Грабитель награбленное*» — цей лозунг слухний остільки, оскільки всі повинні працювати. Геть білоручок! — і тому подібне.

Нарешті вплив наверх материн секрет, який вона так старанно приховувала, — подорожі за місто по зерно. Тоді гострий жаль охопив Цезаря. Він глухо плакав, уявляючи собі, як вона бігла чужими полями, тягнучи і несучи добуте для нього зерно, як хиталася на кволіх ногах, як спотикалась на кожному кроці, як жадібно хапала ротом повітря, якого її легеням все більше не вистачало. Почав уночі підстерігати, коли вона не спала. Вставав, укривав її, таку малу й худу, ніби її зовсім не було під ковдрою, голубив, заспокоював, утішав. Траплялося, що вона засинала, солодко усміхаючись, з радістю в серці, викликаною його лагідними словами і незначними ласками.

В той час обоє якось прихилилися одне до одного і морально одне одного підтримували. Цезар помітив, що мати, яка «ні в чому не розбиралася, не розуміла найпростіших речей», зовсім не була такою обмеженою, як йому раніше здавалося. В певних випадках вона безпомилково передбачала наслідки, з математичною ґрунтовністю оцінювала певні явища. Тут виголошуються такі лозунги, впроваджуються в життя такі ото залізні директиви, видаються такі високі і прекрасні накази — а вона бачить в тому всьому щось зовсім інше, щось смішне й діаметрально протилежне. І от всупереч логіці речей, всупереч силі й напрямові імпульсу — справи пішли так, як вона передбачала, буркотливо, крізь зуби висловлюючи свої сумніви. Такий випадковий збіг примушував

Цезаря замислюватися, але не міг примусити його звернути з обраного шляху.

Коли з Астрахані приходив пасажирський пароплав, про що мати завжди знала заздалегідь, обоє йшли в порт і чекали, а чого чекали, вони й самі не знали. Власне кажучи, знали, але ніколи про те не говорили. Навіть самим собі не признавалися, боячись сполохати щастя. Вони чекали батька. Тепер, коли минуло стільки часу, Цезар уже не лякався батькового повернення. Відтоді, як йому було офіційно сказано, що батько загинув на війні, він втратив усяку надію, хоч і не показував того матері, бо був неспроможний завдати такого удару її змученому серцю. Зрештою, й сам сумнівався. Скільки було випадків, що поверталися ті, кого занесено було у списки мертвих!

Щоразу стояли так на пристані й чекали, коли в імлістій блакитно-сірій далині моря з'явиться невиразна цяточка. Тоді материне обличчя ставало напруженим, очі затуманювалися, уста тремтіли, руки судорожно м'яли мокру від сліз хусточку. Потаємні молитви без слів наповнювали все її спустошене ество — молитви тамтешні, підляські, виплекані серед релігійних переслідувань, занесені на такий далекий берег і на такий випадок долі збережені... Внутрішньо напружувалася, звивалася в муках сумнівів і в тортурах живої надії, падала під вагою свого хреста, плазуючи біля дверей божих і благаючи, аби на тому пароплаві, що виринав за Апшеронським півостровом в імлістій далині, був Северин. Невже не могла б виплисти з моря чи з того суходолу російського, стократ просторішого за море, з страхітливих подій війни і революції, з пожарищ і шаленства людської юрби вимріяна людина, той один-єдиний, що завів її на цей берег і кинув тут саму-самісіньку. Дивилася крізь пелену сліз на той пароплав, як на явлення янгола божого, що проходить між суходолом і морем, несучи щастя або горе. Серце билось в її грудях, немов дзвін у порожній бані, коли пароплав наближався до берега, входив у гавань, приставав... А коли пасажирі починали виходити, перебігала очима від обличчя до обличчя, від постаті до постаті. Міряла поглядом кожного чоловіка і від кожного відверталася, посилаючи свої сполохані і злякані прокльони.

— Нема! — коли виходили юрбою.

— Нема! — коли товпилися на місточку.

— Нема! — коли зникали на кам'яній набережній.

А коли нарешті виходив останній з останніх і на палубі залишалися одні тільки матроси, вона мусила сама себе хапати за плечі, щоб не впасти на кам'яні плити пристані, не голосити й не рвати на собі волосся. Та біля неї стояв дорослий син. Він теж приглядався до прибулих. Він теж свердлов натовп очима і вдивлявся в юрбу, що, ринувши з пароплава, вирувала на містку. І він чекав. Не раз з його уст зривалася брутальна російська лайка. Він починав знущатися з прибулих. Показував на них матері з ненавистю, з тією новою, новомодною ненавистю, якої до того ніколи не було в його серці. Казав, що то кал Росії. Казав, що відкрита паща пароплава — то ніби отвір вивідної кишки великого царства. Біженці! Втікачі! Буржуї! Дають драла з батьківщини. Ушиваються — урядовці, сановники, вельможі, пани та підпанки, купці, промисловці, селяни, попи й офіцери. Недавні владики, *чинодрали, ступайки*¹, всякі темні індивіди, одягнені в найдивовижніше вбрання й рештки мундирів. Дехто має ще *звезду*, кокарду на кашкеті. Пани в *арм'яках*, вельможі в селянських *рубашках*, хоч нишком розмовляють між собою по-французькому. За плечима в них мішки, клунки мало не волочаться по землі, двох рук не вистачає, щоб захопити всі манатки з собою. Тікають з своєї батьківщини в Малу Азію, в Константинополь, взагалі, світ за очі. Зазіхали на весь світ, весь світ ладні були проковтнути, а тепер світ їх поглине. Ідуть вони завойовувати світ у паніці, в тривозі, у великому страху, який батогом виганяє їх із сфери їхнього панування. Усі тікають тепер туди, де козам роги правлять. Воліють ходити в лахмітті, підпираючись костурами, тільки б бути якнайдалі від тих неосяжних земель, на які поширювалося право їхніх законів та їхньої козацької нагайки.

Одного дня, коли обоє чекали, як завжди, і коли вже з пароплава зійшли всі до останнього пасажира, — вони помітили гурт якихось старчих, що, зійшовши з пароплава, посідали навпочіпки тут же на пристані, поскладавши біля себе клуночки й торбинки. То була сім'я — мати, вже літня жінка, та чотири дочки. Дівчата були

¹ *Ступайка* — брутальний і тупий дрібний чиновник (від слова «ступай», тобто йди геть).

худі, виснажені, обірвані, за взуття правили їм дощечки, прив'язані до ніг мотузками, крізь дірки в лахмітті світилось голе тіло. Проте ці жінки не були старчихами від народження. В них були правильні й витончені риси обличчя, а обличчя матері, незважаючи на лахміття, зберігало вираз природженого благородства та делікатності. Навіть страждання, що відбилося на її обличчі, було особливе, позначене аристократичністю й вихованістю. Цезарева мати, що від природи була жалісливою, присунулася до тих жінок і почала з ними розмову. Цезар, який не терпів таких речей, пішов собі геть. Тоді його мати вже сміливо зав'язала знайомство з прибулими. Виявилось, що це була княгиня і князівни Щербатови-Мамаєви, які тікали з рідного краю. Їхні маєтності, що склалися з величезних обширів землі, лісів, фабрик, палаців та вілл, були конфісковані, а самі вони, змучені поневірянням по всіляких тюрмах, виснажені хворобами, коростою, брудом, вошами, голодом, нарешті вирвалися на волю й тікають світ за очі.

Розчулившись до сліз, пані Барикова запросила їх до себе і, як могла й зуміла, поклала спати в невеличкім помешканні. Коли дівчата поснули на спільному ложі, постеленому долі впоперек кімнати, княгиня Щербатова-Мамаєва, залишившись на кухні віч-на-віч з господинею, звірилась гостинній і жалісливій польці. Ото на обох схудлих литках, від коліна й до ступні, у неї замотані браслети, що становлять безцінну вартість, і не тільки завдяки коштовному камінню, а й як фамільні історичні пам'ятки. Ті золоті кайдани страшенно мучили її, бо, напіввідкриті, вони вгризалися в тіло своїми краями і повиїдали криваві рани. Удвох повіддирали з наболілих княгининих ніг ті браслети, яких вона тижнями не знімала в поїздах-теплушках, а потім на пароплаві, боячись перевірки й конфіскації. Поклали їх на печі, і княгиня вперше за весь час заснула.

Доля судила, щоб тієї ж ночі в оселі вчинили обшук. Коштовності було знайдено й реквізовано, а кара за переховування такої кількості золота й коштовного каміння впала на Цезаря та його матір. Обое потрапили в чорний список. Тільки добра слава, якої зажив у більшовицької влади «товариш Барика», вплинула на зменшення кари. Емігрантки, за якими, очевидно, слідкували, знову потрапили до в'язниці.

* *
*

Гостинність, виявлена княгині Щербатовій-Мамаєвій, не пішла на користь матері Цезаря. Видно, з того часу за нею добре слідкували, бо затримали її якраз тоді, коли вона збиралася взяти щось із скарбу, захищеного в горі за містом, щоб знову помандрувати на село по зерно. Потім змушена була признатися, що має скарб, і показала схованку. Проте це не врятувало її. Вона потрапила на громадські роботи в порту. Та не довго працювала там. Цезар вблагав, щоб матір на якийсь час помістили в лікарню. Але як тільки трохи відпочила там, їй довелося знову йти на ту важку роботу. Кволий і змучений організм не витримав: одного разу, коли наглядач штовхнув її, вона впала на дорогу й більше не встала. Тіло мали поховати в рову, де ховали всіх контрреволюціонерів, але й тут син вижебрав поступку. Поховали «буржуйку» окремо, на католицькому кладовищі. Ксьондз-грузин відправив над нею належні молебства, виголосив старі латинські формули, до яких була приторочена її дитяча віра, радощі молодості і смуток життя.

Перед тим як опустити просту труну в глибину могили, Цезар захотів ще раз поглянути на матір. Він одірвав дошку, що накривала ялиновий ящик, і востаннє вп'явся очима в обличчя мертвої. Сплітаючи її задубілі пальці для вічного сну, він помітив, що золоту обручку, яку стільки років цілував і відчував на її руці, неначе вона була частиною тієї руки, якоюсь кісточкою чи суглобом, обручку, що вросла в шкіру худой руки, ту обручку здерто з пальця разом з неживою шкірою, бо, очевидно, вона не хотіла піддатись добровільній розлуці. Почорніла, зашкарубла рана виднілася на тому місці, де колись була обручка. Цезар запам'ятав її назавжди. Ніхто не зумів йому відповісти, хто ж узяв шлюбний перстень його матері. На запитання, чи не була це конфіскація, здвигувались плечі представників влади, уста кривилися в поблажливій усмішці, іронічно-неіронічній, вибачливій. Тільки тепер він підсвідомо зрозумів, для кого ото в дитинстві й на світанку юнацьких літ перехоував кинджал в печері кавказької гори.

Отак-то Цезар Барика зостався сам-один на всьому світі. Не мав більше матері, не мав батька і не мав нічого з колишнього достатку. Навіть кімнату в старому помешканні відібрали в нього й дали йому іншу, далеко від того місця, в «чорному місті», серед промислів. Після матеріної смерті він перестав уже й думати про батька. Відповідь більшовицьких властей, коли він ще раз спробував дістати якісь відомості про батька, була фатальною для нього. Згідно з тією останньою інформацією Северин Барика, майор царської армії, давним-давно вже перейшов на бік ворогів, пристав до польських легіонів, зрадив свій прапор. Але було додано, що й там, в тих польських легіонах, згідно з даними розвідувальних бюро, його нема. І там пропав він без вісті. «Погіб», — вихаркнули нарешті з прихованою радістю.

Була то вже відповідь остаточна, категорична, незаперечна.

Цезар потрапив у тенета самотності. За життя матері такого стану він ніколи не відчував. Виявляється, такого дорослого хлопця, що цілком самостійно викидав усякі коники, вели за руку. Аж тепер закам'янів він з горя, не знаходячи в порожнечі малої, худої й кволої руки. Тримався сам з собою гордо, пояснюючи своїм почуттям, що це ж бо найприродніше явище, що стара, змучена, з розхитаними нервами жінка вмерла. Не могла не вмерти, перебуваючи в умовах, які аж ніяк не підходили для її здоров'я. Але почуття не піддавалися розумуванню, не могли йому піддатися, бо жаль — це стан, подібний до всемогутньої гарячки, яка вражає здоровий організм. Ноги самі несли його на кладовище до тієї свіжої купи глини, насиченої земляними газами, де лежала закопана його рідна мати. Цезар сидів там і дивився в землю.

Тільки тепер він ясно бачив, наскільки та немічна жінка була сама собою, як наперед передбачала все, прямуючи до своєї мети, як безпомилково розпізнавала все, що лежало на шляху, який вів до тієї мети. Її одну події не заставали зненацька. Вона зразу ж свідомо й досконало розбиралася, що в даний момент належить чинити їй, матері. Тепер, приглядаючись крізь купу чер-

воної бакинської глини до життя своєї матері, Цезар розумів, що вона була не слабкою, а швидше сильною. Мучили її, відбирали в неї всі сили хвороби — безсоння, анемія, нарешті горе й голод, але всі ці напасті поламали зуби об неї. Бо ж ні на одну мить не піддалась вона жодній з них, не стомилася, не злякалася, не пришикла. І тільки людське насилля й непереборна фізична смерть зламали її залізну волю. Аж тепер впливли на світ провини перед нею, непослух, грубість, хамська манера перечити, нікчемні послуги тій безцінній оболонці духу. Але нечоловічі сльози, що їх витискувало каяття, були криницею очищення. Знову знаходили вони одне одного — мати й син. Рука в руку йшли в далекі ліси на південних схилах підгір'я або в прибережні гаї Зиху, що їх сріблив весняний вітер, ласкаво перебираючи листя. Цезар був і сам, і не сам. Він дивився на миле персикове деревце, що на тлі кам'яної огорожі працюю бездеревному краю, і стиха промовляв до матері: «Глянь, он самотне персикове деревце!» Зривав найраніші анемони і їх розкриті квіти без запаху, що дивилися в небо, простягав неіснуючій уже руці. Клав ті квіти в холодному повітрі, а коли вони падали на землю, уявляв, що руки, вічно схильні до обіймів, притискають їх до усміхнених уст, і відчував своїм тілом міцні обійми тих рук.

Проводив довгі години, вдивляючись у море, завжди однакове і завжди інше, над яким скиди голих гір кінчаються раптовим обривом і над яким висять купи розкуйовджених, обшарпаних сосен півдня. Коли трави, що росли круг садів на крутих схилах прекрасної затоки півострова, зазеленіли буйною і блискучою барвою, а між ними маргаритки, фіалки й анемони порозплющували свої живі очиці і показали свої личка, він пригадував собі твори поетів, які йому доводилося вчити на різних мовах і до яких тоді ставився з презирством. Коли вони розливали свій запах, вічно хвилюючий, Цезар приходив до переконання, що на світі тільки дві речі безсмертні, не підвладні нищівній силі смерті: повернення квітів кожної весни і відтворення того повернення на землю у віршах поетів. Промовляв до матері ті тихі, запашні, мов фіалки, слова, ні для чого не придатні, рідні й чужі, яких він раніше не розумів і не цінував. Тими

словами посилав їй в холодну глибину могили звістку, що знову прийшла весна, що пташка золотопера, іволга — божа воля, яку вони так любили показувати одне одному в щасливі минулі дні, пісні якої так любили слухати весняними ранками, знову звідкись з'явилась і, примостившись серед гілля одинокого кедра, незрозумілою мовою своєю сповіщає небесам, морю й землі щастя повернення весни.

Тепер, коли було запізно, Цезар скорявся в усьому матері. Всувався під її руку, як тоді, коли був малим слабосилим хлопцем. Намагався оволодіти всіма її думками, зрозуміти, збагнути їх до кінця. І його страждання полегшувалось, коли він отак ніби вбирав її в себе. Всю! З усіма її думками, почуттями, з усіма розгалуженнями та зазубинами її природи. З усіма помилками! Тепер він розумів, скільки їх і які вони. Вибачав їм і прощав. Отак помилково судила про справи цього світу! Бачив, мов на долоні, хід її розумування. Навіть там, де, по суті, була вона премудрою й несхибно передбачливою, знаходив помилки — і не сердився. Не міг раніш переконати, коли була жива, і тепер переконував дух. Виявляв духові самого себе. Відкривав йому таємницю свого духовного нутра. Десь далеко, на лисій горі, що на ній росли тільки криві покручені кущі, вів з матір'ю довгі розмови. Пояснював їй таємницю, що він, Цезар, не був нею, матір'ю. Був чимсь іншим, відмінним, окремим, новим, твердим, шорстким, рухливим, створеним для бур,— чимсь молодим, а не старим, як вона. В його молодому чоловічому серці горіло інше полум'я, ніж в її жіночому серці, старому й материнському. Пояснював їй з любов'ю й повагою до неї, що вона не могла через свою стать, свою любов, яка є вадою в такій справі, зрозуміти всю велич революційної бурі. Він вбирав ту велич бурі, як губка воду океану, а вона, мати, була не в силі хоч щось висати з неї для себе, бо, як мати, занадто тривожилася й занадто любила. А тепер, коли від неї вже відійшло нікчемне, земне, жіноче тремтіння серця, і неміч, і тривога за сина, коли її тілом більше не володіє безсоння, коли вона стала тільки вільним і чистим духом, нехай же загляне в його серце, нехай увійде в його чоловіче й молоде серце. Коли він був ще немовлям, вона вникала в усі потреби його кволого організму, вдиралася в саму суть його істоти. Тож нехай і тепер так!

Революція,— навчав материн дух,— то доконча потреба, вища над усе! То моральне право. Десятки сотень літ убогих, безправних людей гнобили привілейовані верстви. Скільки ж то бідолах за тим жорстоким правом панування привілейованих над безправними гинуло від хвороб, злиднів, від мук примусової бідності, в стражданні, в ярмі наймитування. Навіть з допомогою найбагатшої фантазії немислимо підрахувати, скільки життів замордовано, скільки духовних скарбів знівечено, скільки шедеврів краси знищено назавжди. Земна куля — то континент похованих живцем, неосяжне кладовище, де кожна грудка волає про помсту над Каїном. Якби ті грудки мертвої землі та могли говорити або зуміли подавати якісь зрозумілі знаки, то кожен камінь церкви або костьолу стогнав би, кожна цеглина палацу, кожна його колона обливалася б кров'ю, а брук вулиць був би зрошений сльозами. Бо ж скрізь, зазнаючи страхітливого насилля, запряжена в ярмі, під батогом і утиском людина мусила працювати не на себе, а виключно на інших. Наші гроші, наші дорогі й зручні меблі, наш коштовний посуд, а в ньому смачні страви — все це насичене до решти людською кривдою. О мамо! Я не хочу більше пити дороге вино, бо воно змішане з потом нещасних. Не хочу ходити по пухнастих килимах, бо мої ноги ступали б по хриплячих грудях хворих на сухоти. Не хочу носити гарного одягу, бо він пік би мене, як туніка, просякнута кров'ю з смертельної рани кентавра Нессона¹. Отже, необхідно було зробити один раз той лев'ячий стрибок, щоб насиллям зіпхнути насилля з трону могутності. Які ж ми щасливі, що це сталося в наш час, що ми очевидці цього. Ми спостерігали, як розродився час своїм дітям. Геть нарешті кривду! Геть насильство людини над людиною! Твій син не може стати в ряди гнобителів. Не хоче! Не стане! Не стане! Не стане!

Лагідно колихалися віти, приголублені сонцем. Серед дрібного листя ніби зітхало щось. Південний вітрець,

¹ Грецький міф про Геракла розповідає, що коли Геракл смертельно поранив кентавра Нессона, останній переконав дружину Геракла Деяніру зачерпнути з його рани крові, яка забезпечить їй вірність чоловіка. Коли Геракл одяг туніку, просякнуту кров'ю кентавра, по його тілі розлилася страшна отрута, що почала нестерпно пекти його.

здавалось, приносив з собою шепіт, знайомий з дитинства, шепіт, до якого змалку звикло вухо:

— Так, так, мій синку! Коли ти кажеш, що так, то так...

* *
*

По-іншому пішло життя мешканців міста Баку, Апшеронського півострова й усього Кавказького узбережжя, коли в березні 1918 року частина населення, а саме вірмени на чолі з Шаумяном, закликала чотири вірмено-грузинські полки, що їх російський революційний уряд намовив кинути азіатський фронт, а особливо, коли вона зуміла переконати командуючого англійськими військами, щоб той своєю артилерією, піхотою та кавалерією в складі двох тисяч чоловік оточив центр розтягнутої бакинської облоги. Друга частина населення, а саме татари, після такого повороту справи припала в страху до землі, пам'ятаючи свої провини, і зокрема страшну різанину в 1905 році, жертвою якої було тоді вірменське населення.

Побоювання й передбачення не обманули татар. Вірмени спалили мечеті разом з татарськими жінками й дітьми, що ховалися там, і з березня по вересень були володарями життя й смерті, а вірніше розпорядниками самої смерті татар. Цій, другій, половині населення Баку та його околиць не залишалось більше нічого, як шукати допомоги ззовні. А могла вона знайти її тільки над Босфором біля ніг каліфа, намісника пророка і природного месника за осквернення й спалення мечетей. Каліф прихилив вухо до просьб і кривди татарських та туркменських одновірців. Значна турецька армія, очолена Нурі-Пашею, що складалася, либонь, із трьох дивізій, вирушила на здобуття узбережжя, перейшла Куру, вирізуючи до ноги мешканців вірменських селищ, стелячи через гірські потоки під колеса гармат помости з трупів.

Місто Баку опинилося у фатальному становищі. З одного боку англійська артилерія, що міцно й уміло окопалася на узгір'ї, та вірменські полки, яким тепер нічого було втрачати, тим паче, що грузини подалися додому, а з другого боку вогонь турецької артилерії. Згідно з договором, що його укладав Шаумян з англій-

цями, Баку повинне було виставити щось на зразок війська чи народного ополчення в складі щонайменше шістдесяти тисяч чоловік. Почали тоді заганяти в окопи всіх, хто тільки в місті та його околицях носив штани, від неповнолітніх юнаків до старезних дідів. І все-таки не вдалося виставити більше тридцяти-сорока тисяч чоловік, непідготовлених і непридатних до війни. А головне, неможливо було прогнати ту вірменську армію, яка складалася з найрізноманітніших елементів, що крутилися біля бакинської нафти. Від турецьких снарядів розвалювалися не тільки будинки вірмен, багатіїв, капіталістів, промисловців, а й убогі татарські житла. Вулиці були завалені руїнами. Ніхто з мешканців не вилазив на поверхню землі; всі ховалися в погребах та підвалах. Чорне нафтове місто стало подвійно чорним від диму й куряви.

Життя Цезаря Барика під час бомбардування Баку проходило в жалюгідних умовах. Після спаду стихійної революції його вигнали з призначеного йому помешкання. Будинок, у якому він жив колись з батьками, розбили турецькі снаряди. Але в підвалі, де колись батько закопав скарб, Цезар знайшов притулок для себе та для кількох своїх товаришів. Його мучив голод. Він ходив напівголий, брудний, обріс щетиною. Щодня чекав, що в нього влучить якийсь турецький снаряд. Від ранку до ночі, а також і вночі намагався він роздобути чогось їстівного, вдаючись до способу, що не багато мав спільного з законами нормальної купівлі чи загальноприйнятого обміну.

Він був свідком феноменальних речей, бо татари й вірмени не гаяли часу в тій смертельній ворожнечі і на кожному кроці вбивали й мордували одні одних. Цезар і сам не знав, хто він такий і де його місце в тій суперечці. Він не міг стати ні на бік вірмен, ні на бік татар, ані турків, ні англійців, ні росіян, які раніш тут панували, а потім самі повалили свою владу, принісши революційні лозунги. Проте революція згасла і не було й мови про неї у вогні двох розлючених фронтів. Єдиною реальною й незмінною річчю знову, як і споконвіку, залишався газ, палаючий вуглеводень, викрадення якого спокутував колись Прометей, прикутий до скель Кавказу. Тепер уже Цезар Барика не думав так зневажливо, як давніше, про храм вогню між нафтовими свердловинами

Сурахан та Барахан, де колись послідовники Заратустри шанували ту одвічну всемогутню нищівну силу його. Бо що ж інше, як не те таємниче скупчення нафти всередині землі, зігнало сюди стільки різних і різноманітних націй і так їх нацькувало одну на одну. Кому ж можна було б віддати перевагу або хоч би справедливість у змаганні за ті багатющі природні копалини? Справді-таки не було кому.

Тому Барика почував себе самотнім, страшенно самотнім. Він став байдужим до смерті і майже жадав її. Противний вітер норд, що дув з Кавказьких гір, гарматні снаряди, що летіли з півдня, дим палаючої нафти, трупний сморід, голод, спрага, воші, бруд і нужденне ложе, на якому колись і дворова собака не захотіла б спати, не були такими страшними, як та внутрішня порожнеча і неможливість за щось ухопитися. Життя аби день до вечора, життя напівзлодійське, єдиною метою якого було роздобути за всяку ціну якусь нужденну, найнужденішу під сонцем їжу, осточортіло вже до краю. Тож Барика часто блукав в найнебезпечніших місцях, зневажаючи загрозу смерті. Пекельна нудота повивала все в тому бездеревому, безквітому, насиченому газами мурашнику, який тепер руйнували величезні гарматні снаряди. Коли починався день, який люди вітали гуркотом пострілів, що зразу ж змінювалися діалогом артилерії, було очевидним, що той день нічого не віщує, крім довгих годин байдюкування. Коли спадала ніч, невгамовний голод штовхав на злочин. Приклади злочинності були кругом, на кожному кроці. Приклади такі потворні і такі витончені, що після них ніщо вже не могло здивувати. Каткування жінок і дітей серед білого дня, на очах байдужих глядачів, звірячі вбивства, знущання над недобитими, знущання заради знущань, щоб насититися досхочу виглядом страждань,— все це стало звичним для Цезаря. Не раз, коли був уже очерствілий і збайдужілий до всього, не здатний ні на що, крім підлого глузування з безсилля й комізму жертв і пильного розглядання кожної деталі потворного катування, зненацька охоплювало його почуття духовного сирітства. Тоді він загортався в своє лахміття й швидкими кроками стривоженого втікача біг на могилу матері. Сидів там зіщулений, дримаючи духовно і прислухаючись до пострілів.

А проте справді страшні події ще тільки наставали.

Помітивши хлопця, що вештався по місту, потягли його до війська й пхнули в окопи. Щось там одягли на його голу спину, всунули йому в руки чи не столітнє карабі-нисько, що пам'ятало, мабуть, ще «Кавказького бранця» Пушкіна, і звеліли стріляти перед собою. Стріляв він уперто. Так тривало аж до вересня 1918 року. На той час гуркіт гармат посилювався і досяг свого zenіту. Серед різномовної і не дуже-то войовниче настроєної юрми оборонців Баку зчинився гармидер, що був тоді в моді на території Росії. Радились. І ось залунало миле вухам гасло: додому! «Вірменська армія» вилізла з окопів, посунула до кораблів, що стояли в порту, і майже половина її відпливла за море, на другий бік Каспію, в край сартів¹.

Через те, що Цезар не мав «дому», до якого міг би податися з своєю мужністю, і за море не квапився, а життя не дуже цінував, то просто повернувся у свій підвал, що колись належав його родині. Музейного карабіна залишив в окопах, увігнавши, як тоді було заведено, багнет у землю, а якийсь знак, нашитий свого часу на його правий рукав, старанно відпоров. Турецькі війська без всякого зусилля «здобули» позиції на бакинських узгір'ях і вступили в місто. Албанські леви і дарданелльська піхота, яка на полях стародавньої Трої добре далася взнаки англійцям, не мали тут де розгорнутися². Англійці, що обороняли центр міста з упертою й безнадійною мужністю, були оточені переважаючими силами ворога. Восьмистам пощастило відпливти, вісімсот залишилося. Не допомогло їм те, що здали вони зброю й підняли вгору беззбройні руки: ці вісім сотень солдатів були винищені до ноги. Після того настало справжнє пекло в тому місті, повитому димом згарищ. Протягом чотирьох днів татари взяли реванш, мордюючи сімдесят з чимось тисяч вірмен, росіян та всіх інших, кого там знайшли і кого за-підозрювали в прихильності до вірмен.

Цезар Барика уцілів завдяки посвідченню, яке випадково дістав від консула якоїсь «Польської держави» і якому сам не надавав ніякого значення. На всякий

¹ С ар та ми називали різні осілі народності Туркестану.

² Йдеться про полки турецької армії, складені з албанців, які відзначалися своєю хоробрістю, та про турецькі війська, що в 1915 р. обороняли Дарданелльську протоку.

випадок показав ту легітимацію¹, коли турецькі солдати на чолі юрби татар вдерлися до підвалу. І — о диво! — папірець, в якому було написано, що він є підданцем якогось «Лехістану»², Польщі *in spe*³, міфа, смішної ідеї, смішної для самого Барика, врятував йому життя. Його поплескали по спині, але не відпустили. Мусив іти з турецькими аскерами⁴. Пішов охоче.

Невеселу картину являли собою знайомі вулиці. Без всякого перебільшення мовлячи, кров текла не струмками, а лилася, мов річка з незліченними рукавами. Вона стікала в море й зафарбувала чисті хвилі. Трупні зарізані вірмен кидали в море, підвозячи їх до берега вантажними машинами та возами. Риба з далеких каспійських глибин напливала широкою лавою, провідавши про цю невичерпну поживу. Та не могла всього поглинути й перетравити. А море не хотіло приймати й переховувати людських жертв. Безустанною працею своїх чистих хвиль воно викидало їх на закривавлений суходіл. Тоді виникла потреба закопувати ті трупи, щоб запобігти розповсюдженню зарази, бо в цю південну спеку вони швидко розкладалися. Цезаря Барика разом з іншими прибульдами, яким пощастило врятуватися від смерті, поставили закопувати в землю незліченні трупи.

* *
*

Величезна гарба — двоколісний віз для перевезення вантажів, з якого знято полотняний верх, — запряжена паровицею волів, поволеньки повзла слідом за принаймні сотнею таких самих возів угору, подалі від бакинських передмість. Звивиста дорога була обкраяна стрімкими ровами, стіни й дно яких припали товстим шаром пороху. Різкий північний вітер, що дув з гір, жбурляв пилюку прямо в очі волам та живим людям. Ящики гарб були аж доверху наповнені трупами вбитих. З кожного з тих ящиків, що повільно посувалися до приморських пагорбів, текла руда юшка, утворюючи посередині пересохлої дороги барвисту смугу. То тут, то там поруч з возами йшов

¹ Легітимація — посвідчення.

² Лехістан (*тур.*) — Польща.

³ В майбутньому (*лат.*).

⁴ Аскер (*тур.*) — турецький солдат.

турецький солдат зі зброєю на плечі, забезпечуючи порядок в тому велетенському похороні кількох десятків тисяч людей.

Цезар Барика йшов обіч свого воза й ремінним бато-гом поганяв змучених волів. Вже багато днів виконував він з примусу обов'язок караванщика та грабаря. Звик уже до того заняття, при звичаївся навіть до огидного смороду трупів. Підставляв ніздрі вітрові, що віяв з вільних гірських пустель, і байдуже виконував свої обов'язки, думаючи про речі й справи веселіші, ніж те, що мав весь час перед очима. Веселішою була перш за все думка про їжу, що її скупо, але стало і в точно визначені години вділяти переможці. Останнім часом, після голодування в облозі й «на війні», Цезар Барика дуже схуд і ослаб. Бувало, що в нього паморочилася голова і він «рив носом землю», тож тепер їм призначену йому мамалигу з несказанною насолодою. В міру ж постійного споживання тієї їжі і самі думки набували трохи іншого напрямку, а очі по-іншому дивилися на речі. Трупни, які його гарба збирала по вулицях і площах міста і які життєлюбці, підраяджені до цієї роботи, вкидали у високі вози залізними вилами, неначе замулене сіно або перепрілий гній, лежали ніби поза лінією його виднокругу. Хто б то з живих міг чи, вірніше, хотів дивитися на бридкі, скалічені, криваві туловища, на побиті голови?

А проте того дня, про який іде мова, молодий погонич волів дивився на один такий екземпляр. З глибини воза, ніби з нестримних обіймів чоловічих тіл, висовувався труп молодої жінки. Кинутий горілиць, він звисав з воза на його ліве колесо. Здавалося, що вона по-дівочому, як за життя, виривається з тілесних обіймів, уникаючи близькості чужих тіл. Чорне волосся сягало землі й волочилося по скривавленій пилюці дороги. Права рука, безвладна й затужавіла, звисаючи над лівим колесом, потрапила між спиці. Раз у раз вона настирливо впадала у вічі молодому візникові, аж поки не дійшла врешті до його свідомості й не вразила його краса обличчя мертвої. Тіло її, щоки, підборіддя, уста й вуха були чудом гармонії. Чорні очі, заволочені ще чорнішою, ніж вони, непроглядною ніччю, були розплющені й незрячими вивертими зіницями невідступно дивилися на погонича волів. Малесенький рот залишився розкритим, а задубілий язик у ньому став застиглим образом відчайдушного

крику, який усе ще виривався з нього, хоч його й не було чути. Маленький, різьблений носик, вигнутий по-вірменському, напружився, немов струна, напнута понад міру. Гола шия й оголені малі дівочі груди також кричали тим криком, що вражав у сто крат дужче, ніж гуркіт грому, що падав на землю разом з блискавкою. Цезар задивився на те тіло, що відходило в країну мертвих, і відчув у собі його крик. Біла з смаглявим відтінком рука, гармонійний і досконалий взірець краси, що, здавалось, завдяки своїй досконалості форм — плеча, закруглення й заглибини ліктя, звуження до долоні — не міг загинути, повинен був існувати вічно, — благала про помсту. Посинілі пальці, лагідно й покійно згинаючись, ворушилися на спицях колеса. Здавалося, що мертва перебирає пальцями ті спиці — струни якогось незнамого інструмента. Цезар почув у собі внутрішню музику, що її видобула та безвладна рука з обертання колеса смерті. Він зрозумів ту музику з допомогою тієї особливої, виняткової здатності, яку плекає в серці тільки рання молодість.

«Що бачили очі твої, мученице, коли уста твої були змушені закричати криком смерті?» — питався він у мертвої.

«Куди везеш мене, візнику? — питали, граючи на спицях, дівочі пальці. — Невже не жалієш мене, бездушний солдатюго? Невже не помстишся за мене, безсоромний слуго? Нещасний боягузе! Мужчино, що боїться дужчого за себе мужчини! Твоє серце тремтить, мов серце пса, який злякався, побачивши господаря! Придивися добре, найманцю, до мого нещастя і сумлінно виконуй далі своє ремесло!»

Цезар Барика втопив свої очі в очі мертвої і почув, як вона волала. Дивлячись на її прекрасне тіло, на чудові стріли брів, на суворі її уста, він слухав її розповідь, виразнішу, ніж могла б вона бути, якби озвалася людськими словами:

«Росла я, кохалася в своїй матері, як рожевий цвіт на своїй гілці. Все в мені було красою й ароматом. Все, з чим стикалася, було щастям. З щастя та з краси були зіткані дні мої. І в мені все було силою й здоров'ям. Здорова я була, сповнена аромату й щастя для всіх, мов квітка троянди навесні. Все моє єство чекало внутрішнього щастя, якого я ще не зазнала. За що ж ви замордували мене, підлі мужчини?»

«Не знаю,— простогнав погонич.— Учили мене імен тиранів минулого, які нібито заплямували людську природу своїми вчинками і по слідах яких трава не росла. Та чи було ж коли покоління підліше, ніж моє й твоє, мученице? Чи було коли знищено сімдесят тисяч людей за чотири дні? Чи бачив хоч раз хто-небудь щось подібне до тих стосів забитих?»

«Не забудь кривди моєї, молодий погоничу! Придивися добре до злочинів людських! Бережись! Пам'ятай!»

* * *

*

Колишні оборонні шанці англійського війська та вірменських полків, а згодом турецьких військ, були розташовані на виступах підгір'я і висовувалися далі за кладовище замордованих вірмен. Дбали про те, щоб вітер — норд — не доносив до воєнних позицій смороду такої великої кількості трупів. Коли всі трупи були вивезені за межі міста і складені покотом в глибокому довгому рову, їх почали старанно засипати землею, створивши видовжений, що йшов півколом, залежно від форми підгір'я, насип. Ця робота вимагала багато людських рук. А тому що вона мала бути виконана якнайшвидше, то виконувалася суворо, по-східному. Самі солдати перебували в укріпленнях, створених за земляним валом на зразок казематів, хоч побудовано їх наспіх і недбало. Другий насип, внутрішній, чи, вірніше, кладовище, був нижчий від зовнішніх укріплень. Робітники, що день і ніч носили землю й сипали її в рів з трупами, тимчасово займали частину укріплень, побудованих ще вірменами з дощок та об'ялів, принесених сюди з «чорного міста».

Разом з іншими робітниками мав там своє лігво й Цезар Барика. Спав він на нарах поряд з іншими, що лежали покотом. Так тоді було: одні з того людського стада спали покотом в землі, другий ряд, живі, спав трохи вище над ними, на поверхні землі, а ще вище — третій ряд, що спав теж над ними і теж покотом та пильнував, щоб ті два ряди поводитись як слід. Харчі в робітничих казармах давали все гірші, в міру того, як загірбання небіжчиків підходило до кінця. Чим менш небезпечними ставали для переможців мертві, яких засипали товстим шаром землі, тим менше їжі діставали

живі робітники. Від тяжкої фізичної праці, до якої не звик, Цезар знову схуд, поблід і ослаб. Працював він більше нервами, ніж м'язами. Важко було йому заснути після довгого й виснажливого робочого дня. Не раз, бувало, парка й душна ніч уже кінчалася, а він тільки-тільки засинав. А коли починає біліти далека смуга моря, уже кричать, щоб вставали, і розштовхують сонних ногами. За таких умов випещений матір'ю любимчик не міг розраховувати на щось добре. Майже голий, без сорочки, вошивий, брудний, босий, з непокритою головою, Цезар поступово забув про своє колишнє життя. Душею й тілом вrostав він у червону бакинську глину, яку копав від світанку до ночі. Смуток поступово замінювався безплідним цинізмом та гидкою апатією. Бо ж не завжди доводилось йому закопувати в землю вродливих вірменок. Здебільша віддавав він матері землі на вічну схорону товстих та розбещених вискочок, купців та бухгалтерів, тож добре остогидли вони йому своїм виглядом і запахом.

Не раз вночі висовувався він із шопи, що смерділа живими кандидатами на трупи не згірше мерців, і так лежав, бездумно задивившись в далечінь. Намагався знайти свою душу. Збирав її розшарпані клапті. Аж тільки фізичний страх на думку, як то він витримає завтрашній день, не відпочивши вночі, заганяв його назад на нари, між інших копачів, що хропли й смерділи. Взагалі, про нього ніхто нічого не знав. Оскільки робітники склалися переважно з росіян, грузинів, німців та євреїв, а він трохи відрізнявся від них усіх, його вилучили з груп, що розмовляли проміж себе переважно поросійському, і ніби занесли в якийсь ганебний список. Прізвище Барика і погордливо визначена національність «полячишка» зрослися в прізвисько «Баринчишка», звучання якого не віщувало приятного ставлення до нього. Одного того назвиська було досить, щоб Цезар почав сторонитися колег по фаху.

Опріч робітників, від світанку до ночі зайнятих важкою працею на трупній горі, крутився там ще й третій гатунок живих істот — жебраки, голодранці, убогі каліки, баби й діди, одне слово, міська та портова голота, яку принадувала сюди можливість попоїсти. Турецькі солдати кидали тій юрбі недогризені кістки, залишки хліба, овочів, фруктів. В Баку на той час це було єдине

місце, де можна було огрубілими чи тремтячими пальцями схопити шматочок чогось їстівного, щоб покласти в рот. Заробітки урвалися, працею ніхто не ганьбив себе, крамниці були позачиняні, саме життя пригасло, і в порожніх, німих вулицях панував потворний голод. Ота зголодніла й спрагла чернь, що стогнала й скигдила, заповнила дороги та рівчаки, чатувала на турецькі недоїдки і облизувалася, як тільки починали куритися димарі солдатських кухонь. Волоцюги та каліки намагалися щось вижебрати або й украсти навіть у робітників трупарні, яких і так скупю годували. Лізли під лопати, підсїдали якомога ближче, чаїлися, сновигали та плуталися попід ногами на кожному кроці. Не бракувало серед того наброду і справжніх божевільних, напівбожевільних, юродивих, істериків і таких, що недавно втратили розум, що ще не отямилися після страшних тілесних мук та духовних страждань під час облоги, бомбардування та різанини. Як же можна було в тій юрбі розпізнати негідників, волоцюг, шибеників, які й тут метикували, як би щось добути, звичайно, крім кулі в лоба, що, безперечно, одна могла стримати злодійські пориви.

Цезар Барика вже кілька днів помічав у юрбі голодранців та негідників якогось чолов'ягу, що вперто тримався поблизу нього. То був російський селянин, борода-тий та кудлатий, в несказанно брудній *рубашці* та в *арм'яку*, подертому на лахміття, в картузі на голові, в полотняних *портках* та в *лаптях*. Чоловік той появлявся на світанку й дрімав на купі каміння, що його накидали, копаючи ту велетенську могилу. Голова його завжди була опущена й схована в долонях, напівзаплющені очі ховалися в тіні козирка насунутого низько на лоба картуза, плечі згорблені. В юрбі голодранців, що сновигали туди й сюди, ніхто не звертав на нього уваги. Один тільки Цезар тримався обачливо щодо тієї постаті. Спочатку сподівався від нього якогось замаху або підступу. Потім змінив думку, переконавшись, що таємничий сусід належить до категорії юродивих, напівбожевільних. Той суб'єкт не накидався на їжу чи на питво, як усі інші, а, сидючи на своєму камінні, весь час щось сам собі наспівував. Як і всі ненормальні, що викликають цікавість у здорових людей, так і він зацікавив Цезаря.

Що то за один? Чому стовбичить весь час саме тут, а не деінде? Що він там мугикає собі під ніс? Молодий

грабар у хвилини відпочинку почав прислухатися і вловив вухом якийсь одноманітний, монотонний, завжди той самий звук, тремтливий, схвильований, піднесений. Він вслухався в той звук зранку, вслухався опівдні, вслухався увечері. Пісня була весь час та сама. Власне, вона мала одне звучання, але складалася з двох розтягнутих складів, що без кінця повторювалися. Було в цьому щось дивне, незвичайне, ненатуральне, щось таке, що дратувало. Коли гомін грабарів і звуки їх праці затихали, Цезар слухав той спів божевільного, і йому вчувалося його пестливе ім'я:

— Чарусь, Чарусь, Чарусь...

Цезар, спантеличений такою дивною співзвучністю пісні незнайомої людини з його колишнім іменем, вирішив, нарешті, підійти до частоколу, стовпці якого, вивернуті з землі турецькими снарядами, то тут то там хилилися до землі. Він сперся грудьми на один з тих стовпців і почав уважно розглядати діда. Той перестав наспівувати й підвів голову. Тоді, як то кажуть, вся кров ринула Цезареві до серця. Він побачив вицвілі блакитні очі, що дивилися в його очі, очі мов небо щастя. Здивування, сумнів, непевність, тривога, радість, щастя, божевільне щастя — все поєдналося в одному слові, яке він прошепотів:

— Батько.

Нещасний, що сидів на купі каміння, заперечив рухом голови, немов не погоджувався з таким формулюванням і ствердженням щастя тієї правди. Він знову опустив голову на груди і сховав у тіні козирка свої блакитні очі. Цезар стояв на місці, судорожно вчепившись за стовпець. Він стискував дерево, щоб упевнитися, що не спить, що наяву бачить того чоловіка. Ноги в нього тремтіли. Хотів кинутися до нього. Притамував у грудях крик. Завагався. Злякався. Невже тільки подібність очей? Ба ні! Ні! Чого б же той чоловік весь час наспівував його ім'я? От і знову мугикає:

— Чарусь, Чарусь, Чарусь...

Блаженна усмішка, усмішка справжнього райського щастя грала на його устах, освітлених сонцем. То були батькові уста. В лахмітті того прибуду була батькова постать. Ще Цезар стояв на місці як укопаний, коли той підвівся з свого каміння і, мугикаючи свою пісеньку, важкою ходою поплентав у напрямку найменш приваб-

ливого місця — дощаного клозета, що стояв між ровом мертвих та казармами солдатів. То було спільне місце і для солдатів, і для грабарів, що закопували трупи. Клозет той — наповнені калом ями — обгороджено парканом, який прикривав нецікаві справи від людських очей. «Бродяга», в якому Цезар упізнав свого батька, зник за тим парканом. Але перед тим, як сховатись, він озирнувся на Цезаря і непомітним рухом голови покликав його за собою. Цезар вернувся на своє робоче місце, якусь хвилину ще завзято працював, потім кинув лопату й швидко попрямував до клозета. Як тільки зайшов за паркан, його міцно схопили батькові руки.

Тепер уже не було ніякого сумніву! То були батькові руки, очі, уста, груди. Голова молодика з зітханням нескazanного щастя, із стогоном невимовної втіхи притулилася до батькових грудей. Той міцно обняв сина. У відворотному смороді клоаки, що аж дух забивав, серед смороду розкладених трупів, що його приносив сюди поривчастий вітер, пережили вони священну мить зустрічі, обійми, перший момент зустрічі на цій землі. Беззвучний голос щастя виривався з їхніх грудей. В них билося одне спільне серце, і спільна кров текла в їхніх жилах. Коли почулася чиясь хода, батько й син відскочили в протилежні кінці клозета, так що стороння людина не могла й запідозрити, що вони знають один одного. Як тільки той, третій, пішов до роботи, вони вернулись на своє місце.

— Чому ми не можемо відкрито бути вкупі? — спитав Цезар.

— Боюся! Татари знали мене тут. Всі знали мене. Міг би хтось із помсти виказати мене. Вбили б мене. А тепер я не хочу вмирати!

— За що мали б тебе вбивати?

— Чи то ж відомо, за що тепер люди вбивають один одного!

— Мама нема вже! — повідомив Цезар.

— Знаю.

— Був на її могилі?

— Був.

— Звідки ж ти знаєш, де вона лежить?

— Від грузина, ксьондза.

— Як же ти втрапив до мене?

— Втрапив...— промовив з тихою усмішкою Северин Барика.

На його очі набігли сльози, що, очевидно, вперше за довгі роки прорвали стіну мук його душі. Захлипав, глухо заривав на синових грудях. Молодик пригорнув його до себе. Підтримав його, погладив тремтячими руками.

— Де зустрінємось? — покvapливо спитав Цезар.

— Вночі прийду сюди. Чекай, як і завжди, на тій купі каміння.

— Вночі навколо казарм ходить сторожа.

— Знаю, де ходить сторожа. Не одну вже ніч провів тут, сподіваючись, що, може, вийдеш випадково.

— Вийду після півночі.

— Підемо до мами. Отим полем підемо.

— Звідки ти прийшов?

Северин Барика окреслив рукою півколо, охоплюючи нічний обрій.

— Але ж звідки?

— З світу.

— А звідки?

— З Росії.

— Мені сказали, що ти загинув.

По хвилі Цезар завив від радості, заскавучав, мов пес:

— Ти не загинув, не загинув! Ох, яке ж це щастя!

— І ти не загинув!

— А де ж ти був так довго? Де ти був, тату?

— В легіонах — далеко, далеко, в Польщі.

— Мама чекала...— прошепотів син.

Северин, що не міг слова вимовити, знову зробив свій широкий жест, що обнімав пів-обрій. Вибушив з себе щось таке, що ледве можна було зрозуміти:

— Тепер уже... Тепер уже — дай боже ноги! В дорогу! Хочеш?

— Ох, хочу! Але разом з тобою!

— Отож-бо! Разом зі мною!

— Ну!

Обнялися ще раз і ще раз залізними обіймами. Знову хтось ішов, і Цезар обважнілою ходою пішов до своєї лопати.

Пізно восени, ще до того як розпочався рух радянських військ на південь, Северин та Цезар Барики готувалися покинути Баку.

Після того як пішли турки, вони жили разом, вірніше, бідували разом, лаштуючись до від'їзду. Прощалися з дружиною одного і матір'ю другого, що спала в землі. Складали гроші, заробляючи, де тільки можна було і як тільки можна було. Та Цезар не вмів ще заробляти, а Северин не міг, йому бракувало сил. Він був змучений війною, фізично зруйнований. Мав багато ран, а найгірше було те, що був поранений в голову. Ця остання рана найдужче дошкуляла йому й перешкождала працювати і фізично, й розумово.

Насилу так-сяк спорядилися. Носили вже черевики, штани, куртки й шапки, але багато ще не вистачало їм з того, що для людини, яка вже вийшла з стану варварства, є таким же необхідним, як і сорочка та черевики. Не мали за що купити найнеобхідніші ліки для старшого, бо складали гроші насамперед на квитки. Северин поривався до валізи і розповідав синові про неї справжні чудеса. Та славна валіза, з якою вирушив він на війну; чудова «довоєнна» шкіра, міцне окуття, монограма, паси для стягування, ручки з крученого ременю, перегородки і внутрішні тайники! Товаришка стількох воєнних походів залишилася у Москві, в одного земляка, друга, політичного емісара з Польщі, Богуслава Яструна. Вона чекає там їхнього приїзду. В тій валізі лежать скарби: випрана й випрасувана білизна — тонка, грубша та шерстяна, носовики, шкарпетки. Комірці, манжети, галстуки! Є там фланель, вата — воєнна подруга, є термос, є аспірин, антипірин, йод, терпентин. Є одні чудові ліки проти хвороби серця. Де ж тільки не побувала та пласка ручна валіза! В якій тільки скруті не допомагала! В ній на самому споді лежить та книжечка, де згадується про діла Калікста-Грегожа і його вікопомний вчинок, ота, що «берегти, як зіницю ока»...

Северин Барика небагато розповідав синові про свої пригоди на війні, бо все це були малозрозумілі й для сина не дуже приемні речі. Більше цікавило Чаруся батькове повернення з польських легіонів, коли він

пробирався і прокрадався через усю Росію, щоб дістатися до сім'ї, залишеній в далекому Баку. Чого тільки не робив він, де тільки не був, до яких тільки не вдавався хитрощів, на що тільки не йшов, чого тільки не зазнав — і нестатків, і переслідувань, поки нарешті, переодягнений селянином, добрався до місця. Докладне знайомство з Росією, з її мовою, діалектами, звичаями, традиціями полегшувало йому дорогу й допомагало видавати себе то за того, то за іншого.

Проте революція понаставляла на тому шляху таких перепон, що тільки безмежна любов змогла їх подолати. То вона штовхала його вперед і вела в неосяжну російську далечинь, коли він втрачав останні сили в вагонах-теплушках, то вона додавала йому снаги, коли доводилося без кінця й краю чекати людей, вагонів, дозволів, перепусток, паспортів, квитків, найрізноманітніших посвідчень, карток, знаків. Вона додавала йому духу, витримки, коли сидів він у в'язниці, їхав з купецьким обозом або йшов пішки в юрбі тих, що тяглися на південь. Вона вчила його переконливо брехати, вигадувати небувалі подробиці небувалих пригод, грати ролі, блазнювати, смішити, мстити, підлабузнюватися, прислужувати і взагалі весь час бути винахідливим.

Тепер обоє поривалися, поки що в мріях, до валізи в Москву. Але не могли приховати один від одного сумнівів та побоювання, чи вона дождеється їх. Бо могутні сили — реакція і революція, всевладний царат і всемогутній пролетаріат, борючись між собою на смерть, посягали на ту невеличку шкіряну скриньку. Чигали на неї закони, встановлені просто з ласки божої, і закони матеріального розуміння людських дій, закони індивідуального грабунку і закони комуністичного поділу багатств світу, як на власність, що і в тому і в іншому випадку підлягає негайній конфіскації. Бо ж берегла та валіза в собі певний уламок цивілізації світу, приреченого на загибель, який, проте, будив таємні пожадання. Не підлягало ніякому сумніву те, що старий світ може пограбувати з ласки божої, а новий світ піде на штурм тієї останньої твердині реакції. Цезар був на роздоріжжі. З відразою думав він про підтримку старого світу, якої навіть у думці не припускав, приховуючи місце схову і самий факт таємного володіння валізою, а проте не міг опиратися мрії про шкарпетки, носовики, ба навіть про

галстук. А головне, не міг відмовити батькові в праві мріяти про аспірин та антипірин, які так часто були йому потрібні.

Скільки разів зітхав старий добродій:

— Ох, якби ж то я мав таблетку аспірину Байєра. Зразу б одужав...

Без тієї таблетки він температуривав, хворів, тремтів у пропасниці й мучився від головного болю.

* *
*

Взимку вони вирушили на пароплаві, що відходив на Царицин, видаючи себе за двох робітників, які раніш працювали на нафтопромислах, а тепер, у зв'язку з переворотом та тимчасовим припиненням робіт, поверталися додому в Москву. У них були фальшиві паспорти, видані їм певними колами, що сприяли справі їх повернення на батьківщину. Одягнені в звичайний робітничий одяг, розмовляючи між собою широко російською мовою, якою досконало володіли, стрижені під робітників, вони були типовими «товаришами», поборниками нового порядку на радянських обширах. Тому щасливо відбули морську частину дороги і з Царицина вирушили залізницею на північ. Ота друга частина дороги була важчою. Подорожували, звичайно, в товарному вагоні. Обігрівався той ящик на сорок душ теплом тіл подорожуючих та вогнищем, яке розкладали посередині, коли вже надто дошкуляв холод. Спали покотом, загорнувшись в баранячі *тулупи*. Поїзд щоразу зупинявся й стояв нестерпно довго, часто дні і ночі, на якій-небудь малесенькій станціїці. Він несподівано зупинявся й так само несподівано рушав, незважаючи на те, що, можливо, хтось і не встиг сісти. Ті зупинки доводили до розпачу молодого Баріку, який вперше вирушив у світ і хотів, певна річ, роздивитися його. Тим часом треба було пильнувати свого лігва, щоб, бува, не зостатися серед голого степу. Лежали вони тоді удвох із батьком, що задихався та хирів у тому немилосердному смороді, відсиплялися й вели розмови. На щастя, троє найближчих сусідів були косоокі закаспійські сарти, які не розуміли російської мови. Пасажир, що лежав за ними, був сплюхом, який тільки зрідка прокидався, щоб напозіхатися уволю, та й знову засинав. Інші мешканці тієї в'язниці на колесах готували страву,

жінки бавили хворих дітей, чоловіки жартома розпочинали між собою бійку, грали в карти, співали. Впевнившись у байдужості чи нешкідливості сусідів, батько з сином почали розмовляти по-польському.

Польська мова Цезаря була дещо засмічена русизмами, але все-таки була гарна й гладенька. Цезар охоче говорив по-польському, щоб зробити приємність батькові. Під час довгих розмов не раз він запитував батька, що з ними буде далі.

Він розумів, що зараз вони їдуть по валізу, але потім? Розумів, що побачить революцію в самому її осередку, при самому джерелі, але що потім? Що з нами буде? Куди подамосся?

— До Польщі,— відповідав Северин.

— По що?

Старий довго відкладав відповідь, обіцяючи дати її пізніше.

Нарешті на одній стоянці, яка тяглася так довго, що вже почали втрачати всяку надію на те, що поїдуть далі, коли вони, намагаючись зігрітися, лежали, притулившись один до одного, неначе були одним тілом, батько Барика почав давати відповідь, чому вони повинні їхати в Польщу. У вагоні було таке важке й задушливе повітря, що Северина Барика можна було порівняти з тією грецькою віщункою, триніжник якої стояв над ущелиною, звідки підіймалися дурманні газу. Говорив він з заплющеними очима, одурманений повітрям, яке було отруєне диханням та випарами тіл мандрівників, що міряли рівнини безмежної Росії.

* *
*

— Тому до Польщі,— казав він,— що там почалася нова цивілізація.

— Яка ж то?

— А от послухай яка...

— Слухаю.

— Народився в Польщі один чоловік, а прозивається він так само, як і ми з тобою,— Барика. Геніальна людина!

— От тобі й на! Ти ніколи не говорив мені про це. Що ж то за один? Родич?

— Майже. Його прізвище — Барика. Я тобі багато чого не говорив про себе, бо за цей час я дуже змінився і мені не хотілося б дратувати тебе собою. Колись я був один, а тепер зовсім інший. Одного батька знав ти в дитинстві, а іншого бачиш тепер. Така доля. За час перебування на батьківщині, на війні та в легіонах я змінився докорінно. Ніби хто вивернув навиворіт мою душу. Та мова тепер не про це.

— Що ж робить той Барика?

— Той чоловік ще в школі виявив неабиякі здібності. Особливо в математиці. Проте коли закінчив школу й гімназію, то пішов по медицині.

— Тож і мене татко завжди привертав до медицини, ще коли я був шмаркачем і вчився в третьому класі?

— Еге ж. Я хотів, щоб ти став лікарем. Але не пощастило. Війна, революційна розруха...

— «Революційна розруха...» — скипів Цезар.

— Ну, нехай там буде, як ти хочеш. Можемо називати це найголоснішими словами. Той чоловік скінчив медичний факультет і навіть почав практику. Він мав якісь невідомі лікувальні засоби... Але про це потім...

— Треба розповідати все по порядку...

— Спочатку найважливіше. Отож той Барика, уяви собі, кинув медицину і всі свої винаходи в тій галузі. Виїхав з Варшави...

— А-а-а, так це у якійсь там Варшаві...— розчаровано прошепотів молодик.

— У Варшаві. Той Барика подався до Балтійського моря і там довго ходив по узбережжю, оглядаючи приморські піщані гори, дюни, рухливі кучугури, ті, що найсипкіші й найлетючіші...

— Для чого ж це йому було потрібно?

— Зараз! Почав він у приватних власників скуповувати такі-от ні до чого не придатні дюни, на яких навіть трава не росла, на які навіть ворони не сідали, і де чайці ні з чого звити гніздо. Люди з радістю позбувалися тих неродючих пустирів, щасливі, що знайшовся дивак, який платить за них готівкою, а особливо ще тому, що в той час пішла чутка про приєднання частини узбережжя до Польщі, отож німці за всяку ціну намагалися позбутися власності в тих краях. Нашому лікареві вдалося купити в одному місці велику ділянку чистого піску, що тяглася

на кілометри в глиб країни. Забув тільки, як те місце в дідька називається...

— І що ж далі?

— Мав він там справжні пасма тих дюн, що тяглися одна за одною і вздовж, і вшир, і вглиб. А до того ще й море невинно підкидало найчистішого пісочку на те Баричине узбережжя.

— Море завжди виносить пісок на берег.

— Зауваження слушне, хоч і не зовсім чемне.

— Не бачу в тому, що я сказав, нічого нечемного.

— Якщо сказане тобою не є нечемністю, то *eo ipso*¹ воно є чемним зауваженням. Вчимося, мій маленький, до старості. Я, наприклад, тільки ось зараз довідався, що являє собою тактовність молодих революціонерів. Але повернемося до того лікаря Барика. Виявилось, що куплена в одного німецького поселенця ділянка на косі, що вдавалася в море, була колись у давнину дном якоїсь доісторичної річки, бо поза прибережними дюнами тяглася вузька смуга торфовищ. Торф там лежав дев'ятиметровим шаром. А під торфом був чистий, щирозлотий пісок, такий самий, як і той, з якого складалися дюни, тільки, очевидно, старіший за них на кілька десятків чи й сотень століть. Хто його знає!..

— І що ж той лікар?

— Той лікар Барика привіз собі морем з Америки через Гданськ якусь величезну й чудернацьку машину, яка одночасно вибирає й складає збоку дев'ятиметрову товщу торфу і за одну годину викопує його стільки, скільки сотня людей не викопала б за тиждень.

— Видно, машина хоч куди!

— Не віриш? Чого тільки на світі не буває! Наш кузен Барика висушений у спеціальних сушарнях торф продав на опалення, а в величезному торфовищі вибирав далі канал, що йшов півколом на дев'ять метрів глибиною та кільканадцять метрів шириною і знову завертав до моря. Утворилося щось на зразок літери U, яка нижньою, заокругленою частиною звернута була до суходолу, а горішніми широко розставленими кінцями підходила до моря. Коли канал був з обох боків оцямрований деревом, Барика з'єднав ті кінці з морем.

— Цікавий канал. І що ж далі?..

¹ Тим самим (*лат.*).

— Той канал увесь лежить нижче рівня моря, навіть нижче його дна при березі, де море весь час наливає пісок. Вся та комбінація виникла внаслідок вивчення моря в тій його частині. Чоловік одного з нами прізвища здійснив ґрунтовне дослідження, коли ото спочатку походжав по тому березі. Особливо ретельно дослідив він певну, досить сильну прибережну течію, що з океану через Зунд, Категат та Скагеррак іде на схід. Лівий рукав каналу наш Барика підставив під ту західну течію і, таким чином, впустив у канал величезну водяну силу. Ту течію він з одного боку впускав, а з другого випускав. Вода з величезною силою мчала каналом. Вздовж каналу Барика побудував заводи, яким надавали руху турбіни, встановлені то тут, то там на всьому протязі каналу. Було то, фактично, одне велике підприємство, що виробляє скло,— здоровенна гута.

— Ти був там, тату?

Северин Барика, подумавши, відповів:

— Звичайно! Був. Хіба ж так розписував би, якби не був?

— Але ж до чого тут «нова цивілізація»?

— Як то до чого! З того й почалася нова цивілізація.

— З одної гуті?

— Еге ж!

— Мені здається, що це якась крихка і дуже неміцна цивілізація.

— Навпаки! Найміцніша на цьому залізобетонному світі.

— Скло легко б'ється.

— Але не так! Отой Барика виробляє брускове скло. Завдяки величезній силі, яку безплатно дає йому західна течія, особливо завдяки західним вітрам, що дмуть там майже безперервно, він дістає незмірну кількість електричної енергії, з допомогою якої плавить морський пісок...

— Це, розуміється, його секрет?

— Секрет. З величезної плинної маси він витягує готові бруси, плити, клини, замки для скріплення окремих частин, відлиті чи, вірніше, вилиті відповідно до певного архітектонічного плану. Цілий одноповерховий скляний будинок із стінами з щільно припасованих брусів, які складають один на одного, а потім за якусь годину спаюють, з підлогою, стелею й дахом із плит, віддає покупцеві готовий. В сільських, чи, як раніше казали,

хлопських хатах такого типу немає печей. Гаряча вода взимку йде кругом у стінах всередині брусів, обтікаючи кожну кімнату. Під стелею працюють скляні вентилятори, які за бажанням регулюють кількість тепла і завжди впускають всередину свіже повітря.

— Влітку в такому будиночку все одно що в Баку на базарі під час канікул.

— Помиляєшся, невіро! Тими самими внутрішніми трубами влітку йде холодна вода й омиває кожну кімнату. Вода охолоджує стіни, внаслідок чого в такому будиночку все одно що в нашому бакинському підвалі, тільки без його запаху й гнилі. Тією ж водою постійно змивається скляна підлога, стіни та стеля, збільшуючи прохолоду й забезпечуючи чистоту. Все те навіть не вимагає якоїсь спеціальної праці, бо труби, що відводять використану воду та різний бруд, ідуть до скляних клоак, вкопаних подаль у землю.

— Якись у дідька вітрини, а не людські житла.

— Справжні вітрини. Польський селянин, який, треба сказати, не дуже дбає про чистоту, як це видно скрізь по селах, пораючись коло корів, коней, кіз та овець, хоч би й не хотів, а мусить собі в хаті запровадити, завести — чуєш? — чистоту і дбати про те, щоб йому було не душно в скляній хаті. Жінка весь час змиває йому світлицю, стіни, підлогу, — і вологості ані крапельки, бо нема чому ані гнити, ані пліснявіти, ані смердіти, ніякісінького тобі бруду, бо все начиння, всі речі, меблі — скляні.

— Збожеволіти можна!

— Можна, але від захвату! Всі ті будинки проектуєть художники. Великі митці! Тепер їх там уже сотні. І скажу тобі, це не якись там нудотники, сноби, жебраки, що роблять усякі дурнички та дрібнички, вигадують казна-що для нудьгуючих багатіїв, а все люди мудрі, такі, що приносять користь, свідомі й натхненні творці, що виготовляють красиві й потрібні речі, різноманітні, геніальні, варті того, щоб їх якнайширше розповсюджувати — для трудящих, братів своїх, для народу. Будинки мають колір залежно від характеру місцевості, від натхнення художника, а також від смаку мешканців. На тлі лісу є там сніжно-білі будинки, на рівнинах — рожеві, на пагорбах — ясно-зелені, кольору фіалки чи настурції. Ті будинки оздоблені щонайфантастичніше, найвигадли-

віше, найбагатше, згідно з вказівками художників та смаками покупців, бо бруси стін та плити даху, поки вони ще в рідкому стані, можна забарвити як тобі забажається. Що тільки може знайти в божественній таємниці ока, в дарунку неба, в зорі безмежна фантазія колориста, якою тільки барвою може збагатитися море квітів у лузі наприкінці червня — все це, схоплене в натхненні, сформульоване творчою свідомістю, мистецькою мудрістю і волею до праці, можна побачити в зовнішніх та внутрішніх кольорових композиціях нових будинків польських селян. Це справжнє футуристичне марення, втілене в податливому та слухняному скляному матеріалі.

— І ти це бачив там? Такі-от села? Тату!

— Аякже! Цілі околиці, повіти, воеводства! Бо це пішло, неначе морова пошесть, як тільки люди дізналися. Кому ж то охота жити в порохнявому, гнилому, зараженому грибок дерев'яному хліві або в халупі, де панує ревматизм, туберкульоз та скарлатина, чи в мурованій тюрмі, що тхне сирістю й мишами, серед стін, в які в'їлися різні хворості! Скляні будинки коштують неймовірно дешево, бо для того, щоб будувати їх, не потрібні ні муляри, ні теслі, ні столяри, ні гонтарі. Тільки матеріал, транспортування та два-три монтажники. Сам будинок — опріч земляних робіт — будується протягом трьох-чотирьох днів. Бо треба тільки скласти частини, підігнані ще на заводі. Матеріал, навіть з платою художникам, не дорожчий над морем, ніж на місці будівельний ліс. Я вже не кажу про цеглу, вапно та платню робітникам, що постійно страйкують через зростаючу дорожнечу.

— А на заводі того нашого кузена не страйкують?

— Ні. Завод є кооперативною власністю робітників, техніків та художників. Сам Барика весь час ставить нові турбіни, будує гуті і йде далі. Така воля його генія.

— Куди ж іде він далі?

— До своєї далекої мети. Поки що польське село не зовсім добре забудоване. Кожен скляний будиночок взимку обігривається, а влітку охолоджується від свого власного, індивідуального котла і власної кухні, прибудованої до будинку. Вже тепер зовсім невелика кількість палива нагріває котел, подає трубами тепло і перетворює малий сільський будиночок на своєрідний термос, що зберігає власне тепло. Та це не ідеал. Кожне село

повинне мати спільний ogrівач і спільний охолоджувач. Але для цього потрібна електрифікація країни. Те ж саме стосується і до помпування води. Зараз використовуються дворові колодязі, часто забруднені й непорядковані. І все ж збільшення вживання та споживання в будинках перевареної води вже й тепер сприяє зменшенню заразних захворювань.

— Це все?

— Ні ще, мій синку. Як тільки річка Вісла уся цілком, разом з усіма своїми притоками, стала власністю польської народної держави, Барика використав плин її вод так само, як і солону морську течію, що проходить з заходу на схід. Він почав заковувати велику ріку в скляне ложе. Одна з його приморських гут виробляє спеціальний матеріал. Колосальні клиноподібні плити, надзвичайно товсті, з загостреними кінцями, що входять в пази інших плит і з'єднуються між собою навечно, так що не роз'єднає їх ніяка сила, скріплені скляними гачками та клинами і сперті на підпори, кладе він на піщані або розмиті береги, тим самим стискуючи широку річку в вузький удвічі потік. Механізм створення скляної стіни дуже простий, майже примітивний і в основному теслярський. Вбивання в дно на велику глибину клиноподібних плит, що гострі унизу, як бритва, і догори поступово потовщуються, досягаючи товщини брил фортечного муру, здійснюється надзвичайно швидко. Там, де річка закута в скляне ложе, неможливі ні розливи, ні затори, бо швидка течія виносить кригу, а спеціальний механізм зводить нанівець всевладну силу замерзання.

— Та річка не замерзає?

— Ні, замерзає, але в скляному ложі інженер Барика повністю регулює її замерзання та розмерзання. Вода, пущена вузьким ложем, працює і влітку і взимку. Вона обертає велику кількість турбін, а незабаром обертатиме їх безліч. Потужна електрична сила замінила силу коней та волів. В освоєному вже басейні річки плуги та інші хліборобські машини працюють на електричній тязі. Вже тепер там дерево стає недоторканим, священним, а благородним тваринам повернена їх гідність — гідність Апіса¹ та чорного румака Сварога².

¹ Апіс — у стародавньому Єгипті — священний бик.

² Сварог — божество слов'ян-язичників, якому був присвячений чорний кінь.

— Гідність вола, що йде на біфштекс шляхтичеві.

— Необов'язково. В новій цивілізації необов'язково буде пожирати м'ясо наших старших братів «у Дарвіні». Для польських селян це не становитиме труднощів, не буде для них якимось зреченням, бо вони й тепер майже не їдять м'яса. Хіба що зрідка, у великі свята. Якщо відступлять теперішні заразні хвороби, бруд та затхле повітря хлівів, у яких живуть, то вони будуть найздоровішою расою на світі. При зменшенні важкої праці в полі вони менше потребуватимуть м'яса.

— Мрії! Мрії!

— Мрії, молодий революціонер? Поведемо далі річ про скляні будинки. Вони не горять, та й блискавка в них не вдарить. В деяких селах хати вже з'єднані між собою скляними хідниками. Просторі громадські обори із скла та громадські хліви дають можливість розвивати молочарство, кооперативно відгодовувати свиней. Зникає смердючий хлівець для кожної хворої на туберкульоз корови і зникає вдвічі смердючіший саж для брудної свинки, що носить і на собі і в собі мільйони хвороботворних бактерій. Молочними відходами вигодовують там свиней, а в сільських ковбаснях переробляють їх на ковбаси та чудову шинку.

— Ті ж самі вегетаріанці, чи інший хтось, м'ясоїди?

— Інші, спеціалісти й майстри тієї свинячої ідеї й ідилії.

— Отже, ту цивілізацію можна було б називати не скляною, а свинячою.

— Чому, синку? Вона ж базується не на самих тільки свинях. Головну роль відіграє там скло. Земельна реформа, що її там обмірковують і розпочинають, якою б бідною вона не здавалася, буде не паперовою, теоретичною, нездійсненною, а реальною й корисною. Назводить вона скляних будинків, розкидає їх по широких пустках, перелогах, полях, лісах колишніх латифундій. Важче буде з освітленням та електроенергією. Але і освітлення, й електроенергія збільшуватимуться з місяця в місяць в міру того, як береги Вісли обкладатимуть скляним муром. Енергії та світла буде стільки, що вони проникнуть усюди. Незабаром ми побачимо машини для оранки, сівби, збирання та обмолоту хліба, які рухатиме та благословенна сила.

— Може, й побачимо.

— А що ти скажеш про скляні школи? Про костьоли, що красуватимуться на пагорбах, відповідно до мрій та задумів архітекторів, в таких чудових формах, що поряд з ними затьмариться й поблідне все, створене досі.

— Щось у тебе, батьку, та цивілізація розвивається з швидкістю фейерверка.

— Великі винаходи, а вірніше, несподівані відкриття, виявлення того, що досі було поруч з нами, але було приховане, призведуть до того, що після їх застосування та використання все розвиватиметься з швидкістю фейерверка. Хто ж повірив би п'ятдесят років тому, що можна коня-бігуна посадити на аероплан і перевезти його під хмарами, ба навіть над хмарами, з Парижа в Антверпен? Отак витвір фантазії поета Аріосто¹, кінь-гіпогриф, літає в дійсності над хмарами. Тож і старі міста, ті страхиття старої цивілізації, зникатимуть, ставатимуть пам'ятками давнини, місцем скупчення банків, магазинів, складів, будуть гамазеями країни, складами товарів, а постануть нові міста-сади, міста-парки, розкидані по країні серед полів, лісів, гір, вздовж електрифікованих залізничних та трамвайних ліній.

— Так, так...

— Синку мій! Робітничі будинки під Варшавою, які проектує Барика,— а я мав щастя бачити ці проекти,— зручніші, чистіші, красивіші за найрозкішніші палаци аристократії, за вілли американських багатіїв і кращі за королівські палати. Дві кімнати, але дві кімнати найчистіші, найздоровіші, найкрасивіші — чи ж це не вершина мрій одинокої людини?

— Мені здається, що аж занадто багато має бути там чистоти. Не завадило б трохи й брудної закваски. Що ж до згаданих буржуїв, а також *ci-devant*² королів, то, як мені здається, вони воліють жити по-давньому. Воліють мати такі, скажімо, апартаменти, як ми колись мали в Баку,— правда ж, татку? П'ять-шість покоїв, хай навіть у кам'яниці, краще, ніж ті скляні, що вічно полошуться у воді.

— Ніколи! Ніколи в світі! Бо, виявляється, і саме

¹ Аріосто Лудовіко (1474—1533) — найбільший італійський поет пізнього Відродження.

² *Ci-devant* (франц.) — колись, раніше. Під час французької революції 1789 р. ці слова ставилися як означення перед титулами аристократів.

внаслідок та в зв'язку з винаходом нашого Барики, що багатство не в грошах і не в нагромадженні реальних цінностей, коштовних речей та дорогих ганчірок, а виключно в здоров'ї. Найбагатший банкір, ясновельможний магнат, що все життя об'їдався, обпивався і надмірностями зруйнував нервову систему, чує від лікаря пораду: треба ясновельможному панові жити на селі, носити грубу білизну, ходити без капелюха й босоніж; їсти шановний гурман повинен житній хліб, кашу, ріпу, редьку, часник, як вогню боятися вина, горілки, кави, чаю, усяких там фрикасе; і хоч звук тільки наказувати робітникам, мусить працювати в городі — і то на сонці — сапою, заступом, вилами, ціпом; а вставати лунатикові, що перетворював день на ніч, слід разом з птаством і йти спати з курми... Що це означає? Те, що здоров'я — апетит та спрага, міцний сон після важкої фізичної праці — зробилося єдиним багатством багатія. І саме скляний будинок дасть, забезпечить, підтримає здоров'я. Гігієна, зручність, абсолютна чистота. Праця, спокій, внутрішнє задоволення, добрий настрій. До такої можливості сховатися від суворості природи та від її страшних отрут, повернути й зберегти своє фізичне й духовне здоров'я прагнуть усі буржуазія. Боюся, що їй потрібно буде так багато скляних будинків, що їх не вистачить для бідняків. На щастя...

— Не страшно! Вони все це добре вивчать, бо буржуї — спритніші за всіх, хоч як клас вони нічого не варті. Якщо проносять, що в цьому є для них вигода, то придбають собі в нашого кузена Барики такі вілли та палаци, яких ще світ не бачив.

— На щастя, у містах він не хоче нічого будувати, крім робітничих будинків, лікарень, музеїв, будинків для трудової інтелігенції, для пересічних, сірих людей, змучених сьогоднішньою боротьбою.

— Філантроп якийсь. Благодійник. Поки в цілому світі не буде знищено грабіжницький лад, замучиться він, бідолаха. Спершу треба з людини витравити негідника, а вже потім будувати нормальне життя.

— Звідки ж знати, хто серед нас негідник, а хто ні.

— Це аж занадто добре відомо. Негідника з людини треба силою витравити, а якщо не піддається — вбити!

— Не вбивай, синочку! Не вбивай!

— Зло треба вбивати. Вбиваємо ж ми мідяниць, гадюк, вовків, воші.

— Насамперед не дуже ми знаємо, що є злом, а що справжнім добром. Потім — єдине, що ті вбивства породжують, це злочинне бажання вбивати. Вбивства зовсім не потрібні. Шкода на них часу й здоров'я людської душі. Цілком досить самого будування нового життя. Будувати заново, з самого початку, з земної глини і глибинної, земної, чистої води.

— Мені вже й мама це по-седлецькому з'ясовувала. Нічого ви, старі, не розумієте.

— Розуміємо, тільки не обмежуємося самим тим розумінням. Он той узяв пригорщу піску, який всі зневажали, вдихнув у нього свою мисль і сказав, як колись бог: створюю з цієї пригорщі піску світ нових явищ. Єдиною істинною революцією є винахід. Видирати силоміць речі, зроблені іншими, — це псевдореволюція.

— Але ж то речі, якими володіють, не вкладаючи в них праці! Тобто незаконно володіють.

— А хіба ж ті, що виганяють магната з його палацу й забирають палац у своє володіння, будували той палац?

— Той палац забирають для загального, суспільного володіння.

— «Суспільне володіння», а у відібраних палацах живуть нові пани, комісари, дипломати, начальники і взагалі нові володарі, нові узурпатори. Народ, як і раніше, живе в халупах, як і раніш смердючих, у міських норах та помийних ямах.

— Старий лад ще не ліквідовано. Ще точиться боротьба.

— Та боротьба ще дуже довго точитиметься. Спаситель у своєму казанні на горі навчав світ, що навіть явному злу не треба опиратися силою.

— О, те-те! Стара балаканина. Якщо я бачу, що хтось у мене на очах продає дитину для розпусти або й сам розтліває її, якщо я бачу, що інший грабує добро, створене тисячею людей, то не повинен противитися цьому?

— Опір, заборона, кара! Все це недоцільне, некорисне і зводиться до одного. Створенням нових цінностей і помноженням нового добра треба нищити в людях задрість та ненависть. Можна створити такі умови праці

і такі житлові умови, що не буде за що ні ненавидіти, ні вбивати. Справді-бо, смішний той переверот, який виганяє магнатів з палат і заганяє їх у підвали, а мешканців підвалів вводить у палати. То справжнісіньке безглуздя. Таке моє переконання.

— А моє — інше. Зовсім інше!

— Отож годі вже про це. Кому потрібні пусті слова стверджень та заперечень. Я більше не заперечуватиму тобі. А ти, з свого боку, будь добрий збагатити запас своїх відомостей однією деталлю. Я бачив сільську школу, збудовану за новим проектом. Були там такі прекрасні зали, що кожна дитина бігла туди з великою радістю. Були там теплі й холодні ванни, кухня, їдальня, концертний зал та кіно...

— Новочасні терми...¹

— Вже тепер матері, згадуючи ім'я свого монарха, що своїм геніальним розумом перебудовує світ на засадах добра, а в них, матерів, знімає з плечей і з серця тягар, беручи його на свої плечі, промовляють, схиливши голови: «Благословенне лоно, яке носило тебе, і груди, що тебе годувала...»

* *
*

Надзвичайно довго тяглася подорож до Москви. Але нарешті й вона скінчилася. Поїзд доповз до передмістя історичного міста. Та не воно було кінцевою метою подорожі, отже, знову треба було міняти ролі й одяг. Не випадало вдавати з себе російських робітників, вибираючись у дорогу до Польщі. Отож Барики, батько й син, перетворилися у Москві на звичайних «інтелігентів»-чужоземців, польських «оптантів»².

Чудово допомогла їм у цьому валіза, що терпеливо чекала в квартирі Богуміла Яструна, поки повернуться власники. Той Яструн мав з нею чимало клопоту: перебираючись з місця на місце, він мусив носити й пильну-

¹ Терми — у стародавньому Римі розкішно обладнані громадські лазні, з'єднані з приміщеннями для гімнастичних вправ та артистичних виступів.

² Після Жовтневої революції полякам, що жили на території Радянської Росії, була надана оптація, тобто право вибору громадянства й повернення в Польщу.

вати чужі речі. Проте зберіг депозит в недоторканності. Батько й син знайшли у валізі одержу не тільки для себе, а й чесному Яструнові перепало трохи білизни. А що вже казати про мило, бритву та ліки, які, здавалось, само небо послало! На дні спочивала оправлена в майстерно тиснену шкіру книжечка, що завжди однаково розповідала про діла Калікста.

Цезар, що й так прагнув побачити незнайому Москву та її нові порядки, був зворушений і розчулений, коли одягав білизну, якої стільки часу не бачив, і костюм, що може сидіти на людині, наче власна шкіра. Обидва вони, і син і батько, були раді й горді з себе і ходили вулицями міста, мов ті павичі з розпущеними хвостами. Гуляли вдвох по місту й приглядалися до його див.

Однак пан Яструн не радив отак без діла вештатись і взагалі сидіти в цій «білокамінній» столиці багатьох царів. Істи було нічого, а в громадських їдальнях вимагали докладних посвідок з місця роботи. Отож вони покладали собі сидіти в Москві тільки до того часу, коли зможуть якось причепитися до *ешелону* або поїзда, який везтиме різних недобитків до польських кордонів. Коли Барики роздобули необхідні папери, їх упхнули в переповнений людьми поїзд, що йшов здалеку й дорогою забиравав поляків з усіх усюд — з гір, з-над моря, із степів. Для двох ще знайшлося місця. Валізу ж насилу втягли. Поїзд прямував до Харкова. Далі він не йшов. Всі пасажири повинні були чекати в Харкові іншого поїзда, який мав прибути туди тільки через певний час. Поїхали.

Якщо подорож від узбережжя Каспійського моря здавалася довгою й важкою, то ця — з Москви до Харкова — була вже суцільною мукою. Вагони заповнювали люди, які везли з собою й на собі все, що надбали за своє довге життя. Машиніст добре знав про це. Тому то тут, то там, у місті або в передмісті, а не раз і в чистому полі поїзд раптом зупинявся й довго стояв нерухомо. Стояв годину, дві, п'ять, десять, п'ятнадцять, двадцять. Пасажири благали машиніста їхати. Провідник, що був колись начальником над реемігрантами, вів з ним переговори. Машиніст сухо повідомляв, що мусить зробити в своєму локомотиві певний *ремонтік* і робив той *ремонтік* доти, поки провідник чи хтось із пасажирів не починав обходити вагони та збирати кошти, які мали прискорити ремонтування машини. Хто мав гроші, що стано-

вили якусь вартість, давав гроші. Хто не мав грошей, міг давати будь-які цінні речі — персні, обручки, ланцюжки від годинників, навіть годинники, навіть черевики та сюртуки. Щодо цього всемогутня залізнична влада відзначалася великою поблажливістю і нічим не нехтувала: чоботи — добре, сюртук — хай буде й сюртук! Як тільки набиралася відповідна кількість речей чи грошей, яка вдовольняла амбіцію машиніста й не ображала його особистої гідності, *ремонтік* підходив до кінця. Поїзд шарпався, сопів, з гуркотом рушав з місця, то швидше, то повільніше вистукував колесами й посувався до дальшого таємничого пункту в полі або в місті. Пасажири питали, чи це знову *ремонтік*, і якщо відповідь була ствердною, починали збирати нову складчину грішми та речами. Чим ближче було до жаданого Харкова, тим більше й частіше вимагав паровоз необхідного полагодження і тим довше тривали стоянки. Запаси вичерпувалися й псувалися, дошкуляв холод, стогнали хворі, плакали діти, люди впадали в тупу байдужість або в нервовий неспокій, а доброчесний машиніст, сидючи на східцях паровоза, посмоктавав свою цигарку, дивився в далечінь і *заунивно* наспівував одну з чудових народних пісень. Остання стоянка випала з волі машиніста за десять верст від Харкова. З якихось міркувань саме тут кінчався маршрут поїзда-ешелону. Частина пасажирів — переважно жінки та діти — вирішили чекати: ану ж поїде далі? Друга частина, більш нетерпляча й сильніша в ногах, рушила до міста пішки.

До тієї другої частини належали і обидва Барики. Свою валізу несли вони по черзі й нарешті добралися до міста. Знайшли вокзал і тут віддали на збереження валізу, яка містила в собі все їхнє багатство, різні папери й убогі скарби, що складалися з ліків, марлі та фланелі. Заплатили належну за збереження суму, і в харківській камері схову їм видали квитанцію з червоною печаткою, завбільшки з чимале блюдо. Барики старанно заховали той документ на володіння ручною поклажею й галопом помчали в польське бюро, щоб роздобути якісь відомості про поїзд, що прямує до кордонів Польщі.

Але перед дверима бюро вони застали довжелезну шеренгу нещасних людей, що дожидали своєї черги. Довелося стати в «хвості» й чекати. Батько й син змінювали один одного в черзі. Один «чекав», а другий місив

болото харківської відлиги, шукаючи місця, де можна було б переночувати, бо було більш ніж імовірно, що в Харкові доведеться довгенько загаятися. Северин Барика, який уже бував у цьому місті, та й взагалі відзначався значно більшою спритністю, ніж син, того ж таки дня знайшов пристановище у якогось кравця, що говорив ще трохи *по-польскі*, бо був колись «родом з Варшави». Отой напівземляк, гарненько злупивши з подорожнього, погодився, щоб вони ночували в його хаті, досить-таки смердючій. Северин Барика дав кравцеві завдаток у старих карбованцях, які ще вигрібав з-за підкладки, і повернувся в чергу.

З розмов з людьми, які виходили з бюро після довгого очікування, а також з розмови з урядовцем з'ясувалося, що про поїзд у найближчі дні не може бути й мови. Є надія, що такий поїзд, який іде здалеку, з-під Уралу, має прибути, але ще зовсім невідомо, коли це буде. Урядовці дуже невесело додавали, що той поїзд, якщо він навіть прийде, буде дуже переповнений. Не залишалось нічого іншого, як іти до кравця. А перед тим вони пішли на станцію по валізу, бо без неї важко було більш-менш зручно влаштуватися в тій хаті. На щастя, камера схову, що приймала на збереження пакунки, була відчинена і біля відкритого віконечка сидів той самий *парень*, який приймав валізу. Але він чомусь довго не повертався. Чекали з нетерпінням, бо вже наступала ніч, а ще треба було якось влаштувати свою ночівлю. Нарешті той *парень* прийшов, тільки без валізи, і з глибоким співчуттям повідомив, що такої валізи немає на складі.

— Як же може не бути її, товаришу? — пояснював йому Цезар.— Тут же стоїть номер, який ти сам написав. Сам приліпив на *чемодане* такий самий номер. Взяв *чемодан* з моїх рук. Сам поніс його на склад. Правда ж!

— Може, й поніс. Багато пакунків ношу на склад. Може, й написав і приліпив номер. Багато номерів пишу й приліплюю. Така моя робота. Ех, товаришу, така моя робота...— додав він, зітхаючи й підводячи очі вгору.

— Ну, то йди ще раз і добре пошукай!

— Шукав,— відповів залізничник знехотя.— Всі кутки обшукав. Нема! Правду кажу вам, товаришу, нема!

— Як же може не бути! — заперечив старий Бари-

ка.— Квитанція є, гроші за збереження заплачено, все в порядку, то й пакунок мусить бути!

— Зроблю це для вас, ще раз піду. Пошукаю...— зітхнув бідолаха.

Він пішов і знову довго шукав. Проте повернувся і сумно зітхнув:

— Немає вашої валізи...

— Куди ж вона поділася? — спитали сердито обидва Барики.

— Чи я знаю, куди поділася! Нема її,

— Але подумай, товаришу,— переконував Цезар.— Квитанція...

— Що ти мені свою квитанцію тикаєш у вічі!...— відризав той не без гніву.— Квитанцію твою бачу, а *чемо-данчика* твого не бачу! Зрозумів?

— Куди ти його подів? — дратувався Цезар.

— Чи я знаю, куди він міг подітися? Нема його!

— Вкрали валізу! — закричав обурений Северин.

— Злодії! — підтвердив Цезар.

— Віддавай мені мою власність! — закричав старий, хапаючи охоронця речей за рукав.

Той своєю міцною правицею флегматично відвів руку Барики і не менш флегматично промовив:

— Слышь, товариш! Ты не шуми. Больше помалчи-вай. А що, як через дурну валізу потрапиш до буцигар-ні замість тієї своєї Польщі?..

Северин Барика понуро похитав головою. Він глибоко замислився, зітхнув. Обидва мовчки відійшли. Вже за дверима станційного будинку Цезар буркнув:

— Не буде в тебе більше антипірину проти свого головного болю. Хай йому всячина! Не буде аспірину. Нема вже тієї валізи.

— Переживу й це. Але скажи, скажи, Чарусю... Я беріг, як зіницю ока, ту книжечку. Була зі мною в сотнях пригод, де смерть зазірала в очі. А тут так по-дурному, так страшенно по-дурному не вберіг... Як же можна було довірити! Який же я старий осел! Не залишу тобі тієї книжечки.

— Дурниці, татусю...

Цезар хотів ще додати, що він знає, що в тій брошурі написано, але, глянувши на батькове обличчя, замовк. Брели по калюжах та мокрому снігу, прямуючи до місця своєї ночівлі.

Очікування нового репатріаційного поїзда до Польщі тривало, на жаль, тижні. Довгі й тяжкі тижні. Покарані за пишання з того, що мають перемену чистих сорочок, батько й син ходили тепер у брудних і не вимахували перед носом ближніх носовиками. Скуштувавши розкоші буржуазних витребеньок, вони почували нестерпний жаль, як тих витребеньок не стало. Коли вичерпався запас грошей, що був при них, вони не мали вже нічого, що можна було перетворити в гроші. Господар, кравчик «родом із Варшави», і не думав тримати їх у своїй хаті, коли довідався, що в них арештували *чемодан*. Барика бралися за першу-ліпшу роботу, щоб якось перебути той важкий час. Неначе ті жебраки, вони вистоювали по черзі перед польською установою, очікуючи звісток про поїзд. Не можна було нічого придумати, хіба що брати в руки ціпки і пішки йти на захід. Старший не мав на це сили. А до того ж весь час хворів на свої недуги. Під час гарячки доводилось йому лежати в якійсь норі під сходами, де вдень дозволялося їм відпочивати. Сотні людей пробігали тими сходами над головою в Северина, а молодик мусив прислухатися до того, стискуючи зуби й кулаки. Коли він звертався в установи і домагався якогось помешкання, до нього ставилися вороже, хоч хвалився своїми поглядами, ба навіть революційною діяльністю в Баку. Адже він був польським репатріантом. Вони зналися на таких перефарбованих типах. Отак нічого й не добився. А земляки не квапляться з допомогою, коли сам не просиш її.

* *
*

В ту пору Цезар духовно зблизився з батьком, як у свій час з матір'ю. Глибоке співчуття і краючий душу жаль поєднувалися й перепліталися з жадобою життя. Цезар бачив тепер розмах революції в її початковому розквіті. Він вивчав різноманітні організації: *учека* і *губчека*, *губісполком*, *наробраз*, *наркомпрос*, *совнарком*. Доводилося йому бачити матросів з квадратовими або вилицюватими фізіономіями, загорілих і рудих, як полив'яні горщики,— всі вони мчали через місто Харків на автомобілях в невідомому напрямку. В них буяла людська, чоловіча, незламна сила. Вони співали своїх рево-

люційних пісень, складених у посвисті вихрів на повсталих броненосцях, тоді як офіцерам, що били їх колись по тих квадратних чи вилицюватих мармизах, прив'язували до ніг величезні гарматні ядра і пускали їх на глибину, щоб там, на дні Чорного моря, вони «трохи потанцювали». Відвідував приміщення, де відбувалися мітинги. Його заповнювали не татари й не вірмени, що ненавиділи одні одних, як це було в Баку, а люди праці — росіяни, українці, румуни, євреї, поляки, хто завгодно, але єдиний, неподільний трудовий народ. Слухав тут першокласних промовців, байдуже якого походження, що розвивали теорію революції з невблаганною логічністю, ясністю, незаперечністю. Особливо захоплювався він промовцями єврейського походження. Ці в феноменальному провидінні виявляли геній своєї раси, вміння добратися до справжньої, глибоко прихованої істини, до самої суті суспільних людських справ, вказували на всі слабкі, гнилі, омертвілі місця конаючого буржуазного світу і офірували людям своє найправдивіше під сонцем розуміння суті й могутності перевороту, який, власне, відбувся.

Перебуваючи у натовпі слухачів, у натовпі робітників, які за кожним визвольним силогізмом промовця важко і разом з тим радісно зітхали, бо ті спокійні висновки, здавалось, знімали з плечей величезної маси скривджених тягар недолі, примусу, прокляття, саму нещасливу долю жити в ярмі, Цезар зітхав так важко, як і вони. Як же прагнув він у такий момент розлучитися з батьком, випроводити його в той незнаний світ, у міфічну країну Польщу, а самому залишитися тут, серед розумних і дужих. Як же прагнув він докласти рук, щоб реалізувати справу, щоб зруйнувати аж до підвалин світ старого насилля! Він був у захваті від незрівняного перевороту, який був наймогутнішим за весь час існування світу і впливав з логічних передбачень геніального геометра, що зовсім не так, як усі до нього, як наймогутніші з тиранів, поділив і зміряв земну поверхню своєю системою тріангуляції на невидиме.

Але коли молодий ентузіаст повертався в діру під сходами, він почував, що не зможе нічого зробити. Батько, цей малознаний йому приходень, не був істотою пасивною, що, як мати, могла тільки відчувати. Це був діяльний супротивник. Це був лицар. З його ран, яких було

в нього на тілі немало, сочилася не тільки кров, але й якесь світло, що било в очі. Він не тільки вірив у щось інше, але й смів по-іншому класифікувати світ. Те, що говорив він, було туманне, вигадане ушкодженою головою, навіть смішне, але з ним треба було справді-таки битися на шпагах. Хіба ж його батько був буржуем, прихильником багатіїв та їхніх нахлібників? Ні. Чи був прихильником старого порядку? Ні. В такому разі чому ж не хотів він співробітничати в справі перевороту? Усвідомлював же він могутність тієї сили, яка визволяла трудящих світу з ярма капіталістичного та поміщицького гноблення. Бував на різних мітингах у Москві і слухав найцікавіших доповідачів. Та й не тільки це; добиралася до Баку, пройшов усю Росію, просвердлив її наскрізь, мов той непоказний молюск, той скалоточій-руконіжка, який хоч і сліпий, а продріявлює цілі скелі.

Коли син з'являвся в отворі входу до притулку під сходами, Северин Барика простягав до нього тремтять руки й кидав завжди те ж саме запитання: «Чи немає поїзда?» То була не мрія, навіть не прагнення повернутися до рідного краю, а якесь шаленство душі. Їхати! — то був єдиний вигук, який можна було почути від цієї людини. Здавалося, що коли б йому було дозволено сісти в поїзд і їхати на батьківщину, то він одразу б позбувся пропасниці, від якої тремтів або горів, і одужав би без всякого сумніву. Як же син міг його покинути? Як міг він випроводити його самого, розлучитися з ним назавжди? Він обнімав його і разом з ним нудьгував, очікуючи від'їзду. І от виробилося в його організмі ніби нове почуття, яке пульсувало від суперечливих пристрастей, що вирували в його душі. Цезар був і тут, і там, — в Росії і в Польщі, був разом з батьком і був проти нього. Він сіпався, змагався сам з собою і не міг дати собі ради.

Проте не тільки різниця в поглядах на громадські й суспільні явища розділяла (а разом з тим і єднала) батька та сина. Цезар завжди перемагав у собі того старого чоловіка, позбувався його моральної влади над собою, виростав з нього і, буяючи своєю силою, відокремлювався від того порохнявого пня. Молодика гнітили ті пута, що так само, як і в дитинстві, все ще зв'язували його волю. Тисячі разів мусив він підкорятись, бо був сином, а старий батько міг наказувати, забороняти, зреш-

тою просто вередувати і то з тієї простої причини, що він батько і має неписану владу забороняти почуття та вчинки, хоч би якими слухними вони були. Цезар не робив нічого такого, що було б моральним батьковбивством, він тільки бився в путах. Не раз брала його злість, і він ледве стримувався, коли з уст готові були злетіти жорстокі слова. Але якраз те бажання наговорити жорстоких слів було мукою, бо він відчував жаль, невиразний, неясний, але гострий і невідступний. Не раз у глибині душі Цезар жалкував, що цей таємничий чоловік, гнаний своєю негасимою любов'ю, відшукав його в Баку, дістався до нього, схопив у тенета своїх почуттів і забрав звідти. Там би zostався він «Баринчишкою», самим собою. Сам розпоряджався б собою і йшов би шляхом, який сам собі обрав. Скінчив би грабарську роботу, кинув би лопату й став би до лав творців. Тепер він ішов, керований своєю любов'ю до батька, в напрямку Польщі, якої не знав і не бажав. Батько накинув йому чужий і незрозумілий ідеал, небажаний і важкий, нудний і безбарвний. Зрештою, нестерпним був не самий той ідеал, а примусова толерантність, визнання її і потурання їй. А тим часом егоїзм Северина Барики, що виявлявся в нав'язуванні синові свого ідеалу, не зменшувався, а збільшувався. Батько відверто не накидав синові свою тугу та палке бажання повернутися на батьківщину, але тремтів і скиглив, як колись мати. Хіба ж можна було не допомогти йому в цьому?

* *
*

Отож Цезар щоденно вистоював перед бюро, розпитував урядовців і збирав у місті відомості. Нарешті дістав довгождану звістку. Поїзд мав прибути. То був величезний ешелон, що віз на батьківщину багато поляків. Звичайно, вже здалека сигналізували, що місць нема і що в Харкові нікого не зможуть узяти. Цезар доклав усіх зусиль, щоб забезпечити собі в тому поїзді два місця, і чекав днями й ночами. Точно невідомо було, коли він прибуде. Передбачалось, що в Харкові поїзд зупиниться ненадовго, може, хвилини на дві, щоб не змогли зробити посадку нові пасажери. Провідник, який віз реемігрантів і суворо відповідав перед радянською владою за

порушення інструкції, наперед давав знати, ще здалеку, що нікого не візьме. Цезар не втрачав надії і чатував сам або з допомогою цілого ряду доброзичливців, що серед того моря безжальності жаліли його батька.

І ось одної ночі дали знати: поїзд! Северин і Цезар рушили на станцію. Тут про поїзд нібито нічого не було відомо, але секретна чутка давала знаки й попереджувала на мигах: прибуває!

Обидва Барики наслухали. Старший був до того знервований, стривожений, знесилений, що ледве міг триматися на ногах. Здавалося, що зараз він припаде до землі й буде прислухатися. І ось серед нічної тиші далеко-далеко почувся глухий гуркіт, довгожданий вісник. Барики стояли на ледве освітленій непривітній і порожній платформі й уважно вслухалися. Вдалині замиготіли рухливі вогні ліхтарів. Нарешті поїзд, цей темно-сірий велетень, вкотився на станцію й став. То була низка вагонів з обмерзлими вікнами й дверима. З того ланцюга рухомих будинків, замкнених, забарикадованих, забитих наглухо, звисали, мов патла, масивні крижані бурульки. Коли Цезар вистрибнув на приступку і спробував відчинити двері — одні, другі, треті, четверті, десяті, — виявилось, що він тільки даремно виламує собі пальці й викручує долоні. Всі двері були неприступні.

З останнього вагона висунувся якийсь чоловік і швидко попрямував до будинку станції, розшукуючи начальство. Двоє мандрівників кинулися до нього і, не питаючи, хто він такий, засипали його просьбами впустити їх у поїзд. Виявилось, що то був якраз провідник, інженер Бялиня. Колись, ще за часів своєї служби, Северин знав того чоловіка. Він почав нагадувати йому про себе й благав ласки, допомоги, співчуття, благав узяти їх. Той пригадав Барика («аякже, коханий пан Северин, Сімбірськ... о добрі давні часи!»), але нічого не міг вдіяти. Не міг! Головою, власною головою відповідатиме, якщо візьме на поїзд нового пасажира. Поїзд уже переповнений, набитий людьми. Майже на кожному полустанку перевіряють документи тих, що дістали право їхати з цим ешелоном. За переховування хоча б однієї людини загрожує смертна кара. Смертна кара!

— Не можу! Мені жаль, страшенно жаль, коханий пане Северин... Не можу! А тим паче двох! Не можу! — стогнав провідник.

Він радив зачекати другого ешелону, який має надійти тоді-то й тоді, з таким-то й таким провідником. Той, можливо, везтиме менше людей і зможе їх узяти. Северин Барика принижено просив. Благав. Скімлив. Заклинав. Кинувся цілувати руки інженерові Бялині. Заплакав страшним старечим плачем. Не допомогло. Марні були просьби, марні були благання. Бялиня пошепки, на вухо намагався втлумачити їм, що ліпше ж їм почекати, трохи почекати іншого поїзда, ніж прирікати його, Бялиню, земляка, доброго знайомого, ба навіть приятеля, на страту. Бо я ж життям своїм — життям! — відповідаю і т. д. Цезар не слухав тих переконувань. Він гостро й грубо заявив, що його батько довше чекати не може, що вони вже не один тиждень живуть тут, немов троглодити, очікуючи можливості виїхати, а коли та можливість трапляється, кажуть їм чекати! Як чекати? І чого? Може, нової відмови? Чого ж то інші можуть їхати, а вони ні в якому разі не можуть? Бялиня знову почав тлумачити, що не тільки вони двоє не можуть, а й ще багато хто з Харкова. Сотні й сотні людей просилися, але відмовив, бо...

До тих, що розмовляли, підійшов ззаду якийсь чоловік, теж подорожній, що їхав цим самим поїздом. Він мовчки прислухався до розмови. Коли у відповідь на грубі аргументи молодого Барика Бялиня відмовляв ще рішучіше, ще категоричніше, той смикнув Северина за куртку й попхав його в кінець поїзда. А інженерові Бялині сказав:

— Смерть? Смерть за те, що візьмемо цих двох?

— Смерть! — крикнув інженер.

— Смерть — можливо, все можливо. Але їх мусимо забрати.

— Я їх не беру! — голосно репетував Бялиня. — Не беру! Не беру!

— Адже ж не ти їх береш, а я. Звалиш вину на мене. Якщо викриється, звалиш на мене. Ти нічого не знаєш, вперше чуєш — *«знати не знаю, вєдати не вєдаю»* — я їх під секретом, потай від тебе забрав. Я за них відповідаю головою, і баста.

Бялиня скипів, затупотів ногами, запищав від незаперечних аргументів, але той другий — худий, високий, згорблений — попхав поперед себе Бариків. Він звелів їм перелізти під вагонами на другий бік і сам переліз рачки. Потім вони втрюх, пригинаючись, бігли що було

духу, аж у самий кінець довжелезної низки мовчазних вагонів. Біля останнього вагона чорний виліз на приступку, яка була десь високо над землею, з неабияким зусиллям відімкнув замок, відтягнув засунені двері, що страшенно скрипіли на морозі, і нетерпляче наказав обом:

— Лізьте на самий спід. Під кожухи. Лежіть тихо, і щоб духу вашого не було чути! Далі!

Батько з сином влізли між якісь смердючі кожухи і припали до них. Чорний засунув двері, замкнув їх і зіскочив униз. Невдовзі після того поїзд шарпнувся. Загуркотіли один об один буфери, а колеса, скриплячи, почали обертатися. Северин Барика притис до серця синову руку.

— Ідемо! — прошепотів він.

— Ідемо...

* *
*

Високий, чорний добродій не забув про двох людей, з його ласки замкнених в товарному вагоні з кожухами. На першій же станції, де поїзд на якийсь час зупинився, він приніс їм чайник з гарячою водою, трохи цукру, загорнутого в клапоть газети, шматок хліба і, що найцінніше, приніс горщечок каші. Вони мовчки підживлювались, а старший Барика розчулився. Він містично правив про якусь руку, яка послала їм того високого й худого земляка. Та як би там не було, а в певні години з'являвся чорний з чайником та горщечком, в якому завжди було щось із їжі. Він пошепки радив добре ховатися, бо ревізори можуть з'явитись цілком несподівано. Часом в чистому полі серед заметів поїзд стає і починається ревізійний танок. Перевіряють документи і речі, а всяке золото, персні, шлюбні обручки, не кажучи вже про годинники, підлягають цілковитій конфіскації. Конфіскації підлягає також рис, ба навіть перлова крупа.

Батько з сином заривалися в кожухи, тим паче, що стояв лютий холод. Цезар відсипався після харківських чергувань. Северинові запах баранячих кожухів не йшов на користь. Хворий не міг стримати пекельного кашлю, який *nota bene*¹ міг їх погубити. Отож на станціях і під час випадкових зупинок, коли можна було чекати

¹ *Nota bene* (лат.) — дослівно «завваж добре». Тут у значенні: треба сказати.

перевірки, він втискував голову у вовну і буквально душився, тільки б не кашляти. Виїхав з Харкова в гарячці і тому в замкненому вагоні, без повітря, в нестерпному смороді погано вичинених шкір все більше підупадав здоров'ям. Як на зло, поїзд весь час зупинявся і стояв на місці, поки машиніст здійснював відомий уже ремонт. Цезар був у розпачі, бо нічим не міг зарадити. Скільки не з'являвся уважний і таємничий самаритянин з горщечком і чайником, скільки Цезар не звертався до нього за порадою й допомогою, той прикладав до уст палець, тривожно наслухав і радив сидіти тихо, бути обережними й терплячими.

Якогось дня прийшов з ним ще один старший за нього чоловік. Обидва забралися у вагон. Старий присів, вірніше приліг до Северина, розстебнув на ньому одержину і крізь трубку почав вислуховувати легені. Але зразу ж кинув слухати і сховав свою трубку в кишеню. В очах обох самаритян був смуток. Цезареве серце забилося від жаху й страшного, безсилового болю. Що міг він вдіяти? Як зарадити лихові? Як рятувати батька? Вилізти з того вагона й нести його, любого, на руках? Питав цих двох, цих добрих побратимів, але вони нічого не могли йому відповісти. Чорний ще раз прибїг після того, як пішов лікар, і приніс якийсь терпкий і гіркий напій у склянці. Він стискав у обіймах молодика, що не міг нічого вдіяти з своєю мукою. Коли двері за ним закрилися і вони залишилися знову самі, Цезар обняв батька, пригорнув його до себе і марив, що таким чином перелле в нього своє здоров'я, переточить свою пульсуючу кров у його висхлі жили і вижене з них ту таємничу недугу. Северин був у гарячці. Його голова моталася на овечій вовні. Стогнути, він шепотів:

— Не залишаймося тут! Ідьмо! Не стягай мене на землю! Доїдемо! Вже недовго. Вже більше проїхали!

Старий засинав і раптом пробуджувався з якимось криком, що його Цезар приглушував поцілунками. Він шепотів йому в його розпалені вуста тисячі втішливих слів і закликав надіятися. Через якийсь час Северин Барика заворушився на своєму ложі, ніби в нього раптом прибавилось сил. Він обняв Цезаря і теж в уста сказав йому:

— Пам'ятаеш? Такі вірші французькі ми вчили. Пам'ятаеш, Чарусю?.. Коли б я не доїхав... Коли б мусив

зостатися тут... Ти тут не залишайся! Не залишайся! Їдь туди! Сам побачиш... Переконаєшся. Я теж нічого не знав, не розумів. Аж тоді, коли пройшов ту землю, аж тоді все зрозумів... Таким, як ти зараз, я нічого не розумів. І глянь, що зі мною зараз сталося. Така страшна доля...

Він затих на якийсь час і знову мовив:

— У Варшаві підеш до одного чоловіка, якого звати Шимон Гайовець. То людина відома. Допитаєшся. Розповіси йому про нас. Був він у дружбі зі мною і з мамою. Він займеться тобою, він все тобі скаже. Звати його Шимон Гайовець...

Северин опустився на підстилку й заснув. Але його сон був неспокійний, сповнений зойків і схлипування. Цезар, що сидів над батьком, який був в агонії, і нічим не міг допомогти йому, здавалося, й сам умирав. Поїзд, здавалося, віз їх в країну смерті. Нещасний син підсунув руки під голову сонного батька, щоб полегшити йому страждання. Зморений душевною мукою, Цезар забувся коротким сном. Йому здавалося, що він і не сплющив очей. Але його сон тривав досить довго... Коли Цезар прокинувся, то вже не чув харчання, свисту й зойків у батькових грудях. Приклавши вухо до батькових грудей, він не почув уже ні биття серця, ні дихання. Довго лежала безсила голова над страшною безоднею, яка розкрилася перед нею. Довго тривав страшний подив, що уста, які хвилину тому промовляли, стали мертвим камінням, байдужим до всього, що б не сталося, байдужим навіть до кінця світу. Цезар зовсім не знав, чи довго їхав він через поля, укриті снігом, через води, скуті кригою, через ліси та перелоги, пусті й безмовні, наче груди його батька. Не міг витягти рук з-під нерухомої, ніби її скувала крига і заморозили морози своєю лютою силою, голови. Йому хотілось теж заснути навіки, щоб не розлучатися з цим паломником, якому довелося зовсім розлучитися з своєю далекою мрією. Він не міг ні плакати, ні стогнати, ні вити, ні несамовито кричати, хоч крик, зойки і глухе виття рвалися з нього.

Якось, після короткого чи довгого заціпеніння з болю, почув він, що двері з скреготом відсунулися і всередину вдерлось холодне повітря. То знову прийшов чорний зі стравою. Він нагнувся над Северином Барикою і якийсь час тримав руку на його серці. Потім одштовхнув Цезаря і грубо крикнув йому, щоб вийшов з тієї нори. Моло-

дик швидко вийшов. На нього вийнуло холодом. Чорний накинув йому на плечі перший, що був скраю, кожух, засунув двері і сказав іти за ним. Вони ввійшли в купе, так переповнене людьми — чоловіками, жінками й дітьми, що повітря там було не менш важке, ніж у вагоні з кожухами. Безіменний приятель пристрасно й гаряче пошептався про щось з людьми. Вони трохи розсунулися, розступилися, і для Цезаря знайшлося вільне місце на лаві. З замерзлого вікна стікала струмочком вода. Протягало. Безліч людей зацікавлено дивилося на нового пасажера. Він відчував себе в тому натовпі знедолених, виснажених безсонними ночами та голодуванням, посеред розпатланих жінок, брудних дітей і понурих чоловіків в сто раз гірше, ніж на самоті. Хотів вийти. Благав очима чорного, щоб пустив його до батька. Та той, вириваючись з натовпу, не дозволив. Сказав чекати. Тож Цезар чекав. Поїзд двигтів, стукотів колесами об рейки, нахилився то в один, то в другий бік і все прискорював біг.

Надвечір того ж дня він зупинився надовше. Вагони знову перевіряли. Солдати рилися в манатках, передивлялися горшки й миски з провізією. Люди з тривогою передавали один одному звістку про їхню поведінку. Коли мали зайти в купе, де був Барика, його випроводили в сусіднє, а звідти по сходах у будку гальмового, який пхнув його позад себе й накрив своїм здоровенним кожухом. Через якийсь час, на знак, поданий сусідами по купе, Цезар знову вийшов і зайняв своє місце.

А через те що поїзд не рушав, бо знову випадав довгий *ремонтік*, безіменний приятель покликав Цезаря надвір. В кінці поїзда стояло двоє чужих людей. Сирота підійшов до них і побачив, що вони виносять з вагона тіло батька. Загорнули його в рядно. А перед тим як загорнути, ще дозволили Цезареві закрити повіки над згаслими очима, припасти вустами до холодних вуст, до холодних рук і потім положили тіло на мари, збираючись кудись його віднести. Цезар благально звів очі на чорного приятеля, щоб той дозволив йому іти за батьком. Аж тоді помітив, що на ньому під розстебнутою накидкою біла сорочка. І почув, мов крізь сон, латинські слова: «*Dies illa, dies irae...*»¹

¹ День той, день гніву (*лат.*). Початкові слова середньовічного церковного гімна про страшний суд; в католицькій літургії похоронний гімн.

З розчаруванням, з відразою подумав він, що «чорний» — ксьондз. Той перехрестив тіло і якусь хвилю, схилений, молився над ним. Потім дав знак носильникам. До Цезаря звернувся з різким запитанням:

— Залишаєшся тут?

— Куди несуть мого батька?

Ксьондз показав рукою на містечко, що ще видніло у вечірньому мороці, і даленіючу в ньому шпичасту вежу костюлу. Відтак тихо промовив:

— Лежатиме собі біля того костюлу. У всякому разі, йому там буде ліпше, ніж тут, у рову.

— Піду за ними!

— Значить, залишаєшся тут?

Цезар заломив руки. Він не знав, чи залишатися тут.

— Поїзд зараз відійде. Зостаєшся тут?

— Піду за ними!

Але той міцно обняв його і повів до поїзда. Він щось говорив йому. Цезар, охоплений розпачем, нічого не розумів. Він ще раз озирнувся і в темряві, що все густішала, розглядив двох людей, які несли на марах людську подобу.

За хвилину він знову їхав.

* *
*

Довго тягнувся поїзд, напханий людьми, хоч хтось із його пасажирів раз у раз зоставався на кладовищах придорожніх містечок. Чим ближче було до польських рубежів, тим важчі й суворіші були перевірки. Нарешті серед подорожніх розійшлася радісна звістка: кордон!

Після всіх прикростей і тривог, після всіх побоювань, особливо з боку жінок, що не випустять, що скажуть вертатись, що замкнуть вагони, завернуть поїзд з людьми і одвезуть всіх назад до Харкова, після численних пліток і справжнісіньких легенд, які породжував страх, а глупота роздувала до велетенських розмірів, нарешті відчинилися двері вагонів. Люди зібрали, що там ще везли з собою, понесли на руках дітей, поволокли старих і хворих. З криком і риданням, штовхаючись і намагаючись випередити одне одного, посунули вони якоюсь розгрузною дорогою до тих будинків, що стояли неподалік. Бігли все швидше й швидше, ніби хто гнався за ними;

молячись, плачучи й сміючись заразом, добрались до штахетів, за якими стояло декілька жовнів у приношених сірих рогатих кашкетах. Старі й кволі жінки тремтливими пальцями хапалися за балясини тих штахетів, змучені дорогою чоловіки цілували стовпи огорожі. Всі штовхалися, прокладаючи і своїм прохід у тій юрмі, яка клекотіла й радісно вирувала, мов юрба утопаючих, що досягли берега. Брама була відчинена. Через неї пропускали по одному.

Дійшла врешті черга й до Цезаря. Він не мав ніяких паперів, бо всі документи залишилися в украденій валізі. Ішов навмання. Він, може, один в тій юрбі нікого не вітав, а з усім прощався й усе залишав позаду. В останню хвилину, коли мав уже переступити за браму, інженер Бялиня ткнув йому в руки якийсь папірець, чиеь посвідчення. Польський офіцер взяв у Барики документ, глянув на нього і тут же на столику прибив печатку. Прибулий минув браму. Вступив у Польщу, рідний край своїх батьків.

Людський натовп поминув станційні будівлі і попрямував у бік містечка, муровані й дерев'яні будинки якого видно було не так уже й далеко. Цезар теж пішов туди. Після всіх страждань, після подорожування у вагоні, де так бракувало повітря, він дихав тепер на повні груди. Простяг руки до того чистого повітря, до тієї землі незнаної, ніби обнімав свою волю. Минув брудні будинки, що стояли, як то кажуть, на курячих лапках, з найдешевших матеріалів, криті толем, що його вітер повіддирав, а зимова негода геть подірявила. Щоб охопити одним поглядом все те *orridum*¹, Цезар вийшов за останні будівлі.

Там, у долині, звиваючись між стрімких берегів, протікала річка. Сніг уже зліз, і перша травичка, ріденькі блідо-зелені голочки пролісків починали слатись над бистрою водою. На тому ледве помітному руні танцювали босоніж обдерті хлоп'ята, приграваючи собі на губній гармонійці. Їхні босі ноги миготіли над землею, втоптанною, немов долівка. Провесна вже здмухнула з дахів найближчих халабуд сніг та лід, нагріла справжнім подихом півдня помешкання, що їх довга й важка зима, лютий ворог бідноти, приймала смертоносним холодом.

¹ Місто (лат.).

Обірвані ринви, діряві дахи, запліснявілі стіни безсмертна та художниця весна золотила й сріблила, вкривала ніжною зеленню, ясними теплими барвами, які розсипала над світом. Вона намагалася прибрати своїми неясковими кольорами ту відразливу картину, яку створили люди на її тлі, повному вічної й безсмертної краси, польсько-єврейське містечко. Цезар похмуро дивився на грязькі, немощені вулички, на будиночки різної висоти, форми, кольору і різного ступеня забрудненості, на хліви й калюжі, на будівлі й пожарища. Відтак повернувся на базарний майдан, забудований єврейськими крамничками з вікнами й дверима, забризканими болотом місячної давності, та й раніше не митими.

«Де ж твої скляні будинки? — думав він, бредучи далі.— Де ж твої скляні будинки?..»

ЧАСТИНА ДРУГА
НА ВЛОЩЬ

езар Барика добрався до найкоріннішої Польщі, до її столиці Варшави, але ні дорогою, ні в тому місті не побачив ніяких скляних будинків. Він не зважувався навіть когось запитати про них. Зрозумів, що покійний батько зле пожартував з ним перед смертю. Проте, може, під впливом тієї такої наївної легенди, а може, під впливом її головного героя, «кузена Барики», Цезар поклав собі піти вчитися у Варшаві медицини. В нього не було його бакинських паперів, але після екзамену, досить поверхового, його все ж таки прийняли, і він почав відвідувати лекції. З запалом розтинав трупи, вивчав остеологію, хімію, ботаніку і т. п. Завів знайомства з «поляками» і був досить задоволений тими новими людьми, хоч вони не раз ранили його своєю «неширістю». В матеріальному відношенні йому багато допоміг знайомий покійного батька пан Шимон Гайовець, дуже високий урядовець в новоутвореному міністерстві фінансів, тим, що дав йому нештатну посаду в своєму бюро й нараїв дуже вигідні лекції російської мови в сферах вищого офіцера, що родом було

з «Галичини». Той пан Гайовець докладно розпитував Цезаря про матір, яку знав давно колись у місті Седльце. По декілька разів просив повторювати все, що стосувалось її, всі перипетії її нещасливого життя й смерті.

Цезар з усіма подробицями розповідав про все те цьому незнайомому чоловікові, а той з напруженою увагою все те слухав і слухав із сльозами на очах, а одного разу, під час розповіді про останні мученицькі дні, гірко заплакав. Цезар не міг зрозуміти, в чому справа, чого того добродія, який не бачив його матері, відколи вона покинула свій рідний край, так хвилює й зворушує її доля. Але пан Гайовець, холодний і витончений бюрократ, старий парубок, педант і черствий служака, сам йому все пояснив, коли одного разу розмовляли вони сам на сам. Спокійно й холодно, неначе йшлося про фінансові справи, без тіні афектації, фальшивого сорому і фальшивого зворушення признався він, що за молодих своїх років кохав матір Цезаря. Її одну кохав у своєму житті. Був тоді бідним урядовцем в седлецькій «палаті», тож не міг рівнятися з Цезаревим батьком, який раптом приїхав з Росії, оточений німбом успіху. Видали її за кращого конкурента — нічого дивного... Хто ж, які батьки могли б відкинути подібну партію? Поїхала молоденькою панянкою, а тепер тільки ім'я від неї залишилося. Пан Гайовець сухо запевнив Цезаря, що ні разу не торкнувся руки його матері, ні разу не висловив їй словами своїх почуттів. Якось... лист один... але то не мало значення і не вплинуло на її рішення.

Отже, нема нічого поганого в тому, що він розповів про те її синові, бо ж і її самої вже нема. Нема вже — о боже! — навіть суперника. Зостався тільки він, Цезар, тіль і копія «панни Ядвіги», і очі в нього точнісінько такі, як у матері. Пан Гайовець охоче розмовляв з Цезарем. Частенько замикалися вони вдвох і годинами згадували покійну. Не було такої подробиці, згадки, деталі, анекдота, що стосувалися покійної, які не цікавили б літнього пана. Не було теми, що мала якийсь зв'язок з нею, яка здавалася б нудною слухачеві. Цезар також знаходив втіху в тих розмовах про матір. Не раз здавалося йому, що й він, як і пан Гайовець, бачить її молодесенькою, красивою, веселою, що знає її як панну Ядвігу, панну Ядзю, в яку до божевілля, до смерті закоханий хлопець з «палати» і без кінця говорить їй про те

замріяним своїм поглядом. То був новий образ матері, нова метаморфоза старої, хворої жінки, що обслуговувала його, спираючись на щіпок. Отак вони удвох із паном Гайовцем любили знову образ панни Ядвіги.

Ні те знайомство, ні нове життя, ні навчання в університеті довго не тривали. Вибухла війна з більшовиками. Цезар пішов до війська, як і всі товариші з його факультету. Ні військовим ентузіазмом він не палав, ні в думці, з переконань, не прагнув воювати з Советами, але мусив іти, боячись зневаги. Цей воєнний снобізм був сильніший за переконання й симпатії до того краю. Пан Гайовець, тепер єдиний quasi¹-опікун і духовний отець, не стримував і не відраджував, хоч втратити молодого приятеля було для нього нещастям з нещасть. За якусь секунду вирішили ту справу. Цезар вирушив на «поле бою». Поле було недалеко, тут же таки, під Варшавою. Його майже видно було, бо дим палаючого Радзиміна відкривався очам з високого берега, на якому стоїть Варшава. Чути було гуркіт гармат, так добре знайомий Цезареві. Знову розлягався той проклятий голос над його самотністю і заново розпочатою працею. Знову починалося те саме, що було в Баку! Проте тут прилучалися інші, нові, вирішальні чинники.

Одного разу, коли більшовицькі війська вже поминули спалені містечка й підходили майже до передмістя Варшави, а все місто заворушилось, забігало, заметушилося, коли над містом стояв нестерпний суцільний гул від пересування артилерії та гуркоту грузовиків, не наче безперервно гудів бубон, а в вухах відлунювали кроки жовнірів, що марширували в усіх напрямках,— Цезар після муштри зайшов до кав'ярні, яка стояла в саду, щоб випити склянку содової води. Столики були зайняті. Обсіли їх панове й пані, переважно семітського походження. То була плутократія міста Варшави, яка не пішла слідом за найбагатшими з цієї категорії, не тікала, як ті, світ за очі, а залишалась на місці. Ці панове вже не розмовляли стиха про те, що діється. Вони говорили голосно, може, навіть аж занадто голосно— просто-напросто кричали. Сперечалися — вже тільки між собою — про те, як поводитимуться після вступу в Варшаву ті не знані ще більшовики. Дехто з тих панів

¹ Нібито (лат.).

передбачав, що все буде добре, все якось обійдеться. Пригадували незаперечну формулу якогось спритника, що осел, навантажений золотом, увійде в найнепрístupнішу фортецю. Інші висловлювали побоювання, що можуть бути неприємності, грубі ексцеси.

— То варвари! — лютував якийсь пан, товстун в дорогих кортах, бавлячись брелоками годинникового ланцюжка, що лежав на його череві.— То лобуряки! — додавав він, озираючись круг себе не без бажання, щоб ці корінні, але червиві й покалічені сармати, що де-не-де попритулялися в затінку сухотних каштанів, бачили, який він у такий момент — навіть у такий момент! — хоробрий!

Супротивник заперечував. Спокійно, флегматично. Називав свого співрозмовника «просто-напросто скептиком». Твердив, що то все перебільшення, плітки, навіть наклеп. Спірка, по суті своїй теоретична, загострювалася. Панове дискутували голосно, як у себе вдома. Здавалося, що вони полаються між собою або навіть поб'ються. Тим часом все скінчилося добре.

Погодилися в одному:

— Побачимо...

— Побачимо! Не сьогодні-завтра побачимо. Не зичу вам, панове, переконатися на власній шкурі, що то за добродії.

— Дякую за побажання. Воно напевне збудеться. Все буде добре.

— Ви непоправний оптиміст.

— Я всього лиш людина, яка бачить і розуміє, що довкола неї діється.

— Якби тільки вам не захотілось склепити очі!

— Обидва ж ми сказали: побачимо...

— Добре: побачимо!

Цезар не допив своєї склянки. Війна між Польщею і Радянською Росією, спрямована на зменшення території, на якій вже існувала влада робітників і селян, не була бажаною для нього. Бо ж і він мусив діяти в тому напрямку, щоб зменшити і навіть знищити перемогу, яку здобули вже трудящі. Цезар мучився тим, що зраджує робітничу справу. Але те, що він чув у кав'ярні, взяло його за живе. Йому не хотілося бути глядачем, подібним до тих панів. В ту мить він сказав собі, що не буде вичі-

кувати. Ні! Він не допустить, щоб ті двоє «побачили», що все йде так, як їм хочеться!

Другим чинником, що дав йому поштовх, був загальний ентузіазм. Ішли всі, всі, всі. Як на бал, як на заміську прогулянку. Він зроду не бачив нічого подібного до цього ентузіазму поляків. Якось почув він на руїнах залізничного мосту через Віслу промови робітників та їхніх вождів, які закликали до боротьби не на життя, а на смерть... Цезар бачив, як підлітки тікали на фронт, випурхували з-під материнських крил, і читав у газетах повідомлення про їхню героїчну смерть. Він хотів побачити на власні очі те, за що йшли у бій, підставляючи груди під кулі, чоловіки і вся молодь — ішли спокійно, радісно, під звуки барабана. Хотів довідатися, що справді криється в самій основі того їхнього ентузіазму, яка ідея, яка сила, яка пружина, скручена всередині, розкручується і пориває їх до бою. Ну й чого варта та сила.

* *
*

Коли вперше після навчання на плацу, яке тяглося досить довго, рота нарешті зрушила з місця, перейшла міст через Віслу, минула Прагу і опинилася на околиці передмістя, офіцер, що вів той підрозділ, — молодий військовий сатрап, який ніби проковтнув сотню генералів, звелів зупинитись. Над радзимінською сошею, там, де вона виходила у чисте поле, стояла величезна хмара куряви, що жовтою завірюхою здіймалась високо в небо. Було невідомо, що криється всередині тієї суцільної куряви.

Молоді жовніри стояли зі зброєю біля ноги. За ними група якихось цивільних калік, вантажні автомашини, селянські вози — все це зупинилося в своєму русі, збилось в одну масу. Нарешті в хмарі пилу замаячив якийсь осередок, якийсь темний стрижень. Незабаром той таємничий осередок стало добре видно. То була величезна, прямо-таки нескінченна більшовицька колона, але колона полонених. В довгих, до самої землі, шинелях, грубих і важких, у папах на спітнілих головах, переважно босі або в чоботях найрізноманітнішого походження брели ці молоді вояки під конвоєм малих і недорослих польських жовнірів, які то тут, то там, ідучи з карабінами на плечах, суворо покрикували на цю довжелезну ватагу,

що по шість у ряд ішла в неволю по радзимінській соші. Здивування було таким сильним, таким загальним, що всі, хто дивився, замовкли і довго спостерігали те небувале видовище. Йшли і йшли стомлені бранці, минаючи маленький підрозділ, до якого належав Цезар Барика.

Раптом з останнього придорожного будиночка, де був шинок,— остання втіха для тих, хто залишав місто, і перший вісник великої столиці на тому шляху,— із-за низенького паркана, крикливо пофарбованого в блакитний колір, викотилася добродійка, низенька та товста, мов комод. Довго придивлялася вона до шісток більшовицьких солдатів, які проходили повз неї. Нарешті не витримала, взялася в боки, вискочила наперед і почала погрожувати їм кулаками. Вона металася туди й сюди, ніби сидів у ній біс, і репетувала:

— Що, сякий-такий, прийшов у гурті здобувати Варшаву?.. Давно не бачили тебе, собача мордо? Переміг уже наших?.. Ідеш засідати навпочіпки в золотому залі королівського замка?..

Бранці позирали на ту коротконогу відьму з повагою і не без остраху в очах. Вони ж бо не знали, до чого така почвара може захочувати жовнірів з карабінами. А що, як до різанини? Баба моталась перед шеренгами й верещала дедалі голосніше:

— Що то за астраханські пики, моє панство кохане! Які ж то у них славні циліндрики, теплі на цю пору! Е, франти! А що вже чоботи на них — вищий клас! Якими баньками на нас вирячились! Які ж бо гарні пики! Кожен наче з глечика вилазив. А все це з голоду, з голоду, моє панство кохане.

Вона, мов генерал, продефілювала перед колоною в бік Радзіміна, оглянула шеренги і знов заверещала:

— Жер би, як і всі ви, власні гудзики від штанів, якби ти так мав їх, як не маєш, калмику зизоокій! Бо ще навіть не дійшов до того, щоб носити штани. Кишки в тобі поскручувались, бо чотири дні нічого в роті не мав. Так тобі й треба, свиня зачухана! Розумієш ти мене, і всі ви?

Останнє запитання вона викрикнула якнайголосніше, ніби сподівалась відповіді. Але тому що ніхто не відповідав, а шеренги за шеренгами йшли далі, пояснила таємницю свого грізного запитання:

— Якби так мала, як не маю, хоч зо два коряки бараболі, то наварила б її в лушпинні і дала б вам жерти з корита, свині ви голодні!.. Не можу, моє панство кохане, дивитися на ті голодні рила. Ні, не можу!

І справді, добродійка відступила трохи назад, бо курява, що її збивали ноги полонених, все заслонила. Голова колони була вже, мабуть, на віслянському мосту, а хвіст її ще не вступив у Празьке передмістя. Нарешті пройшли. Курява спала. Підрозділ, до якого належав Цезар Барика, рушив далі. День схилявся надвечір. Темна й похмура ніч спадала на сошу, коли бранці минали останні дротяні загородження та ряди окопів на узліссі. По обидва боки соші тяглися великі мочарі, загороджуючи ворогові дорогу до столиці. Але ніде вже тут ворога не було. Тільки обабіч дороги темніли окопи, кожен з прикриттям, зробленим з боку Варшави. То були найдалі висунені в її сторону форпости Москви, рівнобіжно й симетрично вибрані в мазовецькій землі.

Підрозділ раз у раз поминав кінноту й піхоту, важкі автомашини з боеприпасами, нескінченні валки возів і фури, що поверталися в місто з пораненими. Вже була ніч, коли підрозділ добрався до Радзими́на, невеличкого містечка з пожарищами, що ще тліли й диміли, з будинками, пробитими навиліт снарядами. Пустка й німе мовчання висіли над вулицями й переулками, ніби перекресленими смертю назавжди. Тут перед якимось уцілілим одноповерховим будинком підрозділ на хвилину затримався. Цезар розглядав це місце битви. Серед диму й іскор віяло тут смутком знищення. Похмура ніч огортала те страшне видовище. З брами одноповерхового будинку вийшов французький офіцер, літній чоловік з сивіючою цапиною борідкою і обвислими вусами. Обличчя його було суворе, зажурене і вкрай змучене.

Офіцер забрався до коляски мотоцикла на дві особи і владним жестом дав знак польському жовнірові, що виконував обов'язки шофера того повозу. Мотоцикл затуркотів, запихкав, закрутився на місці й помчав дорогою на північ, до Вишкова.

— Гляньте, друзі! — бовкнув хтось із підрозділу.— Той хворобливий французик отак один із своїм шофером зараз кинеться на цілу більшовицьку армію.

— Він добре знає, що вже не дожене їх. Тікають, аж гай шумить.

— Мовчати там, у шеренгах! — страшним басом гримнув командир підрозділу, двадцятидволітній підпоручик.

За хвилину невеличка колона рушила широким кроком серед цілковитої темряви, ледве освітленої дотліваючими пожарищами Радзиміна. Вона йшла на ворога, про якого ще не було відомо, чи й справді вже накивав він п'ятами, чи хоче вдруге вдарить на Варшаву.

* *
*

Цезар Барика немало находився під час тієї народної війни. Разом з своїми товаришами він завзято марширував, робив випадки, повороти й засідки, то знову «давав драла» перед переважаючою силою противника. Доводилося йому йти в глиб ворожого табору, брати участь у бравурному поході генерала Сікорського, що, ніби багнетом, розпорював більшовицький фронт. Доводилося марширувати днями й ночами, вперед, все на схід, слідом за відступаючим ворогом. Пропливли перед його очима незліченні села й містечка, ліси й поля. Він брів через широкі розлиті річки, через луки, затоплені повінню. Батькових скляних будинків не було ніде. Поступово він перестав про них думати. Не думав Барика і про те, за що і з ким воює, де перебуває і куди прямує. Він марширував згідно з наказами, ночував, їв, спав, зривався на ноги, стояв на варті або нишком підкрадався до сторожових постів.

Взагалі, в ньому відчувався колишній бакинський спортсмен. Начальники хвалили його, товариші по зброї звикли покладатися на Барика, як колись поклалися на Завішу. Цезар не мав до кого повертатись і не мав кому писати листи. Кілька раз посилав він листівки, адресуючи їх панові Гайовцю. У відповідь отримав від нього сердечне поздоровлення — і більше нічогосінько. Але в тих походах, в окопах і землянках поруч нього були людські душі — товариші по зброї. Навіть виявилось, що ті «поляки» — то рідні душі. Кожен з них мав десь якусь «маму» або якогось «тата». Були такі, що мали навіть бабусю, і майже кожен під час постою, коли гадав, що його ніхто не бачить, потай слинив фотографію — ох! — її, Казі або Зосі. Цезар не мав жодної

Зосі і тому мав право на погордливий цинізм, мав право кепкувати не тільки з пестливих імен, а й взагалі з сантиментів. Він один був солдатом з голови до ніг. Нічого не мав позад себе. Вперед! — і баста. Під час походів він заприятелював з одним молодиком, теж колишнім студентом Варшавського університету, а тепер добрим солдатом, що називався Гіполітом, а прізвище мав Вельославський. Одного разу в околицях Лисова під Лосіцями Цезар вирятував того Вельославського із скрутного становища. Під час сутички Вельославський потрапив між більшовиків і, поранений багнетами, побитий прикладами, лежав у лісі, що звався Рогачем. Цезар, помітивши, що його нема серед жовнірів, кинувся щодуху назад у ліс, відшукав бойового товариша, взяв його на плечі і приніс до своїх.

Вельославський швидко видужав, але не забув послуги. Він ніколи не говорив про свій рід, родину й сантименти. Був у шерензі Гіполітом і тільки. Проте інші нишком гомоніли, що то великий пан, пан з панів, великий магнат і кузен якихось там ще більш вельможних Вельославських. Гіполіт був справжнім солдатом. Рвав чоботи, переслідуючи червоних, жер житній хліб і пив з фляги, спав на землі і обливався потом у бою, ніби не текла в його жилах блакитна кров. А витривалий був як кінь, міг витримати цілий похід не ївши, коли всі інші занепадали духом. Не раз вони з Цезарем спали, укритись однією попоною, по-братерському ділилися хлібом, сіллю, салом і блощицями. Тому-то зав'язалась у них щира приязнь, дружні взаємини *de grubis*¹.

Бралось до осені, коли серед жовнірів розійшлася радісна вістка, що ворог відступив з Польщі і що скоро буде укладено перемир'я. Підрозділ, в якому служили обидва приятелі, Барика та Вельославський, був відведений з Білорусії в Мазовію і опинився в невеличкому містечку Жероміні. Обидва вояки почали тут відсипатися за десятьох неврастеніків. З харчами в тому місті було суцужно, а тому змучені лицарі страшенно нудгували.

Студентів університету демобілізували охочіше, ніж інших, тому Барика й Вельославський, оскільки вже не

¹ *De grubis* — грубо (польське слово, перероблене на латинський лад), тут: «на всі сто».

було потреби воювати, демобілізувалися. Вельославський запропонував Баричі, щоб той поїхав до нього на відпочинок — до якоїсь Навлоці поблизу Ченстохова. Барика погодився. Переодягшись у Варшаві у цивільний одяг, в чому Цезареві допоміг пан Гайовець, видавши аванс за майбутню працю в бюро, Цезар вирушив до Навлоці.

* *
*

Прибувши на маленьку залізничну станційку, двоє приятелів застали четвірку коней, запряжену в невеличкий, на високих колесах, повіз на дві особи з сидінням ззаду для візника. Візник, молодий довгань у лівреї, сердечно поздоровив панича з щасливим поверненням з війни. Він, Єндрек, теж щасливо повернувся з війська, де виконував більш спокійну, а вірніше передпокійну роботу ординарця одного начальника, що високо піднявся в цей заворушний час. Проте на довші розповіді про переваги передпокойової чи польової військової служби не було часу, бо заходила ніч. Гіполіт Вельославський скочив на передне сидіння, посадив поруч себе гостя Баріку, Єндреківі звелів зайняти верхнє місце ззаду, звично взяв чотирикінні віжки і з явною втіхою махнув довгим батою. Коні миттю вилетіли з станційного двору і помчали м'яким путівцем. Цезар ніколи не їздив на такій запряжці. Він сам собі признався і заявив уголос Гіполітові, що в історії його спорту це було задоволення — пріма! Коли вороні перейшли на рівномірну рись, коляса ніби пливла полями. Недавно випали дощі, і дорога була слизька. У вибоях ще стояла жовта вода, але колеса легкого повозу, швидко котячись вперед, ледве черкали по тих калюжах. В одному місці «ясний пан» кинув позад себе лаконічне питання:

— Шляхом чи на Ленець?

— Проїдемо шляхом, але фактично грузько.

Гіполіт повернув з путівця вбік, на вузьку вуличку між тинами селянських ділянок, де дві колії, розділені високою стягою протягом багатьох років виораної колами скиби, кучерявої зверху від густого споришу, бігли в просторінь, рівнобіжно, мов дві залізничні колії. Струхлявілі тини з сучкуватих жердин сягали аж до висоти сидіння ясновельможних панів. Дорога ця була ніби на-

вмисне зроблена для того, щоб нею могла летіти вдальну четвірка вороних і легенький кабріолет. Глина, що вилітала з-під копит і коліс кавалками та стрілочастими бризками, летіла назад, за повіз.

Осінній вітер свистів у вухах. Втішання життям, почуття здоров'я і невитрачених сил організму, щастя відчуття руху і бігу, а понад усе цікавість молодості, цікавість така настирлива, що висувалася на перший план — що то там в кінці тієї чудової дороги, що буде ген за тією польовою грушею, — все це, здавалося, несло вперед нарівні з кіньми. Але за самотньою грушею в полі не було нічого особливого. Тини раптом скінчилися, й інший вузенький шляшок, що йшов навкоси від цього, перетинав поля. Гіполіт по-молодецькому цьвохнув бато-гом і несподівано смикнув припряжну пару соб. Вона звернула, не зменшуючи бігу, і потягла за собою корінних. Все це сталося занадто раптово. Коляса, що котилася слизькою глиною, зненацька зробила півколо, заточилася, мов на льоду. Зачепившись за останній кілок тину, вона втратила рівновагу й перекинулася. Її колеса спазматично крутилися, тоді як пасажери вилетіли з своїх місць, мов з пращі. Гіполіт лежав у найближчій мокрій борозні, міцно тримаючи в руках віжки. Цезар, що не мав ніякої опори, полетів далеко, проорав головою гонів зо три в'язкої і щедро угноєної землі і тільки на четвертих його модний капелюх натрапив на непереборну перешкоду. А до того ж кучер Єндрусь, коли летів сторч головою з свого високого місця, тріснув його щелепами по потилиці. На щастя, коні стали і з тваринною байдужістю до долі своїх вівсодавців почали щипати через вудила придорожню траву.

Видряпавшись із ріллі, симетрію якої і угноєння геть попсував, Барика з розпачем оглядав свій капелюх, а його подвійно побита голова роздумувала над тим, як то в такому вигляді їхати далі і як показатись на очі чужим людям.

— Го-го-го! — реготав Гіполіт, дивлячись на товариша по нещастю, який раз по раз хапався за потилицю, що боліла від удару щелепою ординарця. Проте якимось почистилися з допомогою того винуватця і випростали кістки, що, на щастя, були цілі. Спільними силами звели кабріолет, сіли й помчали вдвічі швидше. Гіполіт, як казав

міцнощелепий Єндрусь, випробовував коней, випробовував так завзято, що вони, неначе чотири дияволи, несли кабріолет по баюрах і мочарах, по якихось канавах та руслах річечок, які, проте, як виявилось, були нормальними дорогами. Вже смеркало, коли проїжджали мимо якогось гарненького палацика.

— Ленець...— лаконічно промовив Гіполіт, показуючи пужалном на палацик.

Те слово нічого не пояснило гостеві. Гість більше зрадів, коли побачив, що кабріолет виїхав з тих ленецьких калабань на піщаний шлях і в'їхав в алею, обсажену старими деревами. Була вже темна ніч. В кінці алеї замиготіли вогні.

— Бачиш, Чарусю, ті вогні?

— Бачу.

— Ну, брате, радуйся! Хай йому біс! Радуйся, кажу! То Навлоць.

Цезар відчув якийсь неспокій. Він чогось соромився, і, що було не в його характері, щось його непокоїло, тривожило й лякало. Коні влетіли на широкий двір і зупинилися перед ганком. На тому яскраво освітленому ганку стояв гомін багатьох чоловічих та жіночих голосів, що вигукували тільки одне ім'я:

— Гіполіт! Гіпек! Гіпцьо! Гіпечек! Гіп!

Численні руки стягли Вельославського з кабріолета, і він опинився в їхніх обіймах. Цезар, полишений сам на себе, повільно злавив із свого сидіння. Але про нього не забули. Зразу ж піднявся він по широких і розкішних, хоч і хистких сходах на просторий ганок, обвитий диким виноградом. У світлі лампи та свічок перед його очима миготіли різні постаті: літня дама, висока, з різкими і владними рухами; панна, блондинка з чудовими блакитними очима; молодий ксьондз; старий пан з обвислими вусами...

Гіполіт відрекомендував Баріку товариству, що зібралось на ганку. Той вклонявся, цілував руку літній дамі, що, як виявилось, була матір'ю Гіполіта, подавав руку молодому ксьондзові, як виявилось, рідному братові Гіполіта, молодій панні, Кароліні Шарлатовічівні, його двоюрідній сестрі по тітці, а також старому панові, Скальницькому, дядькові Гіполіта. Всі дуже широко вітали «того» Баріку, з цікавістю придивлялися до нього, з досить провінційною, як на «вище» товариство, навіть

занадто провінційною цікавістю. Цезар намагався триматися вільно й невимушено, хоч думка про забруднені штани і попсований комірець перешкоджала йому показати весь шик. Розмова була такою хаотичною, що не можна було нічого зрозуміти. Той своє говорив, а той своє. Стояв радісний гомін. Всі разом задавали питання і, не чекаючи відповіді, знову задавали нові. І нічого дивного: підпора роду, найстарший син, повертався з війни цілий і здоровий, міцний і загорілий, ніби їздив на полювання десь по сусідству. Панна Шарлатовічувна, яка найбільше і, треба визнати, найголосніше говорила, дивлячись на Гіполіта, але маючи на увазі і «того другого», випалила:

— Не бачу, Гіпе, щоб ти хоч трохи скидався на нещасного інваліда! Швидше ти ще більше розпасся. Чи, може, мене зраджує зір? Але ж правда — розтовстів. От хоч би глянути на твоє подвійне підборіддя. А може, то якась спеціальна воєнна хвороба, якийсь набряк чи пухлина?

— Глянь-но, Цезарю, тут мають нас за франтів, що сиділи в санаторії, а тепер переодяглися в героїв.

— Треба терпіти, постійно терпіти, мій лицарю, не тільки від запеклого ворога, а й від панянок...—сміявся Барика.

— Щось не пригадую собі, щоб тут хтось говорив про «франтів»,—заперечила панна Кароліна,—тільки щось усі, хто повертається, мають такий вигляд, що та війна здається мені якимсь живлющим лікувальним засобом.

— Хто ті «всі»? Хто «всі», Кароліно?

— Ну, наприклад, Єндрек.

— Подумати тільки! Те дівча, що й не нюхало пороху, сміє твердити, що ми на війні чистили в передпокої чоботи, як пан Єндрек.

— І зовсім ні! Знаю, що ти гнав ворога, як Чарнецький.

— Про ворога, про більшовиків — обережніше! Присутній тут мій друг Барика є, так би мовити, майже більшовиком.

— Так? Пан? — здивувалася панна Кароліна, міряючи гостя своїм гострим поглядом з ніг до голови.

— Жарти! — буркнув Барика.

— Ще ж і в очі не бачила справжнього більшовика...

— А що ж ти бачила «в очі», Кароліно, дівчино з білого палацу на Україні?

— Ще бачила хліви з твого палацу і палац з твоїх хлівів.

— Мушу пояснити тобі, Цезарю, що панна Шарлатовічувна, присутня тут Кароліна — таке її ім'я хрещене, — втратила свої маєтки на Україні зразу ж, як тільки з'явилися більшовики. Була на стипендії у Варшаві, вивчала географію, алгебру — авжеж! — і стилістику, коли забирали її добро. А тепер мусить заробляти на шматок хліба. Кароліна Шарлатовічувна має курей в Навлоці.

— Твоїх курей, великий магнате!

— Це, власне, сказано в переносному значенні, просто стилістичний засіб, — втрутився в розмову молодий ксьондзик, — просто це *pars pro toto*¹. Карольця не тільки курми займається...

— Але й гусьми... — додав Гіполіт.

— О, вже й гусьми, гусьми!.. — обурився молодий ксьондзик.

— А хіба ж вона не займається курми, гусьми, коровами, телятами, лошатами?.. Я скучав за нею, мій дорогий помідоре. Не раз, бувало, — от і Цезар свідок, — лежачи в окопах, мрію і висловлюю вголос ту приховану мрію: напишу, думаю, листа до Кароліни Шарлатовічувни, герба Рогала. Спитаю її, чи кури добре несуться.

— Щастя твое, що не написав такого листа, бо була б тобі відписала! Авжеж!

— Та вже ж! З стількома орфографічними помилками, що якраз на одиницю. На одиницю з мінусом! Зрештою, на Україні це особливого значення не мало. Хто б там дбав про польську орфографію... Боже милий! Там бо *всьо по-русскі*.

— З жалем бачу, що братик не дає вам і слова сказати, — промовив Цезар.

— Та то ж така добра душа, добра, мов котлети з морквою, проте ж мусив пан, лежачи з ним по окопах, помітити... Бідне, бідне хлоп'я...

— Кароліно, не здавайся! — під'юджував ксьондз. — Боронися, дівчино з личком мов малина! Якщо зараз його не переможеш, знову візьме гору над тобою.

¹ Частина замість цілого (лат.).

— Наперед пробачаю йому все. Бідний герой, інвалід, змучений в боях оборонець своїх отар і черед, хлівів, возів і батогів...

— Вечеря! От і вечеря! — з запалом проголосив ксьондз Настек. — *Primum edere, deinde philosophari*¹.

Чи не правда, пане поручику? — звернувся він до Барики.

— На жаль, навіть не «сержанте»...

— Чому ви там віддавали перевагу? — спитав ксьондз, вправно беручи глечик із старкою.

— Постійно і незмінно віддавали перевагу сивусі, але зараз випий лишень, Настеку, до того Чаруся...

— А, його звати Чарусь? Власне про це я й хотів запитати, бо без цього якось незручно.

— Ну, то, пане Чарусю, наше! Гарне ім'я, правда ж, Чарусю? Тобі подобається?

— Досить гарне ім'я... — всміхнулася панна Кароліна.

— Таке ім'я легко вимовляється... — втрутився дядько Міхась.

— Чарусь — і баста! — заявив ксьондз, випивши за одним духом чималий келих пречудової «старушки».

Це був середній на зріст широкоплечий і вгодований ксьондзик. Волосся мав стрижене «їжачком», обличчя повне, кругле, з сінявою від гоління на щоках, під носом та на підборідді. Здоров'я і радість бризкали з його очей, обличчя та круглої постаті. Він раз у раз ляскав себе по колінах та стегнах, користуючись з найменшої можливості, щоб пирснути сміхом. Поки пройшла черга старки, «помідорчик» вдарив Барику по коліні й вигукнув:

— Але ж і дали ви прочухана тим жидам! Ха-ха-ха! Та ще й якого прочухана! Такого прочухана ще пошукати з окулярами на носі в анналах історії! Тут той, Пілсудський — трах-бах! Розпоров, як ножем! Тут наш богобоязливий Галлер жене й б'є! Тут Сікорський молотить, мов по цимбалах! Божа воля...

Зразу ж він непомітно перехрестився і потім якусь хвилю тримав складені до молитви пухкі ручки й бурмотів собі під ніс щось по-латинському.

— Прочухан був добрий, але доводилося ходити, ходити... — зітхнув Гіполіт Вельославський.

¹ Спочатку їсти, потім філософствувати (лат.); перероблено з стародавнього вислову: *primum vivere, deinde philosophari* — спочатку жити, потім філософствувати.

— Е, від'їсишся! І то зараз, сьогодні. Давайте ж той суп! Давайте ту телячу... Але на рожні! Мій боже мий... Карусю, ти ж засмажиш на рожні?

Панна Кароліна врочисто присяглася, піднявши вгору два пальці.

— А салат ти вже сама приготуй...

— Про салат не турбуйся.

— Правда? — непокоївся духовний отець.

Поки молодь отак теревенила, Гіполітова мати, сидючи в глибокому кріслі, не подавала голосу. Водила очима за сином, і сльози, щасливі, тихі, нестримні сльози лилися й лилися з її очей.

— Мамуся там стиха собі поплакує,— розчулено промовив Гіполіт.— Ви там розмовляйте на повний голос, а я собі за весь час поплачу. Що, хіба не так? Кожен по своєму виявляє радість. А от Чарусь Барика, мій любий приятель, не має ні батька, ні неньки. Батько в нього нещодавно вмер. І при яких обставинах! А Чарусь живе. І бився, аж тріщало. І ходить. І сміється. І зараз знову налле собі старки!

— О, бачиш! Те, що ти сказав, Гіпе,— цимес. П'ємо за буяння життя! А це мамусі! — вигукнув ксьондз Настек.

— Я не можу пити, мій любий прелате. Ти ж знаєш. Серце. І так уже п'янію, коли дивлюся на цього піхотинця...— промовила пані Вельославська, розпливаючись в радісній усмішці й не зводячи з Гіполіта щасливих очей.

— Ах, Гіпові тепер буде добре в Навлоці! — зітхнув ксьондзик.— Чомусь мені так здається. А вам, дядечку, так не здається? — звернувся він до пана Скальницького.

— І мені теж так здається,— зітхнув дядечко.

— Треба шанувати його! — голосно постановила стара пані.— На війну ходив, боронив землю, мужньо бився, всю країну переміряв своїми ногами.

— Трохи й на возі...— додав стиха Гіполіт.— Але небагато. Тоді, коли мене побили ті папахи, а Барика врятував. У всякому разі: обережно!

— А ваша мати де скінчила своє життя?— ввічливо і співчутливо спитала Цезаря пані Вельославська.

— В Баку, прошу пані.

— Аж у Баку!.. То й ви звідти, з Баку?

— Це трошечки далі, ніж ти, мужній піхотинцю...— прошипіла панна Кароліна в бік Гіполіта.

— Карусю! Нехай Мацеюньо поставить тут більший келих. Що ж це виходить!..— добродушно бідкався ксьондзик.

Коли зайняли місця за столом і прибув ще управитель, пан Тужицький, а також дві підстаркуваті тітки — одна вдова Анеля, а друга стара панна Вікторія, знявся неабиякий гамір. Старий служник Мацеюньо ледве встигав відкорковувати пляшки. Навіть таки не встигав. Мусив йому сам панич «ясний Гіпцьо» допомагати, що призвело за величезною буфетною шафою до порушення ієрархії — «ясний Гіпцьо» і старезний Мацеюньо дружньо обнялися.

Цезар пив усе, що йому наливали, і їв усе, що йому накладали на тарілку. Всі дивилися на нього з радістю, майже з любов'ю. Тут старий Мацеюньо — такий товстий і надутий в своєму тісному фракку, що міг би здаватися безнадійно хворим на водянку, якби не чудова шкіра ще свіжого обличчя,— схилився з такою усмішкою, ніби й того чужого «ясного панича» теж хотів розцілувати, як розцілював свого, кліпав очима й намірявся витягти ту стару, замшлу пляшку, обплетену татарським зіллям, яку він тримав у своїй правій руці. Там дві тітки, Анеля й Вікторія, одна з-перед другої нахилились до нього і просили розповісти про матір «усе-усе», а коли він добре розговорився і розповідав усе,— і в одній, і в другій з очей закапали найщиріші сльози: кап-кап-кап! Пан Гайовець — це зрозуміло! Але ж якої лихої години оті дві дамочки?.. А сльози були щирі, ніби то плакали рідні, хоч і далекі, незнайомі сестри його матері, які оплакували її долю. Там дядечко Міхась хоче йому щось розповісти, щось дуже секретне, нове і найважливіше за все. Починає й не може скінчити, бо йому всі перешкоджають. Змовилися перешкоджати. Тому-то він сердиться, смикає вуса й дико поводить очима.

А до того ж і Войцюньо! Вже хвилин десять лакей Мацеюньо тихо просить пані дідичку, ну й «ясного панича», що Войцюньо не може витримати й благає, аби дозволили йому подивитися на панича. Авжеж, з дорогою душею, кличте його. Двері відчиняються, і в них стає Войцюньо, кухар, такий же старий, як і Мацеюньо. Той кухар — заїка, відомий на весь повіт. Нічого не

може сказати, тільки знімає свого білого ковпака і сміється старечим щасливим сміхом, що нагадує кінське ір-жання. Махає паничеві Гіпцю білими руками, щось показує йому на мигах. Гіполіт відповідає йому теж на мигах, і обидва регочуть від щастя. Кухар зачиняє двері з належною шанобливістю, дякує за ласку. Але й з-за дверей ще чути його сміх і радісний белькіт.

Ще обід не дійшов і до половини, а вже Цезар-Чарусь пив брудершафт на все життя з ксьондзом Настеком, з дядечком Міхасем, навіть цокався келихом з обома підстаркуватими тітками та молоденькою панною Карусею. Це трохи завдавало прикrostі старій пані, матері сім'ї, але того вечора всякий порядок був порушений і про етикет ніхто не дбав.

За чорними вікнами залунали якісь постріли. То старі батраки вітали молодого пана, що повернувся з війська, салютували йому, за давнім звичаєм цвохкаючи батогами. Ясний Гіпцьо не дуже впевненими рухами згріб у нижніх закапелках буфета оберемок пляшок, не вибираючи, і так щедро, що аж дещо вражений Мацеюньо мусив делікатно видирати їх у нього, бо — як же можна! — сам щирозлотий токай ще небіжчика ясного пана — наймитам! Гіполіт витрусив з пуляреса всі монети, які там були, і, сопучи, вийшов із своєю ношею на ганок. Ніч була осіння, темна. Позаяк слідом за Гіполітом вийшли й інші, вийшов і Цезар. Він вдивлявся в нічну темряву і в постаті, що ледве білили в ній. Прислухався до слів привітання.

— Е, Шимон, як ся маєш? Це ти, Зерва? Павелеку, бідолахо, болить ще в тебе нога? Юзю! Франеку! Валеку! До мене, хлопці, будьте здорові!

Цезар присів на поручні ганку. Був одурманений. Був п'яний, але не від вина. Мабуть, чи не вперше після смерті батьків відчував він у серці радість, щастя буття. Йому було хороше з тими чужими людьми, ніби він знав їх і любив з незапам'ятних часів. Все в цьому домі було йому приємним, затишним і прихильним, як колись обійми батьків. Все тут було на своєму місці, добре поставлене, все розумно зберігалось, все притягувало й вбило, неначе гаряча піч взимку або тінь великого й розложистого дерева в літню спеку. Тут не повинні були б зароджуватися ніякі неприємні, ворожі для цього двору думки. А проте коли він повернувся до їдальні, жаль

стиснув йому серце. Свіже повітря одурманило його, а нові келихи старого вина вдарили в голову. Він заплакав, гірко-прегірко заплакав, обхопив, п'яний, Гіполіта за шию і гаряче шепотів йому на вухо:

— Бережися, брате, остерігайся. За одну срібну цигарницю, тільки щоб забрати кілька срібних ложок, ці самі, повір мені, ці самі Мацеюньо і Войцюньо, Шимек і Валец, ба навіть той Юзьо — так-так, Юзьо! — виволочуть тебе в сад і розкрять тобі сокирою голову. Повір мені! Я знаю! Грубі і дикі жовніри поставлять тебе до стіни... І не затремтить у них рука, коли вони цілитимуться в тебе! За якусь там срібну сахарницю! Повір мені, Гіполіте! Благаю тебе...

— Що він хоче? — питав ксьондз Анастаз.— Срібну сахарницю хоче? Бери, брате Чарусю, бери її! Ховай у кишеню! Аби тільки влізла!

Біля столу було вже вільніше. Пані Вельославська потягла сина Гіполіта до свого покою. Дві тітки, помітивши, що настрій змінився, вийшли й собі з їдальні. Залишився дядько Міхал, який аж тепер нарешті міг розповісти про свій жахливий крах, про легковірно й легковажно укладену спілку з двома євреями, братами Кмінками... Цезар слухав, зворушений перипетіями процесу, підтакував, жахався, навіть погрожував тим Кмінкам. Ксьондзик Анастаз потягував із свого келиха, — а був то один з тих більших, — розгулював і стулював пухкі долоні й намагався зробити вигляд, ніби його розчулює історія дядечка Міхася. Насправді ж був би радий пирснути веселим сміхом і ляснути дядька по коліні або й по спині, а тут, як на зло, зміст розповіді був трагічний — навіть «траїчний», як казав дядечко Міхась. «Помідорчик» терпеливо чекав кінця, як і личило слугі божому й людині, добре вихованій, хоч і знав, що та термедія взагалі не має кінця. Закінчиться вона зітханням, схлипуванням та витиранням задертого носа. Чого б він не дав за те, щоб хтось поклав край або щось поклато край сімейним теревеням про тих пекельних Кмінків, які чув уже сотню раз! На допомогу прийшла Каруся.

— Але ж ви, мабуть, стомлені, стомлені! — заторохтіла вона по-кресовому ¹.— Ви ж їхали аж із самої Варшави?

¹ Тобто так, як говорять жителі східних країн Польщі.

— Із самої Варшави їхали...

— Як ти гадаєш, Карусю, чи не час уже панові поручику відпочити трохи... до завтрашнього ранку? — питав вікарій Настусь.

— Гадаю, що час.

— А де ж наш пан Чарусь буде спати? В дворі чи в «аріанці»?

— Звісно, в «аріанці».

— Тоді я беру пана під свою опіку,— вирішив ксьондз.— Будемо разом хропти. Ох, і захропимо ж!

— Мацеюньо пішов з Гіполітом розпаковувати речі. Петрек на фільварку...— бідкалася панна Кароліна.

— Дам собі раду, прошу пані!

— То не так легко. Я не певна, чи там постелено.

— Того вже не знаю, дитинко. Не знаю. Хоч убий, не розуміюся на постелях...— бурмотів ксьондз та все попивав вино.

— Нічого не поробиш! Сама відведу панів. Подивлюся.

— Золоті слова кажеш. Цей гість повинен виспатися. Мусимо сьогодні хропити. Баста. Ходімо, поручику!

Цезар, який погодився навіть на те, що буде в цій господі поручиком, відшукав свій попсований капелюх і вийшов під проводом ксьондза та панни Шарлатовічовни. Вони зійшли по сходах униз і пірнули в темний, густий сад, що шумів у темряві осіннім листям. Посувалися вперед вузькими стежками, що раз у раз завертали півколом. Та незабаром і ті півколові стежки згубилися в густій траві. Ксьондз сопів і зітхав, нарешті зовсім затих. На неспокійні запитання панни Кароліни він відповідав на диво неохоче й різко, а потім і зовсім не відповідав. Чути було в темряві тільки його сопіння, щораз голосніше, та зловісне шарудіння. Панна Шарлатовічовна кинулася на порятунок і виручила його із скрутного становища. П'янений ксьондз Анастас у темряві набрів на молоду ялинку, яка вся влізла йому під сутану і між ноги, та так нахабно, що ніяк не можна було ні перескочити її, ні обійти, ні взагалі якось злізти з тієї ялинки з її густими й колючими гілками.

— А хай їм дідько, тим ялинам!—сердився капелан.— І хто тільки придумав садити на дорозі отих малих мавп.

— Бо де то видано, щоб носити такі довгі сутани! — казала кузина, звільняючи ксьондза.— За кордоном

ксьондзи тепер уже не ходять в таких довгих спідницях. Навіть ми, жінки, і то носимо короткі сукні, не такі, що аж до землі дістають.

— Тихо! Яке тобі діло до капеланської одежі...

— Мушу втручатися, бо не зліз би з тієї ялинки, якби не я.

— І то правда. Та нікчема не хотіла вилізти з-під мене. А все ж капеланські сутани — то не твоя справа! Що тобі до того? Своїх справ пильнуй!

За хвилину ксьондзик Анастаз почав співати на весь сад:

Caroline, Caroline,
Prends ton chapeau fleuri,
Ta robe blanche
De dimanche
Et tes petits souliers vernis...¹

— Настусю! Ти чого виспіваєш поночі? — засміялася панна Кароліна.

— Я у відпустці, на вакаціях, в рідному домі, Caroline...

— Тітонька почує...

— О, так і почує. Якраз. Почує або й не почує. Ніч така темна, що навряд чи хтось почує. Ксьондз має бути ео ipso мізантроп. Коли був у Парижі...

— Добре, добре, розповіси, що там було в Парижі... Але ми мусимо йти швидше. Накрапає дощ. Треба поспішати!

Вони пішли швидше заплутаними стежками саду, а темрява була така хоч в око стрель.

Ксьондз дедалі все частіше стогнав і скаржився на перешкоди, а Цезар в тому зовсім не знайомому місці мусив вчепитися за руку панни Шарлатовічувни, щоб і його не спіткала доля плебана².

Рука тієї сільської панни, хоч і маленька, була дуже й мускулиста. Раз вчепившись, вояка не випускав її до того часу, поки вся трійця не опинилася перед якоюсь білою стіною. Тут панна підійшла до дверей, невидимих для Барики, і відчинила їх. Вони увійшли в сіни, викладені тесаним каменем, на якому лунко відбивалися

¹ Кароліно, Кароліно, візьми свій капелюшок з квітами, свою святкову білу сукню і свої маленькі лаковані черевички... (франц.); популярна французька пісенька.

² П л е б а н — парафіяльний священник.

кроки. Ксьондз Анастаз добрався своєю обважнілою ходою до дверей, що вели з тих сіней направо, і відчинив їх з значно більшим шумом, ніж це було потрібно. Цезар хотів іти за ним, але панна Кароліна притримала його, пояснивши, що його кімната далі. Каплан з глибини темного покою гукнув:

— Я вже сам втраплю до ліжка, а ти покажи дорогу поручикові...

— Добре ти мене спроваджуєш, опікуне...— прошепотіла панянка, сміючись.— Але чи й справді втрапиш до ліжка?

— Смієшся чи дороги питаєш? Щоб я та не втрапив до ліжка! Оце-то так! Вже бачу його, о, ось воно тут, ліжечко кохане...

Caroline, Caroline,
Prends ton chapeau fleuri...

— На добраніч, канонику! — гукнув Цезар.

— На добраніч, бригадире! — зойкнув каплан, провалюючись кудись глибоко.

Панна Кароліна і Цезар залишилися самі в порожніх і темних сінях. Якусь хвилину молода господиня тих місць покvapливо шукала по кутках свічку, тримаючись поодаль від гостя. Нарешті з радістю в голосі вона повідомила, що вже знайшла ту свічку. Потім черкнула сірником і запалила світло.

— Цей будинок,— промовила вона,— нібито колишнє аріанське святилище, яке багато разів перебудовували. Тепер тут помешкання управителя, канцелярія та покої для гостей.

Панна відчинила двері направо і, високо піднявши свічку, показала кімнату.

— Здається, ви тут матимете все, що треба. Бачу постіль. Зрештою, пришлю хлопця.

— Для чого ще хлопця присилати? Я дам собі раду. На війні навчився жити по-спартанському. Але як же ви повернетесь додому?

— Яюсь повернуся.

— О, так не можна. Я проведу вас.

— Еге ж! Ви мене, бо мені страшно, а потім я вас, бо ви не втрапите...

— Тепер уже втраплю, бо ви показали мені дорогу.

— Ну, то й добре. Проведіть мене трохи, бо, правду кажучи, самій в парку не дуже-то приємно.

— Звичайно, звичайно...

Цезар відчинив вхідні двері. Дощ вже не накрапав, а сіявся — густий, гострий і настирливий.

— Бачите, пані, йде дощ.

— Іде.

— Що ж робити?

— Я швидко перебіжу.

— Ба, швидко в такому темному парку, де повно маленьких ялинок.

— Нема чого журитися. Не можу ж я залишатися тут, а нагорі в управителя вже всі сплять. Ходімо!

Рушили в темний парк. Через хвилину Барика промовив:

— Накрийтеся, пані, моїм плащем. У мене плащ.

— Ні. Дякую.

— Прошу накритися.

— Дякую вам!

— Може, не випадає панянці вкриватися моїм плащем?

— Звичайно. Перший раз у житті бачу вас і буду ходити у вашому плащі. Крім того, це було б не похристиянському, бо ви змогли б.

— Отже, зробимо по-християнському, додержуючи законів товариськості.

— Ну?

— Укриймося ним обое.

— Ви, як я бачу, занадто добрий християнин, знавець законів товариськості і трохи засміливий воїн.

— Воїн мусить бути сміливим. От ви й бачите, який я сміливий.

З цими словами Цезар закинув праву полу плаща на плечі панни Кароліни, а лівою накрився сам. А щоб якнайкраще накрити, міцно пригорнув її до себе. Панна Шарлатовічувна відсунулася від нього, але не зовсім, а тільки трохи. Делікатно обнімаючи її, лише аби вона не мокла під дощем, він відчув, як вона тремтіла всім тілом.

Голос її теж тремтів, коли вона казала:

— Не завжди, прошу пана, сміливість доцільна. Я принаймні не можу бути об'єктом жовнірської сміливості.

— Я теж не насмілюся зробити вам якусь прикрість. Якщо зробив що, то мимохить і за те перепрошую.

— Ви не зробили мені ніякої прикрості. А ось і дім. На добраніч вам! А чи ж ви й справді втрапите?

— Певніше певного!

— Бажаю вам доброго сну в аріанському святині.

Цезар низько вклонився якійсь похилій груші чи яблуні, яка у відповідь струсила на нього дощові краплі, бо панна Кароліна вже зникла в темряві.

* *
*

На другий день, добре виспавшись, Цезар проснувся дуже рано. У віконні шибки постукував дощ, а холодний вітер вдирався до кімнати. З сусідніх покоїв долинали богатирське хропіння ксьондза (незнайоме) і Гіполіта (добре знайоме). Цезарева кімната була надзвичайно висока, з побіленими стінами і дерев'яною стелею. Вікна й двері були вроблені в товсті стіни, і кімната нагадувала стару «аріанську» приймальню, зал зібрань чи молільню. Молодик у чудовому настрої швидко встав, умився, причесався, а потім одягся й вихилився за двері свого покою. Сіни, викладені кам'яними плитами, були ще вищі, ніж кімната. З них вели сходи на другий поверх, де вже хтось ходив у важкому взутті, і звідтіль долинала розмова. Відчинивши двері в сад, Барика побачив парк, що його він учора помітив у темряві.

Парк був дуже великий і спускався з пагорба, на якому стояла «аріанка», вниз, до двору, оточеного ставками та басейнами. Будинок був дерев'яний, тільки на кам'яному підмурку, який колись мав підпирати якусь іншу, капітальнішу будівлю. В парку були довгі грабові алеї, що виходили в поле та до далеких заростей. В одній з таких алеї стояли трухляві, дерев'яні лавки, засипані зів'ялим листям і залиті дощовою водою. Всі алеї й стежки заволокла волога імла, яка мала для Цезаря якусь особливу принадність. З насолодою гуляв він під високим грабовим склепінням, не зустрічаючи жодної живої душі. Загорнувся у свій легенький плащ і, зогрівшись, втішався листопадним повітрям, вдовольнявся ним, впивався своїм фізичним здоров'ям і душевним

блаженством. Півголосом наспівував собі веселу пісеньку, мелодія якої була надзвичайно проста і зміст надзвичайно дурний.

Одна з алей, утворена високими деревами, привела його з парку у фільварок, між стодоли, скирти збіжжя, хліви, стайні, купи гною та калюжі фіалкової гноївки. Там давно вже поралися люди, і кожен, вклоняючись, вітав «пана», що вийшов на прогулянку. Ті уклони зіпсували ранок ідейному комуністові, ніби аж злякали його. Тому він мерщій залишив це людне місце. Потрапив спочатку на город, потім на пташник. В дротяній загорожі походжали скромні кури й поважно прогулювалися півні, раз у раз сповіщаючи пронизливим кукуріканням про погану погоду, бідкалися чимсь індички і, розпускаючи туге пір'я, дико белькотали індики, напівбожевільні від манії величності. Розкішний павич сидів на тину нерухомо, неначе вилитий з різноколірної бронзи, певний краси свого пір'я і барв своєї шії. Верескливо й сварливі цесарки невтомно викрикували якусь справді непристойну лайку. Неповоротливі качки поїдали корм з корит, в які залазили з ногами й животами, гуси гелготали, дивуючись і нічого не розуміючи на цьому світі. Життя цього «суспільства» було таке цікаве, що Барика аж розкрив рота, спостерігаючи за птицею.

Перебила йому те споглядання дуже смішна сценка. Поблизу хлівців та курників з'явилася панночка-підліток, струнка, тонка, довгонога пансіонерка. Вона вийшла з того будинку, в якому Барика провів ніч. То була, очевидно, родичка когось із службовців, яка приїхала з близького чи з далекого міста, бо дуже по-міському дивувалася з усього і раз у раз попадала пальцем у небо, питаючи про все босоногих, з підтиканими спідницями служниць. Так-от, усе роздивляючись, панночка забрела до цесарок, цілий табун яких щось викрикував під порічками. В чому вона провинилася перед тими африканками, Цезар не помітив, але раптом трапилося щось несподіване й феноменальне: один із старих цесарців, батько цього галасливого сімейства, вигнувши шию з блакитною непропорціонально малою головою, кинувся з розчепіреними пазурами й роззявленим дзьобом на тендітну панночку. Він підстрибував аж до пояса зляканої дівчини. Його хвіст, завжди опущений додолу, зараз став ніби новим кігтем тієї потвори, а блакитний рижок

на голові, загнутий назад, здавався ще одним пазуром. Жахливий крик цесарки, що виразно викрикував по-польському: «Псякрев! Псякрев! Псякрев!», і атака того старого диявола з безліччю пазурів, дзьобів, гачків так перелякала дівулю, що та, заглушуючи своїм вереском крик цесарки, чимдуж кинулась бігти. Ноги, руки, шнурки, поясок светра, стрічки, коси, оборки панталонів миготіли в повітрі, а розпачливий крик розтинав осінню сільську тишу. Цесарка не заспокоїлася, не вдовольнилася такими явними ознаками капітуляції, а кинулася в погоню за втікачкою, і її крик набирив дедалі грізніших бойових відтінків.

Перелякана панночка мчала до «аріанського» флігеля, прискорюючи біг. Нарешті влетіла у великі сіни з боку подвір'я. Там сповнила спазматичними зойками й волянням до якоїсь тітоньки про допомогу високі сіни й сходи і затихла лише тоді, коли, опинившись на другому поверсі, грюкнула за собою дверима. Цесарка не відставала. Вона мужньо гнала свою жертву до сіней з кам'яними плитами, влетіла всередину і, прибравши грізної пози проти сходів, на яких зникла з очей дівчина, довго ще сповіщала світові про свою перемогу, пронизливо викрикуючи своє: «Псякрев! Псякрев! Псякрев!» Наймити, баби з бараків, наймички з фільварку давно не мали такої веселої розваги. Дехто залягався від сміху, спостерігаючи ту сцену. Навіть коли куца цесарка наситилася славою і, тріумфуючи, поверталася від «аріанки» до свого товариства, міська панночка не сміла виткнути носа з дому.

Проте Цезареві стало холодно. Він вирішив піти до двору, роздивитись на нього вдень і, *last non least*¹, випити чогось теплого або перекусити. Зрештою, було в нього шире бажання поділитися вранішніми враженнями з панною Кароліною, а надто довідатися від неї, з ким то так завзято воювала і кого остаточно перемогла африканка. Думав навіть спеціально познайомитися з тією «переможеною стороною» і взагалі поговорити з нею про цесарок. Тихенько обійшов будинок, не зустрівши ні душі. Всі віконниці були ще позачиняні, і всередині панувала тиша. Будинок був величезний,

¹ Останнє, але не менш важливе (англ.).

з ламаним дахом. Над тим дахом розкинули своє гілля дерева-велетні.

Знайшовши головні сходи, з якими познайомився вчора, Цезар Барика ввійшов у головний коридор. З коридора були відчинені двері до їдальні, де вчора відбувалася учта. Тут було порожньо, але від вчорашнього банкету нічого не зосталося — все було прибране. У великому каміні з зеленої кахлі палав вогонь. Вигляд і потріскування того вогню такого холодного осіннього ранку приносив справжню втіху. Великі палаючі соснові чи то ялинові поліна ніби наповнювали великий і досить непривітний зал сміхом і гомоном багатьох співбесідників. Барика погрів руки перед вогнем, але біля каміна було занадто тепло, тому, помітивши в кутку велику стару канапу, він кинувся до неї, сів скраєчку і, задивившись на вогонь у каміні, задумався. Споглядання вогню викликало спогади й марення, мрії, духовну дрімоту, мислення образами про все пережите і невиразне уявлення про майбутнє, неясні спогади про те, що бачив і що снилося. Це було повне заглиблення в своє ество, в своє «я».

Але це тривало недовго. Цезар Барика мусив перервати свої думки, як Тадеуш Сопліца ¹, приїхавши в село. Тільки відбулося це трохи по-іншому. Десь далеко, в коридорі, почувалась вчорашня пісня ксьондза Анастаза «Caroline, Caroline...».

Двері відчинилися, і до їдальні ввійшла панна Каруся власною персоною — але ж у якому вигляді! Просто — в сорочці. Десь тут, видно, по сусідству з їдальнею, спала, отож прямо з ліжка прийшла погрітися трохи біля вогню. На ногах без панчіх були в неї м'які і добротакі стоптані пантофлі, волосся було розпущене і, правду кажучи, розкуйовджене, — вона якраз розчісувала його, — а на собі мала тільки коротку сорочку з великим викотом та прозорим мереживом угорі. Каруся стала перед полум'ям каміна й почала виробляти різні піруети і манірничати — вигинатися та вихилатися. Мабуть, щоб зігріти то одне місце, то друге, бо ранок був холодний, вона задирала і так коротку сорочину або знову ж таки безрезультатно закривалася нею, якщо в якому

¹ Тадеуш Сопліца — герой славнозвісної поеми Адама Міцкевича «Пан Тадеуш».

місці занадто припікало. Наспівуючи й балансує, дівчина розчісувала своє довге, золотаве волосся. То правою, то лівою ногою вона виконувала легенькі па в напрямку вогню, ніби була на сцені й танцювала вакхічний танок, розважаючи глядачів, що сиділи внизу в партері — в глибині палаючої печі. Цезар був захоплений тим видовищем, хоч і сидів не в партері, а в далекій ложі. Ніколи не бачив він жіночих форм таких гармонійних і таких по-дівочому свіжих. Кожен рух тіла панни Карусі був сповнений непереможної принадності. Але було б підло занадто довго втішатися виглядом розхристаної молодшої краси. Отож Барика після досить довгих роздумів кашлянув і весело промовив:

— Боюся, що ваше волосся може спалахнути від вогню, і тоді...

Але закінчити фразу, якою Цезар висловлював такі слушні, завбачливі, мало не батьківські побоювання, не пощастило, бо панна Шарлатовічувна раптом скрикнула, мов та дівуля, яка тікала від цесарки, і кинулася в двері з таким поривом, що мало не зірвала їх з завісів. Відколи двері були дверми, клямка клямкою, а завіси завісами, ніхто ще не відчиняв цих дверей з такою силою. Старі, скосбочені двері ще довго гойдались на вражених гаках і перелякано клацали клямкою. Вогонь у каміні, здавалося, стріляв і тріщав, підстрибував і гуготів від сміху з подвійною й потрійною силою, ніби там, у глибині, веселий натовп, аплодуючи, розважався пригодною, що сталася з панною Карусею.

Цезар не знав, чи сидіти йому на своєму місці, чи, вкрай засоромившись, устати й піти. Залишився. Через якийсь час увійшов Мацеюньо в ранковій куртці, ба навіть у маленькій шапочці, яку він, мабуть, бачив на лисинах метрдетелів, коли подорожував по Європі з небіжчиком ясним паном, «царство йому небесне»...

Мацеюньо, помітивши на канапі раннього гостя, забідкався, занепокоївся, мало не заплакав. Як же ж так! Ще на столі немає снідання, а гість, такий гість, найкращий паничів приятель, чекає! Він забігав, закрутився, мов дзига, аж підскакував з поспіху. Миттю нагнав у зал босих покоївок, якихось малих «підручних» Пйотриків і Флорків. Мерщій накрили стіл і внесли кошики з житнім хлібом та з паляницями власної випічки, з сухими тістечками та роґаликами. Мацеюньо власноручно

наносив банок з медом, варенням, консервами, соками. Тут підсунув «масельце», там рогалики. Він усміхався під сивими підстриженими вусами, позираючи на якусь банку, що її непомітно підсовував, і «осмілювався» майже пошепки дуже й дуже хвалити її. Цезар пообіцяв йому поглядом, що розв'яже банку й покуштує, навіть добре прикладеться до неї. Після вчорашнього досвіду він цілком покладався на смак Мацеюня. Врочисто була внесена таця з камінними глечичками. В одному була кава, одне слово кава, а не якийсь там собачий німецький ерзац,— «кавуся», що пахла на весь дім. В таких же камінних горщечках підсовували порцію вершків. З шкуркою, рум'яною від вогню, що припікав їх з усіх боків, ті камінні горщечки усміхалися до гостя.

Цезар, не чекаючи домочадців, взявся до «кавусі», до шурок, до вершків, до хліба, який наминав по-солдатському, до рогаликів, які з'їдав за одним махом, до тістечок, меду, варення. Мацеюньо зрідка появлявся біля столу і очима, усмішкою, непомітним рухом хвалив зусилля і вчинки гостя. На запитання, чи ніхто ще з домочадців не встав, старий служник відповів, що сплять ще всі. Панна Шарлатовічувна, щоправда, встала вже, але зараз знову лягла в ліжку, а до столу сьогодні взагалі не вийде, бо занедужала.

— Справді? Занедужала? — стурбувався молодий Барика.

— Трохи... Голова болить. Лихоманка. Бо тепер весь час міняється погода. То погода, то на тобі — знову негода. Ніколи раніш не було такого в нашій стороні. Як погода, то погода. А тепер... Видно, панянка від тієї нескінченної негоди схопила запалення. Дехто каже, що то війна так впливає на погоду. Невпинні постріли з гармат... Та ми, тутешні, не можемо того знати...

— Може бути, що й війна...— зітхнув Цезар, беручи периковий мармелад, що лежав найближче.

Проте не всі були в обіймах сну, бо почувалася весела пісенька і лев'ячими стрибками на ганок вбіг Гіполіт Вельославський. За якусь мить він був уже в їдальні. Мацеюньо і його підвладні заснували в коридорі і в невидимому кухонному осередку. Зараз же в'їхали нові таці, на місце початих Барикою з'явилися нові буханки хліба, нові кошики з рогаликами, нові маслянки і ще не відкривані банки з варенням.

Гіполіт їв, аж за вухами лящало. До поданих ласощів він зажадав добавки у вигляді сардель, шинок, сирків таких і таких. Нарешті наситився, кинув серветку і встав з-за столу.

— А де ж це панна Кароліна? Ще спить? — спитав він Мацеюня.

— Власне... ясна панянка чогось нам сьогодні нездорова.

— Лежить?

— Боронь боже! Не лежить, але трохи нам нездорова.

— Розумію. А нехай же вам буде нездорова! Ну, Цезарю, до коней! Ідеш зі мною?

— Ще б пак!

Вийшли з гуком-стуком. Подвір'я було забруковане не згірше міського майдану. Стайні містилися на другому кінці його. Двері там були відчинені, і на порозі стайні, виструнчившись, чекав начищений до блиску Єндрек у штанях в чорно-білу клітку та в червоній куртці. Гіполіт вскочив у стайню й почав вітатися з кіньми. Він голосно називав на ім'я верхових, яких було в нього вісім, вітався з запряжними й «браками». Ходив від загороди до загороди, то покрикував, то пестив коней, як найдорожчих друзів. На очах у нього стояли сльози, а обличчя сяяло щасливою усмішкою.

Невідступно ходив за ним Єндрек, стайничий. Кожним рухом, інтонацією голосу, усмішкою і смутком він наслідував свого пана, не кажучи вже про погляди, судження та принципи — як ті, що стосувалися стайні, так і загальножиттєві. Цезар зробив висновок із своїх спостережень, що той Єндрек весь вміщається в Гіполіта Вельославського. Перебуває в ньому і кружляє своєю істотою, немов якась темна планета навколо світлішого від неї сонця. На військовій службі, спілкуючись з високоставленими особами, Єндрек навчився вживати пишномовних зворотів. Розмовляючи, він без кінця вставляв то тут, то там і не завжди до речі: «евентуально»¹, «натурально», «фактично», «відносно» і особливо «абсолютно». Тим «абсолютно» прямо-таки зловживав. Зловживав також прислівником «проте», який зривався з його уст

¹ Е в е н т у а л ь н о — можливо.

де треба й де не треба в звичайних стверджувальних фразах. Єндрек говорив, наприклад:

— Мушу зауважити: Каштан схуд, а проте Англійка теж схудла.

— Сам добре бачу, але що ти, перепрошую, робив з самого ранку?

— Вичищав з-під запряжних підстілку, евентуально гній.

— Чого Каштан схуд? Кінь поправляється від скребка. Знаєш це чи ні?

— Абсолютно!

— Але хто ж винен, що Каштан схуд? Скажи?

— Мерзотник Намуляк їздив на Каштані по пошту.

— На моєму Каштані по пошту! По пошту! На Каштані! Шкуру спущу!

— Те саме казав і я панові управителеві. На нашому коні, на Каштані, по пошту! Спустити шкуру! Намулякові за те, що чіпав наших коней, зараз же дав у мармизу, відносно в пику, раз і другий.

— Тобто, філософе, тобто!

— Тобто! Кажу йому: дурню, тих коней своєю чорною лапою — ні-ні! Подалі від наших коней! Абсссолютно!

Те слово раз у раз злітало з його уст. Переходячи від коня до коня, друзі відзначали там сухошавість ніг і голови, міцність копит у формі кухля, неламких і блискучих, там красу шкіри, шовковисту шерсть, гладеньку й лискучу. Коні повертали до них голови з великими роздутими ніздрями, з напрочуд гарячими розумними очима з ледве прикритими тонкими повіками. Їхні жили, помітні під короткою шерстю, надималися, і видно було, як грає в них кров пречудову пісню життя. Коні переступали з ноги на ногу, а рухливі вуха, здавалося, уважно прислухалися до того, про що говорять між собою люди. Гіполіт плескав своїх улюбленців і улюбленок по крутих клубках, по рівних і широких спинах, по лопатках і тонких та довгих, вигнутих дугою шиях. То одного, то другого називав пестливим ім'ям і тулився обличчям до великої кістлявої голови. Цезар зазирає у їхні очі, сповнені розуму, вогню і потаємних мрій, які ніколи не осягне й не вивчить людський розум. Прислухався до коротких, неясних зітхань, які раз у раз видобувалися з могутніх, глибоких грудей, висловлюючи тугу за їжею

й пійлом, одвічною причиною різанини та вбивств в сім'ї підлих білих двоногих створінь, чи тугу за чимось іншим, що зовсім невідоме двоногим, далеким, висненим, жаданим. Раптом серед того радісного спілкування з кіньми, коли все було приємним, все збуджувало, навіть аміаковий запах і сморід тваринного поту, Цезар відчув себе чужим і самотнім. Ніби в глибину його душі через кінські очі проник із безодні буття й заривав у ньому батько, і заривала мати. Гірка й терпка думка, породжена всім, що він бачив у своєму житті, висунула внутрішню, ущипливе питання:

«Коли ж настане підлий день, в який той самий Єндрек набереться сили й відваги, щоб схопити ясного пана за горло й бити його по мармизі, відносно по пиці? Чи Мацеюньо дасть раду ясній дідичці, чи вистачить у нього сили випхати її за двері головного входу на розтерзання черні? Чи зможе впустити голоту з навколишніх сіл, щоб вона побачила нарешті, що там є, що міститься в салоні, осередку того старого двору, недоступнішого й таємничішого для юрби, ніж святий костюл в Навлоці?»

Цезар одіпнав од себе ту раптову й неприємну думку, яка ще вчора ввечері мучила його. Саме в цей час Гіполіт Вельославський наказував:

— Лінійку! Чи лінійка начищена, змашена, готова?

— Абссс...

— Каштана в лінійку!

І спитав, повернувшись до Цезаря:

— Чарусю, їдеш зі мною?

— Іду.

— Ти ще так, братику, не їздив на цьому світі. Побачиш! Каштана в лінійку!

З блискавичною швидкістю Єндрек викотив з возовні, що була поруч із стайнями, лінійку — візок на високих колесах, з вузьким сидінням упродовж, що нагадував своєю формою худого павука. Миттю на Каштані опинилася блискуча упряж, а сам цей пречудовий кінь опинився між голоблями лінійки. Тонконогий і мускулистий чотирирічний бігун гриз вудила і бив копитом об каміння подвір'я. Гіполіт вихопив з рук Єндрека віжки й запропонував Цезареві сісти спиною до нього. Обидва вперлися ногами у внутрішні залізні прутки, що оточу-

вали осі. Гіполіт взяв у руки батіг і цмокнув на Каштана. Кінь пішов з місця швидкою риссю.

Спочатку Гіполіт Вельославський їхав широким шляхом, де на кожному кроці були вибої та баюри, тому він не міг пустити Каштана на повний біг. Цезар, сидячи спиною до коня, вперше оглядав краєвид, що несподівано впливав з-за спини. Краєвиди поставали перед його очима з двох боків, як дві окремі частини. Це справляло дивне враження подвійної новизни й принадності. День був сірий, холодний і сонний. Поля вже зовсім опустіли. Тільки де-не-де видно було людей, які щось ще робили. Вони рухливими темними плямами пересувалися по жовтих та сірих полях, з яких, здавалось, було здерто шкіру, навколо поодиноких возів. Десь далеко горіло невидиме багаття, і в сірій імлі довгою смугою стелився сизий дим.

— Доїжджаємо до соші,— промовив Гіполіт.— Тепер помчимо. Дух заб'є!

— Увага!

Гіполіт взяв обома руками Цезаря під лікті так, що вони сплелися нерозривно. Лінійка раптом заторохкотіла, покотившись по соші, кострубатій від гостроверхих кремневих та гранітних каменів. Гіполіт підхльоснув Каштана раз, другий, третій. Кінь кинувся вперед і пішов повним галопом.

Лінійка з гуркотом котилася вперед. Її несамовито кидало то в один, то в другий бік — від рову до рову, від однієї купи битого каміння до другої. А удари батога все ще підстобували коня. Нарешті галоп перетворився в шалений біг. Цезар уже не бачив нічого. Вся увага його була спрямована на те, щоб утримувати рівновагу й не відриватись від Гіполітової спини. Колеса, здавалось, не торкалися землі, а мели дорогу зліва направо і справа наліво.

— Тепер увага! Повний біг! Full race!¹ — крикнув Гіполіт.

І справді, біг став таким шаленим, що Барика заплющив очі. Він чекав катастрофи. Радий був би витягти руки з-під Гіполітових ліктів і на всьому бігу зіскочити, але Вельославський не випускав свого пасажира. Його окрики на коня стали дикими й суровими. Батіг його

¹ Повний біг! (Англ.)

свистів. Та божевільна їзда тривала так довго, що пасажир втратив всяку надію на те, що вона колись скінчиться. Він відчував, що в нього паморочиться голова.

Проте Цезар нізачо не признався б у цьому. Він мужньо мовчав і чекав. Ніби крізь сон почув чийсь крик і побачив збоку якісь рухливі плями, але так невиразно, в таких зигзагах, що нічого не усвідомив. Аж ось Вельславський почав притримувати віжками свого бігуна. Лінійка ще мчала, але вже серединою соші. Гіполіт випустив руки Цезаря і з усієї сили смикав віжками, стримуючи коня. Нарешті перевів його на рись і зупинив.

— Глянь, як мене той ідіот заляпав! — закричав він, зіскакуючи на землю.

— Який ідіот?

— Один з ідіотів...

І справді, Гіполіт з ніг до голови був заляпаний болотом. Його ледве можна було впізнати.

— Здається, хтось нас гукав,— сказав Цезар.

— Звідки?

Він оглянувся кругом і радісно засміявся.

— А! Пані Лаура...

— Де? Яка ще там Лаура?

— Сусідка наша, пані Лаура Косьценецька з своїм нареченим. Дивись!

Цезар подивився навкруги і побачив «сусідку». Молода дама наближалася великими скоками на чубарому красені. Поруч їхав риссю вершник на гнідому коні. Дама їхала по-чоловічому, бездоганно тримаючись у сідлі, і чудово правила конем. Коли вона наблизилась до соші і до того місця, де зупинилися герої лінійки, Цезар мав змогу оглянути її чоловічий костюм, що щільно облягав стан, легенькі чобітки, жовті штани, коротку куртку й низенький круглий капелюшок. Густе біляве волосся надзвичайно красивого відтінку, скручене на потилиці великим вузлом, було підібране під головний убір. Дама сміялась до упаду, уважно розглядаючи Гіполіта.

— Поспішаємо вам на допомогу, любий сусіде. Власне, ми оце з паном Владиславом об'їжджали мої володіння, аж бачимо — когось на шляху коник поніс... Ха-ха-ха!

— Пані помиляється. Коник зовсім нас не поніс...— обурився Гіполіт.

— Справді? Ні? Дуже рада. Бо вже збиралася була співчувати ближньому.

— У всякому разі, дякую за співчуття від свого імені і від імені мого приятеля Цезаря Барики.

— А! — кивнула пані головою в бік Барики.— Та мені здається, що моє співчуття швидше вколело сусіда...— вела вона злостиво далі, повернувшись знову до Гіполіта. Взагалі здавалося, що вона не помічає «приятеля Барики», ніби він був чимось набагато менш цікавим, ніж каштановий кінь.

— Але ж і змилили ви його, пане! — втрутився своїм дужим басом супутник пані Косьценецької.— Кінь весь у піні. Думаю, що ви його перегріли. Чуєте, як дихає! Коли ви повернулися?

— Вчора.

— Tiens! ¹ — вигукнула пані.— І вже сьогодні зранку такий форсований марш!

— На війні нас привчили рано вставати.

— А пан теж з війни? — спитала молода дама, звертаючись до Цезаря.

— Так. Звісно, з війни.

— Якщо дозволите відрекомендуватися...— мовив до Цезаря своїм низьким басом супутник пані Косьценецької,— Барвіцький.

— Барика.

— З повагою дивлюся на справжніх солдатів...— хитро примружив очі Барвіцький.— Хоч моя сфера діяльності тут, у цьому місці,— організація воєнних поставок, але солдатів дуже шаную.

— Але ж відомо, що ви не могли піти на війну через свою астму...— втрутилася пані Косьценецька.

— Пан Владислав хворіє на астму? Он воно як? Я нічого про це не знав...— дивувався Вельославський.— Очевидно, під час війни дістав пан астму...

— Де там! Вже й раніш бували у пана Владислава напади ядухи, а тепер, роблячи повторний огляд, лікарі точно встановили це.

— Від усієї душі бажаю, щоб панові повернулося здоров'я! — промовив Вельославський, найщиріше глузуючи з могутнього вершника, який міг би разом із своєю астмаю ламати фортечні мури.

¹ От тобі й маєш! (Франц.).

— Дякую, дякую...— белькотів той, потискуючи простягнену йому руку.

— А чи здають собі панове справу з того, що вони перебувають на моєму полі? — несподівано сказала пані Косьценецька.— Заїхали в мої володіння. «Якщо олень зайшов у мій ліс, олень мій!» Прошу до мене на сніданок.

— Пані Лауро! В такому вигляді! Прошу глянути на мене уважно й співчутливо. Хіба ж можна, будши такими брудними, їхати до Ленця?

— Можна їхати! Там, у Ленці, ще, може, знайдеться якийсь кусочок мила, то ви чудово вмиєтесь, а хлопець почистить вам одержу.

— Але ж ми прямо із стайні!

— Сказала, що прошу на сніданок.

— Пані!

Вродлива амазонка повернула свого чубарого на місці і з'їхала з соші на битий шлях, що пролягав через забороновані й засновані тонким павутинням озимини лани.

За нею рушив її наречений. Обидва військові знову сили на лінійку й поїхали за цією парою. Цезар сидів тепер обличчям вперед і міг бачити «амазонку». Велично і надзвичайно граційно сиділа вона на коні.

Була струнка, гарно збудована, мускулиста і, як видно, міцна — ні занадто худа, ні занадто товста. Очі мала ясно-блакитні. Не було в ній і тіні кокетства, неприродності, нещирості, снобізму. Вона була щирою й поважною в кожному своєму русі, в словах, в усмішці. Декілька раз поверталася до лінійки, щоб про щось запитати або щось цікаве розповісти. Тоді її кінь ступав на викотковану ріллю, яку недавно прибив заливний дощ, і його копита по бабки вгрузали в мокру землю. І тоді вуздечка, груди й плечі вершниць в гармонії з рухами коня піднімалися, опускалися й перегиналися в сідлі. Вона злегка нахилилася або граційно вигиналася в такт бігові коня. Її вродливе обличчя пашіло здоров'ям, а прегарні груди вільно вдихали і видихали повітря, яке ще не проходило ні через чії легені.

В цій жінці відчувалася відвертість, і ця риса викликала почуття приязні.

Але її врода, її монументальна краса брала за живе молодиків. Їхні очі горіли. Коли наречені трохи відда-

лялися, щоб поговорити про свої справи, Гіполіт стиха пояснював Цезареві:

— Вдова. Лаура. Перший чоловік Косьценецький. Якийсь там письменник, літератор, історик. Умер два роки тому. Мав добрячий маєток — он той, що видніє,— Ленець. Косьценецький був немічний, хворий, мізантроп. Ні з ким із сусідів не знався. Неприємний був чоловік. Ну вмер. Тепер отой Барвіцький домагається її руки. Видно, молодичка навіть закохана в того астматика.

— Ну, на те вона й Лаура! Романтичні імена у вас тут.

— Ет, то багатий вискочень. Має чудовий маєток, Сухолустек, а крім того, промишляє, гендлює. Багач. Спритник хоч куди. Поки що не можуть побратися, бо мати Косьценецького живе в Ленці. Заплутані справи. Косьценецький від першої своєї жінки мав двох дітей. Тепер ті діти з повним правом претендують на частину маєтку. Сама вона не може сплатити ні матері, ні тим дітям. І так далі. А Барвіцькому Ленець до смаку, бо, посівши його, він мав би доступ у поважне товариство. От як той гицель до неї підлазить! Бачиш?

— Ой, Гіпечку, а чи не ревнощі промовляють твоїми устами?

— Ревнощі? До тієї Лаури? Ні! Баба як намальована, це правда. Але могу витримати.

— Широ кажеш?

— Хіба ж міг би я бути нещирим з тобою? Знаєш, як той московський офіцерик говорив у таких випадках...

— Знаю, знаю!..

Ох, яка ж чарівна була доріжка з двома коліями, якою вони їхали! Правда, нічого особливого в ній не було. Подекуди стояли ніким не зачеплені за браком часу кущі глоду та терну, що найжачились гострими коліючками. Глід був укритий янтарними ягодами, яскравішими за найчарівніші жіночі уста. Молодняк ріс півколом посеред каміння, що його повиорювали й поскидали сюди пращури теперішніх наймитів, орючи довколишні лани. Так усе це вирросло і розбуялось посеред поля. А за цією порістю, в ясній далині, жодного деревця. Тільки десь на обрії навлоцькі алеї, а трохи ближче — купи дерев Ленця.

Наречені рушили вперед, даючи здаля знаки воякам, щоб вони поспішили. Гарцюючи на чудових конях по

світлій ріллі, ті двоє являли собою прегарну картину. Цезар буркнув:

— Добре їдуть! Поки приїдемо, буде вже по всьому.

— Якраз! Вона вміє набити собі ціну. Ох, уміє! Мудра, як сам диявол.

— Чого ж то вони так помчали?

— Щоб прийняти нас з гідністю. Побачиш... Але про всякий випадок — гайда! Щоб тому товстунові зіпсувати настрої.

Далі йшла низина, в якій серед широких лук текла між крутих берегів річка. А ще далі, за хистким місточком, місцевість підвищувалась, і там, на вершині пагорба, стояв Ленець. Незабаром лінійка заторохотіла перед ганком «палацу». Це була скоріше вілла, а не палац чи хороми. Одноповерхова, з дзеркальними шибками, з майже пласким дахом і шпилем на вершечку, ця будівля могла б стояти в будь-якій дачній місцевості і належати німцеві-фабрикантові або розбагатілому євреєві. Навіть амурів на верхньому карнизі вілли, що тримали вінки, щедро й грубо розмальовані олійними фарбами, не пошкодували для цієї сарматсько-варварської місцевості. Двоє панів з Навлоці віддали коня служникові й увійшли по цементових, де-не-де потрисканих сходах у коридор, звідки лакей у лівреї повів їх прямо у ванну кімнату. Там вони милися, причісувалися, чистилися і в на диво пристойному вигляді з'явилися в салоні. Але пройшли через той салон і вступили в другу кімнату, де стояли великі шафи з книжками, оправленими в шкіру та сап'ян. Там сидів пан Барвіцький з книжкою в руках. Господині не було.

— Бачиш...—значуще підморгнув Гіполіт Цезареві.— Бачиш, як тут гарно.

— Це правда...— всміхнувся Цезар.— Ти мав рацію, коли казав, що тут так гарно.

Пані Косьценецька непомітно спустилася сходами, що вели з холу нагору. Вона була одягнена в скромну, але модну сукню. Тепер її врода заясніла по-іншому. Дивно було бачити, як вона змінилася. Волосся, на якому вже не було капелюшка, блищало золотом, виріз сукні відкривав досконалу лінію плечей у всій їх незвичайній красі. Одягнена в м'які, майже прозорі шати, пані Лаура була не схожа сама на себе. Зовсім іншою була її нога в лакованому черевичку, та сама нога, що

з такою пружною силою впиралася в стремено. Литки, обтягнуті сірим шовком панчіх, були стрункі, як у дівчинки-підлітка. Тільки очі лишилися ті самі— щирі й правдиві. Зате менш щирі й правдиві були уста, трощечки підфарбовані в колір ягід шипшини.

Цезар сидів біля бібліотечної шафи і розглядав оправи книжок. Байдуже пробігав очима по деяких назвах, визолочених на спинках, і все пригадував, пригадував... Батьківська шафа, книжки... У нього так само стояли книжки і снувалися золоченою стьожкою назви. Пригадав розташування і умеблювання свого рідного дому. Пригадав і зітхнув над своєю долею. Всюди чужий, всюди самотній. Якийсь чужоземець між земляками, якийсь прибудний пес без дому, без господаря й подвір'я. Дивився на книжки, а думав про те, що все непевне, тимчасове, скороминуще, підвладне диявольському знищенню. Де батькові книжки, де дім, де батько, де мати? Забили їх, мов собак, за якийсь первородний гріх і, мов собак, кинули в ями!

Праця всього їхнього життя пішла намарне. Вони не знали, що працюють на смерть. Все їхнє життя було якоюсь смішною помилкою, кривавим непорозумінням.

А тут всі такі впевнені в собі. До дідька! Не бачили, що діється, що буває на світі, а такі самовпевнені. Чому вони такі впевнені, коли нічого певного на світі нема. Анічогісінько! Тільки він один між ними, Цезар Барика, на власні очі побачив, що нема нічого певного...

— Ви любите книжки? — спитала пані Косьценецька, сідаючи навпроти.

— Книжки? Не дуже. Люблю гарні оправи.

— А того ні, що всередині, між оправами?

— Не дуже. Зрештою, хіба я знаю... Тепер читати немає часу, а раніш, коли був час, не було бажання.

— А ви самі звідки? Прошу пробачення за мою жіночу цікавість.

— Він з Баку...— відповів Гіполіт.

— Аж із Баку! — щиро здивувалася пані Лаура.

— Там жив мій батько. Там умерла мати.

— Але ви залишитесь тут, у нашому краю?

— На якийсь час...

— У всякому разі, ви повинні залишитися тут якомога довше. Правда ж, пане Гіполіте? Бо в нас є один

план. Хочемо справити бал в Одолянах. А партнерів до танцю — як кіт наплакав. Ви ж, напевно, танцюєте?

— Звичайно, танцюю.

— В такому разі є новий партнер! Пречудово!

— Не знаю, коли буде той бал. І не знаю, чи зможу бути на ньому.

— Чарусю! Мій любий, облиш це. Не ти вирішуєш ці справи, а я.

— Отож-бо! — сичала вродлива пані.— Не пустити! Не пустити!

Увійшов лакей і тихим го́лосом попросив до столу.

* * *

Пані Ванді Окшинській минуло шістнадцять років, проте вона ніяк не могла перейти з п'ятого класу державної школи в Ченстохові в шостий. Скінчилося тим, що їй порадили покинути школу, бо з її науки нічого не вийде.

Марні були всі старання батька, банківського урядовця, бо Вандзі шостий клас був не під силу. Коротше кажучи, вона не знала «навибір» таблиці множення, а різні там назви все вискакували з її бідної голови. Нещасний батько розгнівався не на жарт і не хотів навіть бачити ту домашню «ослицю». Мати — рідна сестра дружини управителя маєтку «графів» Вельославських в Навлоці, пана Тужицького, вирядила невиправну «ослицю» в село до сестри, щоб хоч на якийсь час зникла вона з батькових очей і з-під його важкої руки. Ото ж ту панну Вандзю Окшинську й бачив Цезар Барика, коли та рятувалася втечею від мстивої цесарки.

Одне тільки давалося панні Ванді: вона грала на фортеп'яні. Нічого не лізло їй у голову, окрім музики. Могла грати цілий день, нічого не ївши й не пивши, могла не спати, навіть не знати, що живе на світі, аби тільки їй дозволили бренькати на фортеп'яні. Отож і бренькала. Батьки витрачалися на піаніно, яке брали напрокат, і на оплату дорогих «метрів»¹. Ті похитували головами і всі, як один, запевняли: надзвичайні здібності, чудовий слух, гідна подиву пам'ять, справжній талант! Але

¹ Метр (франц.) — вчитель.

ті слова похвали не запаморочили Ванді голову. Вона гра-ла заради самої музики. Впивалася тією своєю музикою, як п'яниця горілкою. Приїхавши в Навлоць до родичів, в яких не було фортеп'яна, нещасна «ослиця» ходила, неначе прибудна вівця. Не раз тітка Тужицька заста-вала Ванду, коли та сиділа за столом і в забутті пере-бирала по ньому пальцями, натискуючи ногою на уявну педаль. Сльози лилися з очей вигнанки, коли вона отак вигравала на канцелярському столі, користуючись від-сутністю дядька Тужицького.

Панна Кароліна Шарлатовічувна, яка була в домі управителя, довідавшись про те, як Ванда Окшинська нудьгує за фортеп'яном, розповіла все присутнім у «па-лаці», виставивши цю історію у відповідному освітленні. Ксьондз Анастас, тітки Анеля та Вікторія і взагалі всі інші домочадці почали домагатися, щоб музикантку не-гаймо допустили до «палацового» фортеп'яна, яке під своїм чохлам вже давно забуло, що є якимось там му-зичним інструментом, і поступово призвичаїлося до ролі дорогої, але нікому не потрібної меблі. Пані Вельослав-ська не без певного опору здалася. І от панна Ванда Окшинська дорвалася до фортеп'яна. Їй дали дозвіл при умові, що вона гратиме: 1) перед обідом; 2) коли не буде гостей; 3) коли ніхто не нездужатиме; 4) коли ніхто не спатиме; 5) коли взагалі ніхто не протестуватиме.

Гіполіт і Цезар, що повернулися на своїй лінійці з сніданку в пані Лаури Косьценецької і піднімалися на терасу, почули, як хтось у салоні чудово виконував полонез *A dir* Шопена. Ксьондз Анастас, який уже дав-но встав і «коли ще!» відправив святу месу в парафіяль-ному костьолі села Нижня Навлоць, а тепер віддавав усю увагу підготовці до обіду, яка проходила під керів-ництвом Мацеюня, пояснював усім, хто це грає, і роз-повідав усю історію панни Ванди. Він попередив, щоб тій особі не перешкождали, щоб взагалі не заглядали до салону, а замість того чемненько посідали в їдальні й добропорядно випили перед обідом, який Мацеюньо не забариться подати. Але два лицарі, що вернулися після сніданку в радісному настрої, були іншої думки. Вони стали на тому, щоб побачити панну-музикантку і зразу ж з нею познайомитися. Гіполіт перший відчи-нив двері ліворуч, що вели до салону, і потягнув за со-бою приятеля. Останній побачив перед собою жертву

цесарчиних переслідувань. Вона стояла біля фортеп'яна, засоромившись, мов інститутка, двох молодих паничів, з яких один був — який жаж! — паном дідичем Навлоці з околицями. Дівчина затремтіла перед паном дідичем і з виразом щастя подала йому руку, коли він зробив їй ласку, подавши свою. Вона була тоненька, але вже по-дівочому сформована. Мала довгі ноги й довгі руки, довге волосся, заплетене в косу, а її очі мали якийсь особливий, глибокий і неприродний вираз, ніби вона була з якогось іншого світу.

«Ні! Вона ніколи не вивчить таблицю множення!» — подумав Цезар.

На настирливе прохання не переривати гру панна Ванда зробилася бліда, як крейда, схилила набік голову, немов перед учителем арифметики, і перебирала пальцями, що свідчило про те, що її розумові сили були вичерпані до краю. Цезареві стало жалко цієї панянки. Він пригадав, що теж грав з матір'ю день у день у чотири руки, а уроків музики брав хтозна-скільки.

Цезар запропонував панночці зіграти з ним, якщо хоче, в чотири руки «Угорський танець» Ліста, який ще досить добре пам'ятав. Вона кивнула на знак згоди головою, бо голосу нізачо не могла видобути з себе. Вони сіли й почали грати. І зразу ж та боягузка не тільки опанувала себе, але й взяла владу над цим незнайомим паном, не кажучи вже про те, що тримала першість у імпретуванні твору. Її обличчя змінилося, ожило, розчервонілося і стало гарним. Коли вона повертала голову до свого партнера, в її очах пламенів незвичайний вогонь, відблиск високого інтелекту, сказати б — музичний геній. В салоні зібралися всі домочадці і, зручно розмістившись, слухали чудову бравурну музику. Перервав ту передобідню бесіду Мацеюньо уклони та чемними знаками, які доводили до відома, що «страви на столі». Панна Ванда одірвала від клавішів руки, слухняно встала і мовчки, з кумедними реверансами, вислизнула з салону.

* *
*

Виявилося, що здоров'я панни Кароліни Шарлатовічовни, на щастя, не було в такому безнадійному стані, щоб «хвора» не змогла сісти разом з усіма за обідній

стіл. Вона не тільки сіла, але й взяла активну участь у подаванні страв. Тільки у ставленні до Цезаря Барики була підкреслено горда й недосяжна. Вона й не дивилася на нього, а якщо їй доводилося повертати обличчя в його бік, то опускала очі. Було і назавжди залишиться незбагненною таємницею, яким чином, прикриваючи так щільно очі, помітила вона його уклін і відповіла на нього справді монаршим кивком голови. Цезареві хотілося якось налагодити стосунки, і тому він не дозволив собі навіть натяку на усмішку. Весело розповідав товариству про прогулянку на лінійці, про візит у Ленець і в нарочито карикатурному вигляді зобразив себе під час шаленої їзди на лінійці, щоб все смішне спрямувати на себе. Але з того нічого не вийшло. Панна Шарлатовічувна всі його зусилля сприймала, високо задерши носа, і з такою неприємним. Був момент, який дуже здивував Цезаря. Саме тоді, коли він намагався виявити найбільший альтруїзм у відношенні до панни і звеселяв товариство своїм коштом, панна, що в цей час стояла біля буфетної шафи, за спиною інших, показала промовцеві язика, висунувши його скільки могла. Той полемічний випад, до якого вдалася панна Кароліна, тривав так недовго, що Цезар задав собі питання, чи не почалася, бува, в нього галюцинація. Тим паче, що панна Шарлатовічувна і далі говорила холодним тоном королеви на троні або всевладної начальниці пансіону.

Проте все якось би владналось, коли б не злополучне захоплення ксьондза Анастаза співом. Взявши чашку кави і наливаючи в невеличкий келишок певний рожевий додаток, капелан заспівав свою набридливу пісеньку.

Caroline, Caroline,
Prends ton chapeau fleuri,
Ta robe blanche...

Коли зазвучали слова «*ta robe blanche...*», Цезар, щоб помститися за те, що панна показала йому такого червоного язика, який міг би правити більшовикам за прапор, посміхнувся диявольською посмішкою. Дівка зразу стала такою червоною, як десять більшовицьких прапорів, і велично й вільно впливла з кімнати.

— Ти куди, Карусю? — занепокоївся ксьондзик.

— Панні Кароліні неприємно чути цю пісеньку...— прошепотів Цезар ксьондзові на вухо.

— Справді? Більше не буду. Пари з уст не пушу! Але чому? Це ж бо така невинна й весела пісенька, розумієш, Чарусю, весела...

— Що невинна, то невинна, а все-таки неприємна. Оте: Caroline, Caroline...

— Піду я до неї. Мушу попросити в неї пробачення! Хіба ж я поганий кузен?

Ксьондз з панною Кароліною повернулися до їдальні саме тоді, коли Гіполіт пропонував після обіду нову прогулянку, щоб Цезар зміг помилуватися околицями. Мали їхати ксьондз, панна Кароліна, Цезар, але вже не на ідіотській лінійці, а на статечній бричці, а сам Гіполіт верхи на улюбленому гнідому Урисі. Ксьондз Анастас був у захваті від цього проекту, Цезар теж, а панна Кароліна змилювала і зволила усміхатися з облудною стриманістю. Поки обід дійшов до остаточного, уже лікерного кінця, все було готове, а коли все товариство вставало з-за столу, перед терасою зупинилася бричка. Сам Єндрек правив парою бездоганно чорних, вищених, аж вилискуючих коней у блискучій і старанно змащеній жиром упряжі. Бричка була, як видно, зовсім недавно пофарбована, бо кожна спиця і вахляр, ліхтарик і критий жовтим лаком кузов, васак і сидіння блищали свіжою фарбою. Єндрек тримав у руках віжки й батіг точнісінько, як офіцер шаблю на параді в присутності генерала, і не спускав очей з Гіполіта, який причепливо оглядав кожен деталь повозу. Та вимогливі очі пана не могли знайти нічого: бричка, упряж, коні, одне слово, все іскрилося й блищало. Тому-то і в Єндрек був переможний і гордий вигляд:

— Абсолютно!

Доглядали коней бездоганно. То була пара вороних меринів, чорних як найчорніший оксамит. Ті коні весь час стояли в темній стайні з заслоненим віконцем і дверима, які відчиняли тільки вночі. Кожного з них старанно скребли й мили. Гіполіт (перед війною з більшовиками) несподівано вбігав у стайню й, намотавши на палець свій білий носовик, пробував, чи немає слідів пилу на шерсті його улюбленців. Ті коні здичавіли в темряві і відвикли від світла. Їх коротка і лискуча шерсть, чорна

мов темна ніч, нагадувала блиском і м'якістю шовковисте хутро крота.

Стаєнний привів для «ясного панича» гнідого Урися під легеньким сідлом і значеним чепраком. Молодий пан на очах матері, тіток і дядька з надзвичайною грацією і спритністю сів на Урися. То був справжній шедевр верхової їзди, хоч Гіполіт сів на коня вперше після того, як стільки місяців виходив пішки.

— Гіпцю, будь ласка, обережніше, обережніше,— шепотіла мати, яка тепер більше боялася, щоб син не впав з коня у батьківському дворі, ніж місяць тому, коли вона не знала, чи живий він, чи, бува, не порубав його на куски лютий ворог, чи, бува, не волочить його кінь по полю.

Гіполіт заспокоїв матір ласкавим поглядом і чекав на товариство.

Ксьондз вибіг першим у сутані, що була значно коротшою, і в поважному капеланському капелюсі. За ним ішла панна Кароліна. Вони вдвох посіли на бричці чільне місце. Цезар вмостився на передку, біля Єндрека, але обличчям не до коня, а до ксьондза й Кароліни. Сидіння, оббиті грубим сірим сукном, були підвішені на міцних шкіряних пасах, що трималися на гаках. Коли всі сіли, візник декілька раз цмокнув на чорних «кrotів», але ті й не збиралися рушити з місця. Вони ставали на диби, били на місці копитами або, нагинаючи до землі морди, коротко, уривчасто іржали, що нічого доброго не віщувало. Почувся тихий наказ Гіполіта, який з коня милувався своєю улюбленою парою:

— Торкни підручного!

Єндрек підніс незаймано чистого, нового батога, який не був ще в ділі після війни, і злегка вдарив кінцем його по лискучих клубах підручного. Обоє коней, охоплені панічним жахом, що його викликало таке неприпустиме ставлення до них, рвонули з місця так раптово, неначе бричкою хтось вистрелив із пращі. Цезар, який сидів навпроти ксьондза Анастаза, зненацька похитнувся і був би вдарив ксьондза головою в груди, якби не та обставина, що його вже не було на тому місці. Опритомнівши, Барика побачив на головному сидінні замість осіб чотири задерті догори ноги — дві з них чорні, в блискучих халявах і чорних «незапоминайках», а дві білі, в тонких, тілесного кольору панчохах, що сягали

ген вище колін. Кожну панчошу збоку притримували резинки, які губилися десь у незбагненній безодні. Цезар подумав, що панну Шарлатовічувну сьогодні вдруге спіткало непристойно-комічне нещастя. Обое, панна й ксьондз, дружно злетіли з балансуючого сидіння в порожній «зад» брички. Обое махали чотирма чорно-білими кінцівками і ніяк не могли вибратися звідти. Слідом за ними мчав дружний регіт тих, що залишилися на ганку. Цезар гаряче кинувся на допомогу панні Кароліні і втяг її на рухоме сидіння. Потім виручив духовного отця. Панна була в розпачі. На очах у неї стояли сльози. Вона весь час поправляла коротку сукню, натягуючи її якомога нижче, мало не до п'ят, і загортаючи нею коліна.

— Може, позичити пані булавку, щоб заколоти сукню під колінами? — співчутливо і з готовністю спитав Цезар.

— Дякую! — випалила панна так сердито, ніби мала намір подякувати кулаком.

— Сидіння рухомі і тому ненадійні. Знову може повторитися те саме.

— Не повториться.

— Хто ж може знати, чи не повториться. Береженого бог береже.

— Ти маєш рацію, пане Чарусю! — зітхнув ксьондз. — Але ж і молоснуло мене в спину. А тебе, Карусю, теж молоснуло?

— Мене не молоснуло!

— Дали ми, дитинко, не дуже-то гарне видовище з наших dessous¹.

— Ох! Ще й говорити треба про це! Це просто негарно!

— Мене то зовсім не обходить, що люди побачать під моєю сутаною. Інша річ у тебе! — зітхав співчутливо вікарій.

— Прошу нарешті покінчити з цим, бо зараз же злізу! — прошипіла панна.

— Злізти в цю хвилину було б дуже трудно. Знову полетіла б. Нічого поганого ми не сказали, дитинко. Було б гірше, якби мовчали.

— І чого ви так переживаєте з приводу тієї цілком

¹ Dessous (франц.) — білизна.

натуральної гімнастичної вправи?.. Не розумію!..— втрутився Цезар.

— Переживаю, і край! Ви приїхали сюди, і тепер ви моє porte-malheur¹.

— О, кепська справа! Якщо це справді так, нічого не вдієш! Доведеться накивати п'ятами!

— Бачиш, бачиш, Кароліно, що ти наробила!

— Я не сказала нічого страшного.

— Забороняю тобі промовляти слова, породжені українською забобонністю, а панові Чарусеві забороняю говорити про від'їзд.

— А хто ж тут наполягає на від'їзді пана Барики?— спитала панна, широко розплющуючи свої гарні блакитні очі.

Гіполіт їхав за бричкою на Урисі, і видно було, що він втішається їздою. Був замріяний, усміхнений. Час від часу ляскав коня по шиї та клубах, пестливо гладив по гриві. Цезар все мав перед собою його обличчя, і йому спало на думку, що ось він бундючиться тут на бричці, погрожує від'їздом, а насправді було б йому дуже прикро, якби довелось виїхати з цієї Навлоці. Ще ж навіть не бачив її! Тут він якось змалів, опростився, ніби знову став дитиною. Знову, як у дитинстві, все стало йому таким цікавим, невідомим і незнаним. Кожен пагорок чи яр, що траплялися дорогою, був якийсь свій, рідний, невіддільний, хоч він і новий, і чужий. Цікавість підбивала його звестися на ноги у тій святково вичепуреній бричці і роздивлятися навкруги, проникнути поглядом туди, за той ріденький лісок, попід яким простелився цей корінистий мокрий шлях, побачити, що там.

Дорогою минали поодиноких перехожих. Якийсь єврейчик з брудною торбою за плечима низенько кланявся панові дідичу, який не тільки повернувся з війська, а й, кажуть, війну виграв, самого Троцького побив, як собаку. За мить єврейчик зостався далеко позаду.

Але думкою Цезар полинув до нього, бо він весь час був у нього перед очима, тоді як всі інші сиділи до нього спиною. Як би хотілось йому зараз іти поруч з тим єврейчиком і говорити про таємниці його життя, яке було для нього таке ж незнайоме, як і ця місцевість, перерізана

¹ Porte-malheur (франц.) — річ або особа, що приносить нещастя.

сільською дорогою. Про таємниці його життя... Про те, що там у мішку, який йому так важко нести на плечах. Несе там, мабуть, трохи картоплі для купи своїх дітей, що чекають з голодним сумом. Знаємо це, знаємо... Знаємо, що таке голодний сум!.. Може, несе там зо два бухани кислого житнього хліба, який здається таким з біса смачним, коли шлунок і кишки порожні. Знаємо це, знаємо... Може, несе там якісь крадені речі... Може, несе там крадені селянські чоботи, які продасть на десяте село, щоб їх уже ніколи не признав їхній власник. Хто ж його знає? Хто зрозуміє махінації сільського єврея? Як би там не було, а тягне на собі ношу й чвалає з нею через болото й піски, плететься старезними дорогами, збираючи на себе їх бруд. Плететься і тягне на собі ношу, тоді як у кабіні літака, що курсує між Варшавою і Парижем, серед хмар і над хмарами, солодко спить елегантна подорожуюча дама, спить, щоб не нудьгувати між двома повітряними станціями — Варшавою і Прагою. Ох, горе, горе бідного, брудного єврея, хто ж тебе висловить!

Бричка поминула двох старих селян, які йшли босі, тримаючи в руках кошики. Ноги їхні чалапали по холодних калюжах, місили затужавіле від холоду болото. Селяни розмовляли. Розмовляли завзято, на повний голос. Бричка не справила на них особливого враження. На якусь коротку мить вони перервали розмову. Ох, як же то було б цікаво, ба ні, яке ж то було б щастя вискочити з цього блискучого вишуканого кабриолета, скинути чоботи й, чалапаючи по болоті, завести розмову з тими двома, радитися, як його викарабкатися із злиднів, нарікати на війта, на писаря, на панів, на порядки в світі — проклинати й кричати! Іти з тими двома мокрою розгрузлою дорогою, коли від холоду ломить старечі кості, коліна, суглоби аж до порожнього живота. Цезар у думці звертався до тих селян з діда-прадіда, які залишились далеко-далеко на корінистому шляху:

«Гей, ви, люди! Слухайте! Я іду разом з вами!»

А насправді він не йшов, а зручно, з насолодою мчав через пасовища, переліски і через поля вздовж обгороджених путівців, що вели в село.

В одному місці Єндрек раптом повернув, і бричка, мов вихор, полетіла м'якою дорогою мимо розлогих лук. Небо було ясне, але вже бліде, вилиняле, осіннє. Різкий

вітер гнав по блідій блакиті барвисті хмарки. Почуття щастя, молодості, здоров'я майже в однаковій мірі охоплювало всіх. Кожен щось собі наспівував. Здавалося, що й коням щастя розпирає жили. Та ось вони зупинилися. Цезар обернувся й побачив, що бричка стоїть перед якоюсь брамою.

— Брама! — вигукнув Єндрек таким тоном, що, здавалося, від його вигуку обидві половини цієї старої й зношеної вартівниці фільварку повинні були самі розчинитися.

Тим часом прибіг захеканий хлопець з конопляним чубом, шморгаючи з переляку своїм синім та коростявим носом. Коні вбігли на подвір'я. Прив'ялий бур'ян, яким воно заросло, наповнював його запахом свого останнього віддиху. Бричка знову зупинилася під чотирма старими липами, такими старими, що їх не можна було не полюбити з першого погляду. За тими липами стояв прадавній панський будинок з чорним покривленим дахом, який спускався над модриновими стінами мало не до самісінької землі. Навкруги стояли нові будівлі на кам'яних підмурках, солідні й статечні. Гіполіт скочив з коня, ксьондз Анастас виліз із брички, і обидва попрямували до будинку. Назустріч їм вийшов засмаглий від сонця та вітру, мов житній хліб, вусатий, присадкуватий добродій, типовий пан «окуном». Цезар спитав Кароліну, чи вона теж думає висісти з брички й зайти в той будинок.

— Ні,— відповіла вона нерішуче.— Тут є гарний став. Піду до ставу.

— А мені можна піти з вами?

— Якщо ви бажаєте...

Вони поминули виплетений з ялинових гілок тин, що оточував городи навколо економії, і з гірки спустилися до ставу. Став розкинувся під осіннім небом — широкий, тихий, чистий і чарівний з своїм ситняком, татарським зіллям та жердинами. Ген далеко, на другому кінці водяної просторіні, в нього вливалася річка з широким гирлом. Тут були пороблені лотоки, паристі загати з товстих балок, що спрямовували воду на колесо млина. Місток з кругляків над ними з'єднував дорогу з греблею, порослою високою травою.

Як тільки панна Кароліна й Цезар минули цей місток, на них війнуло пахощами в'янучої вільхи та водя-

ного зілля, що росло попід греблею у вологих видолинках. Цезар та Кароліна зупинилися на найвищому місці греблі і замилювалися ставом. Він був прекрасний своїми барвами, обширом, тишею. Чарами забуття, самотності, відчуженості, самотності віяло від цієї спокійної, лагідної на вигляд, води. В її непорушному дзеркалі відбивалися високі вільхи біля млина — і дві рухомі постаті — Кароліни та Цезаря. Там, де річка, широко розлившись, робить коліно, ховаючись в жовтому ситняку, спокійно пливли дві дикі качки-крижні. Цезареві раптом здалося, що він знає це місце, що вже колись бачив його, був тут. І що найдивніше — сонна влада цієї води будила в його серці несамопитий жаль, ніби він роками тужив за цим місцем. «Як це могло бути? — питав він себе. — Може, то було уві сні, який бачив так давно, що вже зовсім забув його?» І тоді зринуло в його пам'яті дивне слово, що озивалося болем в його серці, — «секула».

— Ах, — глибоко зітхнув він, — правда... Пригадую... То ж за таким-от ставом, за якоюсь своєю «секулою», моя мати проплакала все життя.

З подвійною жадобою обняв він поглядом цю тутешню «секулу» і ніяк не міг насититися її красою. Дивився, як пропливали над дзеркалом ставу різнобарвні хмарки — червоні, що віщували вітер, і фіалкові, що несли нові осінні дощі. Тоді вода ставу забарвлювалася до самого дна, ставала глибокою, бездонною, неосяжною, сповненою таємниць і дивовижного життя там, у своїй глибині. Коли хмари мандрували далі, над поля, знову спливав на чисту поверхню осінній колір неба. Чорний млин шумів і туркотів, і біля нього неможливо було розмовляти. Панна й Цезар пішли вздовж греблі, ведучи у водяній глибині свої відображення, до смішного точні й подібні.

— Був такий став у нас, на Україні... — мовила панна Кароліна.

— Справді? Бо й я бачу в тому ставу улюблене місце моєї матері. Саме таким мало бути те улюблене її місце.

— Кожен в дитинстві має своє улюблене місце. Воно — батьківщина душі.

— Я не маю.

— Вам подобається тут, у Польщі?

— Подобається, хоч тут ніде нема нічого гідного уваги.

— Нема, звичайно ж, нема. Тут, розумієте, немає розмаху, простору.

— Вам тут погано?

— Мені не повинно бути погано. Швидше добре. Але я була одиначкою в багатому домі, вихованою для розкоші, а тепер мушу обслуговувати чужу розкіш.

— Але ж бо не чужу.

— Так, не чужу...

— У вас є близькі родичі?

— Ті, що тут, родичі мого батька.

— А ще ближчі?

— Ще ближчі загинули від руки більшовиків.

— Як? Усі загинули?

— Мати вмерла у Варшаві від виснаження, в страшних злиднях. Батько щасливіший, бо вмер зразу ж як тільки вийшов з в'язниці в Києві.

— А з матеріального боку? Перепрошую пані, що питаю про це.

— Анічогісінько! *Хоть шаром покати!* Мама, яку випхнули з нашого дому, просиділа за таким-от ставом, що відділяв наш маєток від села, цілий рік. Сиділа нещасна в селянській хаті. Вийшла як була, в одній тільки сукні. З нею був лише наш пречудовий пудель — Гага. Я була у Варшаві, я літала собі по світу. Гага не міг знести життя в тій халупі, не витримав злиднів, биття, коли його ногами виштовхували взимку на хуртовину. Здох. Дав нам приклад, що й ми повинні вмерти, якщо так зневажають нас... Мама добралася до Варшави. Вмерла. Тепер я одна.

— Тепер я знову для вас *porte-malheur*, останній повів більшовизму.

— Це жахливо! — розсміялася вона, почервонівши по самі вуха.

— Годі про це! Пані аж занадто сором'язлива.

— Ще, як видно, не звиклася з дійсністю, хоч часу для цього було досить, та й відповідних обставин не бракувало.

— Чи знає пані, що і я в якійсь мірі «жертва» більшовиків?

— Ви? Справді? І в голову собі не покладала. Цікаво!

Цезар в пориві раптової відвертості почав розповідати про свою матір та батька, про втечу з Баку і ман-

дрування через усю Росію, про батькову смерть і приїзд у Польщу. Для нього самого була чудною й незвичайною та відвертість перед незнайомою людиною, а проте він розповідав про все з безоглядною ширістю. Розповідав подробиці, які тільки тепер пригадалися і встали перед ним, мов живі. Досі не звіряв нікому своїх особистих справ і родинних почуттів. Те, що говорив він з Гаївцем про матір, стосувалося тільки матері і було викликано своєрідним почуттєвим стимулом. Навіть Гіполітові Вельославському не звірявся більш щиро. Тепер ця докладна розповідь про своє минуле життя приносила йому душевне полегшення, ба навіть приємність. Саме те, як слухала його панна Шарлатовічувна, було причиною, що спонукала його звіритися їй. А вона слухала його уважно, суворо, похмуро. Часом, коли він розповідав про бідування та смерть батька, з її вуст зривалися переважно російські слова. Сіли на другому кінці греблі, там, де вона виходила в поле. Під ними відбивалися їхні постаті. На протилежному березі підносився білий будинок, оточений вінком гілок старезних лип, і чиста поверхня води віддзеркалювала його якнайточніше.

— То що ж? Жаль вам пуделя Гага, чи Гаги? — спитав молодик після довгої мовчанки, що запанувала після того, як скінчив він своє оповідання.

— Чи жаль мені? Не знаю.

— Не знаєте?

— В усякому разі, розумію його почуття, коли його викидали на хуртовину. Мене теж отак викинули з мого дому надвір.

— Що ж робити! Така доля.

— Доля! Звичайно! Доля, яка судила народитися жінкою і не мати змоги навіть відомстити ворогові! Судила тремтіти за себе, за свою жіночу честь перед тими, що мали право позбавити мене всього матеріального добра і — леле! — батьків. І це право. І це справедливість! Пес Гага скінчив краще, ніж моя мати! Ви не можете уявити собі, яке то щастя бути мужчиною! Не тремтіти за себе як за жінку, бути позбавленим тієї дурної тривоги, тієї вічної жалості. Ах, могли вдарити, вдарити прямо в груди гострим мечем або гострим стилетом!

— Яка ж ви мстива!

— Мстива! Коли б ви знали, з яким почуттям читала я в газетах, що вони йдуть сюди, ідуть сюди, щоб знову викидати нас з домівок і мордувати, розстрілювати, як розстрілювали за Плоцьком тільки за те, що ти шляхтич.

— Не тільки за це, а й за те, що ми були тиранами, визискувачами, катами своїх слуг.

— А знали б ви, що я почувала, коли читала в газетах повідомлення, що ви б'єте, б'єте їх, по-польському стинаєте їм голови!

Вона схопилась з місця й схилилася над Цезарем.

— Чому не пішли далі, далі, далі? — питала вона, впившись в нього очима.

— Аж до Уралу? Чи ще далі — аж до Красноярська?

— Не до Уралу й не до Красноярська, а до Москви! До Москви! — повторила вона, вкладаючи в те слово все.

— Я ж не займаюся політикою, особливо тут, над цим ось ставом, тому й не знаю, чому не кинули нас аж на Москву.

— Духу у вас не вистачило!

— Не вистачило в нас духу, щоб повернути пуделя Гагу до палацу на Україні, де тепер уже, мабуть, міститься сільська школа.

— Щоб відібрати пограбоване!

— Прошу пробачення, пані! Тому, що пограбоване, вже амінь! На тому треба хрестик поставити. Треба поставити хрестик або взагалі величезного хреста над усією тією справою. Тим хрестом поблагословити. Відпустити гріхи. Нехай собі стоїть той польський хрест над тим злочином. То руська земля, і люди там руські. Ми ж, поляки, маємо тут польську землю і люд польський. Маємо вольність. Про те, щоб повернутися туди, не варто навіть марити, не тільки думати.

— Ніколи не забуду вам тих слів про пуделя!

— Запам'ятайте, пані! Ми вже тепер друзі, а будемо ще більшими й кращими.

— Звідки ж така певність? Ще й дня немає, як ви приїхали сюди, а вже така самовпевненість!

— А хіба ж погано мати вам тут і взагалі в цілому світі доброго союзника?

— Було б добре, — відповіла вона, почервонівши, — мати такого союзника. Але чи ж можна вірити? Мужчині?

— «Не вір чоловікові, як і псові,— чи він цивільний, чи військовий, а завжди пес то ланцюговий...» Я подвійно пес, бо цивільний та ще й військовий.

— Побачимо,— промовила вона, соромлячись і разом з тим сміючись.

— У всякому разі, на початок— дружба! — промовив він, простягаючи руку.

— Дружба! — відповіла вона сердечно, подаючи йому свою.

— Але ж, але... Прошу пані, як називається це місце?

— Має дивну назву. Називається Хлодек.

— Гляньте! Хлодек! Любий Хлодеку! Як би хотів я дістати тут посаду!

— Посаду? От уже не знаю яку...

— А тут же є млин. Значить, повинен бути й мельник. Мене влаштовує посада мельника.

— От вам і Толстой в мініатюрі!.. Посада мельника!..— глузувала панна.

Тепер Цезар почервонів по самі вуха. Він намагався виправдатися:

— Який там Толстой! Ну, хай і не мельника. Добре! Тоді писаря в економії при управителеві.

— Тут немає управителя, а тільки економ Грубошевський, який усе, що треба, сам дряпає, як курка лапою, і веде свої записи так, як за дідів і прадідів.

— При економі Грубошевським... Нехай буде при економі. Бачите, який я згідливий, хоч до рани прикладай!

— А чому ж неодмінно тут?

— Якщо ваша мати могла цілий рік жити в селянській халупі, то чому ж я, здоровий і міцний хлопець, не зміг би пожити он на тому горбку, в тому будинку? О господи!

— Що ж ви там робили б? Агітували б?

— Ніякої агітації! Як прийде пора, то вони самі загітуються. До чого ж це терпеливий народ! Та все ж настане час, коли ті люди дійдуть розуму. Розум лізтиме у вікна і в двері тих халуп. Агітація — то не моя справа. Батько заборонив мені агітацію, розповівши одну легенду.

— Отже?

— Хотів би я познайомитися з цими людьми. Все

побачити на власні очі. Цей простий люд. Селян, євреїв, робітників, ремісників, рибаків, працюючих і ледачих, добрих і злих, мудрих і дурнів. Хотілося б мені говорити з ними про їхнє життя. Нажитися з ними!

— Дивний смак!

— Може, й дивний, але що вдієш! Така вже вдача. Був би добрим писарчуком, даю вам слово. Цілий день робив би все, що скажуть. А ввечері, як зайде сонце і вся робота буде скінчена, сидів би собі ось тут або он там, під липами, дивився б на той широкий-широкий водний простір, коли його освітить місяць або відіб'ються в ньому зорі, на ту «секулу», і тут, на самоті, згадував би матір... згадував би матір...— І сам собі тихенько заспивав, ніби поруч не було нікого.

Підперши руками голову, дивився він на воду. Панна Кароліна, трохи примруживши очі, пильно придивлялася до нього.

В цей час на греблі з'явилися ксьондз Анастаз та Гіполіт Вельославський і почали наближатися до цих двох, що поринули в мовчання.

* *
*

Справа не дійшла до того, щоб Цезар Барика зайняв посаду писаря в навлоцькій економії, що називалася Хлодек. Навіть не якесь модне скорочення було причиною цьому, а сам прохач зняв свою кандидатуру. Коли він уперше звернувся з тим проектом до Гіполіта Вельославського, той на якусь мить остовпів. Потім накинувся на Цезаря:

— Писарем? В економії? Писарем? В Хлодеку? Ти? Студент університету? Медик? Для чого? Навіщо? Сі вопо? ¹

Цезар почав пояснювати, що приїхав до приятеля на кілька днів, але йому тут так сподобалося, що хотілося б побути довший час. Не може ж він бути нахлібником, «панною респектовою» ², триматися за чужу клямку, байдикуючи й гайнуючи час. Його приваблює,

¹ На чію користь? (Лат.).

² Панна респектова — дівчина, що живе на утриманні в багатій родині і за те допомагає в господарстві.

казав він, просте життя. Йому хотілось би побачити його безпосередньо, по-справжньому, не чужими очима, не з висоти брички чи з стремен магнатських румаків. Хотілось би розмовляти з тими людьми віч-на-віч. Але не тільки розмовляти. Хотілось би працювати пліч-о-пліч з ними, раз уже він тут, бо не можна ж говорити з трударем, не працюючи з ним пліч-о-пліч.

Гіполіт розумів його доводи і визнавав їх цілком слушними, але ніяк не вкладалося в його голову бажання жити в Хлодеку. Це було щось смішне, російське, ні на що не схоже. У нас, пояснював він, так не можна, бо в нас зразу ж висміють. Це якась толстовська чи ще якась там поза, метод, юродство, бо в толстовському зреченні було дуже багато юродства. У нас можна робити все, що тобі заманеться, але з однією умовою: ти не повинен бути смішним. Якби ти щось таке зробив, я став би посміховиськом на всю околицю. Подумай тільки, Чарусю: писар з хлодеківської економії — мій щирий приятель... До дідька! Як в кабаре... Щось неправдоподібне... Погодься, братику, що ти не був би справжнім писарем з економії, який чесно й важкою працею скромно заробляє собі на шматок хліба, а залишався б паничем з міста, що, збаламучений комуністами, бавиться, переодягаючись писарем з економії, а в неділю знову одягається паничем і розважається з дітьми дідички... І в кращому разі ти займав би місце справжнього писаря, який, може, в цю хвилину прагне його мати, бо не знає, з чого жити. Все це смішно, Чарусю!..

Цезар змушений був визнати, що є сенс у тих доводах. Він підкорився цьому сенсові, що має справжнє ймення провінціальний снобізм, і більше не висував свою кандидатуру. Зрештою, не мав він жодної вільної хвилини, яку міг би присвятити своїй економській фанаберії. Обіди, вечері, сніданки і підвечірки займали мало не цілий день. Вставали досить пізно. А тільки-но кінчають снідати і розпочинають дискусію на будь-яку злободенну тему, як уже тихенько входить Мацеюньо з своїми стравами і застеляє чистою скатерттю стіл, з-за якого недавно встали. Це знак, що навроцьке товариство збирається обідати. Прогулянка верхи або на бричці, коротенька подорож не без пригод, повернення — і вже докори за спізнення на обід. По тому обід. Чорна

кава з краплею того чудесного помаранчевого кюрасо¹, сигарети. Тоді прибирають. Товариство починає ділитися, зменшуватися і збирається подрімати після обіду, але Мацеюньо відкашлюється і велить хлопцеві накрити стіл. Кавуся біла, чай, одне слово, five o'clock tea² з тими хлібцями, житніми й пшеничними, з тим надзвичайним свіжим масельцем, з тими сухими тістечками, про які слава розійшлася далеко за межі навлоцьких володінь і які безсумнівно є *spécialité de la maison*³. Після кави яка-небудь прогулянка, поїздка до сусіднього містечка Остропуста або трохи музики в салоні, відколи з'явилася Вандзя Окшинська, і танці, якщо на цей час нагодився хтось із сусідів. І от Мацеюньо знову порається на кухні, побрязкує посудом. Наближається вечір. Мацеюньо моргає й шепче цікавим, втаємничує найтихішим шепотом ксьондза Анастازа: баранинка або курчатка — на рожні. Після вечері партія в шахи з ксьондзом Анастазом, якась партійка у вінт (дві тьоті, мама, ксьондз або: мама, ксьондз, Гіполіт, Цезар) — і вже одинадцята година, пів на дванадцятую... Сумно було б іти спати без якогось підкріплення, без легенької перекуски перед сном. Мацеюньо швиденько дріботить і приносить домашні овечі сирки, сирки куповані гострі, зелені, надзвичайно смачні яблука — осінній делікатес, якісь там манюсінські чарочки з чимось там темно-вишневим... Одне слово, короткий і скромний підживок перед тим, як півні сповістять про північ.

Після проведеного отак дня та вечора часто буває, що осінній ранок давно минув, а в нижніх апартаментах аріанської будови панує ще мертва тиша. Вхідні двері з боку саду замкнені, віконниці зачинені, а з будинку в сад долинає солдатсько-ксьондзівське хропіння. Тут першість тримає ксьондз Анастаз. Давно вже чекає перед будинком сторож з нижньонавлоцького костьолу, щоб провести «добродія» польовими стежками на ранішню месу, давно чекає Єндрек з осідланим Урисем, давно бідкається Мацеюньо, що передні горщечки стигнуть, а шкурки на вершках надто засмажуються.

¹ Кюрасо — гатунок лікеру з шкірок гірких апельсинів, які вирощують на однойменному острові (поблизу Венесуели).

² Підвечірок, буквально: чай о п'ятій годині (англ.).

³ Спеціальністю домашньої кухні (франц.).

Хропіння під проводом капелана злітає під високі стелі і струшує старі стіни.

В таких випадках панна Кароліна наважувалася вжити найрішучіших заходів. Вона збирала в садку наносне каміння, баранячі кістки й кулясті черепи з епохи олігоцену, міоцену та пліоцену, зносила ті предмети давніх формацій до оселі більш пізнього часу, який, проте, залишив після себе менше пам'яток, ніж ті, давніші, й гатила тими залишками тріасу¹ в замкнені на ключ двері. Кожен удар багатофунтового мінералу озивався могутньою луною, відбиваючись від стін і високої стелі передпокою. Сонним лицарям здавалося, що то починається артилерійська підготовка, підсилювана вогнем цілої батареї, і що за мить почнеться фронтальний удар ворога. Ксьондз Анастаз зривався і знову падав, щоб ще два-три рази видати хропіння не тільки не християнське, не світське, а прямо-таки вельзевульське. Але тому що кам'яний штурм не кінчався, а сердита дівиця метала в замкнені двері щораз нові снаряди, пробуджувалися всі троє і раділи, що біла стеля й не думає падати на їх заспані голови. Десь біля шпарки у вікні сумно дзижчить остання, сердита, осіння муха, якій продовжило життя тепло приміщення. Солдати приходили до переконання, що це не окопи, не війна, а кімната, і кімната жадана, затишна, з високою, вибіленою стелею...

Ой-ой — та зараз буде сніданок! А яка там погода? Чи не дощ, бува? На чому б то поїхати після сніданку: верхи чи на двоколці?.. Ксьондз Анастаз бив себе в груди і по-латині благав бога простити йому, що так фатально, так ганебно занедбав службу божу. Він однією рукою вмивався, другою причісувався, на ходу натягував на себе своє довгополе вбрання, щоб якнайшвидше вибратися з господи й податись навпрошки через поля до навлоцького костьолу, не чекаючи навіть на старенького сторожа.

Цезар Барика в перервах між трапезами не раз віддавався своїй манії так званого пізнання життєвої правди. Він забирався в стодоли і брав участь у великій справі обмолоту збіжжя кінними молотарками, сидів у коморах або в стайнях чи хлівах, був присутнім при

¹ Тріас — перший період мезозойської ери геологічної історії землі (185—150 мільйонів років тому).

наповненні картопляних ям та при шаткуванні капусти. Брами великих стодол були тоді навстіж розчинені. Гуркотіли машини, що їх рухали коні, вітер видував полову, знімаючи незмінну куряву. Величезна маса соломи після обмолоту розповзалася в усі боки. Кричали погоничі і голосно розмовляли робітники, намагаючись перекричати гудіння молотарки. Проте весь цей шум, крик, скрегіт перемагала весела пісня дівчат, що відкидали солому.

Зрештою, то був час, коли все вишукане товариство «палацу» разом з такими тактовними тітками й самою панею Вельославською видиралося на горище сортувати яблука. На тому горищі були спеціальні перегородки на зразок засіків, здавна вимашчених глиною й засипаних січкою. Туди зносили силу-силенну яблук, що дозрівали в садах по обидва боки в'їзної дороги. Там були яблука різних сортів, але відбиралися найкращі. На тому високому й просторому горищі було сухо й тепло, і стояв там справді райський запах стиглих яблук. Товариство збиралося нібито сортувати фрукти, розміщувати першосортні екземпляри у відповідні засіки, а насправді займалося поїданням першосортних екземплярів у воістину незмірній кількості. Ксьондз, Гіполіт, Цезар, дядько, навіть вертляві й зів'ялі тітки, навіть сама пані Вельославська, одне слово, всі проходили на тому горищі щось на зразок курсу лікування яблуками. А найважливіше те, що вони, забравшись на горище, ніби скидали ту шкаралупу, в якій поважно походжали по вітальні та їдальні. Там, нагорі, билися яблуками, ганяли один за одним і поводилися як діти, або, вірніше, як стадо щурів на піддашші.

Під час таких горищних розваг, бігання й стрибання через наповнені засіки та гори яблук траплялося Цезареві впіймати панну Кароліну, схопити її й потримати в обіймах. Якось навіть пощастило йому потримати її значно довше, ніж дозволяли обставини і право переможця, причому йому вдалося на якусь мить доторкнутися до її щоки, свіжої й рожевої, мов найрум'яніше й найзапашніше яблуко. Після цього почалися дусання, вередування, кількагодинне «рішуче не розмовляю з вами», але небавом прийшло помилювання з застереженням, щоб у майбутньому було докладено всіх зусиль для виправлення.

Всі ці турботи і, якщо можна так сказати, коротання часу, які випали на долю Цезаря в Навлоці, були нічим у порівнянні з роботою, яку накинула йому пані Лаура Косьценецька. Як уже відомо, вдова-наречена з Ленця організувала великий бал, щоб зібрати гроші на протези для безруких і безногих калік, жертв війни. Бал мав відбутися в приміщенні найбільшого в околиці палацу, в Одолянах, що належали старому панові Стожану. Розбитий паралічем пан Стожан хотів хоч у такий спосіб прислужитися братам калікам. Він віддавав у повне розпорядження свої апартаменти з вічно опущеними шторами, за якими безборонно літала міль. Оскільки німецький пан Стожан, цей старий парубок, що жив з ласки сиділок та слуг, ясна річ, не міг нічим зайнятися, то пані Косьценецька порядкувала в одолянських салонах, як у себе вдома, підготовляючи все до небувалої забави. Розворушила всю околицю, мобілізувала все, що було живого, мало ноги й фраки, розпоряджалася молоддю, як диктатор, ласкавий до слухняних і невблаганний до непокірних. Через те що бал влаштувався вскладчину і на нього мала приїхати сила-силенна гостей, треба було зробити різні запаси. Тому-то пані Косьценецька об'їжджала палаци, двори і дворики, забираючи щонайкращі копчення й спустошуючи винні погребі. Пік, смажив, варив увесь повіт під командою прекрасної вдови з Ленця.

Певна річ, генеральна господиня повинна була мати помічників. Головним підручним був наречений — пан Барвіцький. Але були й другорядні помічники і серед них Гіполіт Вельославський та Цезар Барика. Останній попався в руки вдови-нареченої і мусив танцювати під її дудку. Але той кандидат на танцівника мав певний органічний дефект, непростимий в тих умовах: він не мав фрака. Вельославському той дефект був відомий. Тож одного прегарного дня, коли вже звернуло за полудень, після сильної артилерійської підготовки й вогню найпереконливіших аргументів Гіполіт Вельославський пішов у генеральну атаку і майже на колінах просив приятеля, щоб той прийняв від нього нового фрака з придатками як символ пам'яті й ознаку братерства. Він посилався на спільне ложе в окопах, спільні воші, а також і блошиці, на спільний хліб із спільним

салом, на Рогачівський ліс під Прусським Патковом і навіть ревно плакав той здоровенний парубок і вельможний пан. Цезар довго опирався моральному падінню, нарешті махнув на себе рукою — згодився. Помчали обидва чимдуж до Ченстохова, замовили фрак у місцевого майстра Пооля, який одягав Гіполіта, і одного осіннього сонячного ранку готовий фрак разом з жилеткою найостаннішої моди та наймоднішими *et caetera*'ми¹ був посланий в Навлоць через «гінця».

Цезаря в той час не було дома, бо десь ганяв. А коли він зайшов перед обідом до свого покою, то побачив на столі фрак та інші частини бального костюма, а крім того, сорочку, свою, але так випрасувану, що це був справжній шедевр прасування. Особливо комірці, манжети, а також білий галстук, якого Цезар не замовляв у місті. Галстук був чудовий, наймоднішого фасону і не з магазину. Коли ж Барика почав допитуватися в слуг, хто в дідька нишпорить по його кімнаті і залишає в ній різноманітні частини костюма, виявилось, що то панна Кароліна все принесла й поклала на стіл і що вона взагалі наглядає за двірською пральнею. Цезар знову ломив руки над своїм остаточним падінням, над своїми злиднями та над необхідністю носити чужі фраки й галстуки, але помимо всього був зворушений тим, що про нього пам'ятають, і вирішив при першій нагоді подякувати панянці.

Такої нагоди не довелось довго чекати. Того ж дня після полудня приміряв він у своєму покої фрак і не без утіхи крутився перед дзеркалом, прибираючи якнайвигідніші пози, коли почув, що панна Кароліна, наспівуючи, спускається сходами з помешкання управителя, пана Тужицького. Цезар швиденько відчинив двері і постав перед дівчиною в фрак. Вона скрикнула в захваті і почала оглядати його з усіх боків, визнаючи, що він гарний, як модель великосвітського молодика з «Die Dame»². Цезар не вірив і попросив, щоб панна зайшла до його покою, бо він має щось цікаве їй сказати. Озираючись на всі боки, Кароліна переступила навшпиньки його поріг. Але як тільки зачинилися двері, Цезар грізним жестом показав на білизну, що лежала на столі, і

¹ Додатками — від латинського *et caetera*, що означає: «і так далі».

² «Die Dame» — німецький ілюстрований журнал.

спитав, хто смів займатися його комірцями. Кароліна, злякавшись, призналася. І тут зразу ж відбулося покарання. Цезар схопив її в обійми й протанцював з нею перед дзеркалом кілька фігур шімі¹. Панна Кароліна стиха шепотіла, що хтось може почути шум, хтось може зайти, а це погубило б її. Побачать, що була наодинці з ним, в його кімнаті... Ох!.. Але нічого не допомогло. Танцювали справді навшпиньки, тихенько, але до упаду.

Коли ж вона й далі настирливо й безупинно говорила про ту свою «загигель», про втрату репутації і мало не честі, він затулив їй уста довгим поцілунком, щоб, власне, не дати говорити і таким чином вберегти її від підслухування, а «евентуально» і від загигелі. Тоді вона зовсім замовкла. Замовкла на довгу хвилю самозабуття, коли в грудях зупиняється від ненаситної насолоди серце, а світ тікає кудись у безмежжя. Але панна Кароліна отямилась від сп'яніння. Вона вперлася ліктями в груди цього нахаби, одірвала його від своїх уст і з заплаченими очима мовила пошепки:

— Не губить мене! Не робить мені нічого поганого!

— Поганого? Хіба ж це було погано?

— Дуже прошу вас... Від широкого серця. Не губить мене!

— Ох, те «не губить». Губить...

Проте опам'ятався й випустив її з своїх обіймів.

— Ну, йдіть, нестерпна скнаро... Але перед тим... Ще один раз... Отут, біля самих дверей...

Каруся не могла опиратися. Аби тільки випустив... Її усмішка стала безпорадно щасливою, а уста самі знайшли дорогу до його уст! Минула довга, півгодинна хвиля того прощання. Врешті вона вирвалася, кивнула головою й тихесенько відімкнула двері. Вийшла. Цезар чув, як вона відчинила вхідні двері й вибігла в сад. Він відчував щастя у всьому тілі, немовби поцілунок, що його віддали уста устам, кружляв, розливався по всіх його жилах і палав у крові.

Визирнув у вікно. Ніде не було нікого. Подумав:

«Ох, нестерпна! Нікого тут нема. Можна було б цілуватися ще хоч і півгодини. Тепер не скоро трапиться така нагода».

¹ Шімі (англ.) — модний на той час танець, трохи подібний до фокстрота.

А проте він дуже помилявся. Був хтось, хто уважно слідкував за тією випадковою зустріччю і добре бачив поцілунки. То була молоденька музикантка, панна Ванда Окшинська. Коли Кароліна вийшла з помешкання її дядька, піаністка крадькома вислизнула за нею на сходи — зовсім не для того, щоб підглядати за нею, а щоб розважити своє серце.

Якщо «панна» Вандзя й не оволоділа ще як слід таблицею множення, особливо на вибір, зате вже відчула наслідки стріл Купідона¹. Як тільки вона побачила Цезаря Баріку, одразу ж влучила в неї вищезгадана стріла. Німий, але приголомшливий дроз дав їй знати: той! А коли Цезар сів поруч з нею і почав грати в чотири руки, шалене кохання, справжній вулкан, вибухнуло в серці панни Вандзі. Вигнана з школи і з рідного дому, вона зовсім не знала, що це називається в «старих» людей коханням. Панна Вандзя просто-напросто захворіла душею. Вона перебувала в стані невпинної туги, що доходила до цілковитого занепаду розумових сил. Молода панянка жила в якомусь блакитному тумані. Особа Цезаря губилася і майже розпливалася в тому солодкому серпанку. Той куточок світу, де він перебував, мав свій власний запах, запах фіалок чи троянд, і особливу мелодію, яку не можна було ні схопити, ні зіграти. Якщо ж його не було, якщо він кудись їхав чи йшов, світ для неї ставав порожнім, беззмістовним, глухим, вихолощеним, огидним, похмурим і нудним. Не було такої сили, яка могла б спрямувати думки й почуття панни Ванди в іншому напрямку. Не було такої заборони, яка могла б прогнати з її серця ту тугу. Вона боялася реального вигляду свого ідеального видіння аж до переляку, а проте кожна мить присутності Цезаря, розмови з ним ставала новим імпульсом для марення про нього, марення безустанного, днями й ночами. Його голос, який вона чула звіддала, бринів у її вухах особливою мелодією.

Не раз пробувала вона переказати на музику звучання його голосу, веселе чи похмуре, і не раз грала щось для самої себе, чого ніхто не міг збагнути. Чула його в різноманітних музичних творах, які відтворювала, або губила його в музиці і мусила відшукувати. Тоді волали

¹ Купідон — у римській міфології: бог кохання.

до неї пречудові музичні голоси, вели її на недосяжну висоту і там десь, у височині, глибоко зворушували її серце. Кожний удар по матеріальних клавішах неначе відкривав світлий отвір у блакитному тумані. Вона піднімалася туди, і хмари несли її в своїх обіймах, стираючи з її обличчя потоки сліз самотності.

Панна Ванда берегла свою таємницю, як ока в лобі. Вона давно вже знала, що повинна вмерти від тієї незрозумілої хвороби, на яку занедужала, зустрівши того чужого пана. Знала, що вмере через нього, і мріяла тільки про те, щоб він колись прийшов на її могилу і посидів біля насипаного горбика — хоч хвилинку! До краю зворушувалась, уявляючи себе в сирій землі, жакливо спотвореною смертю, а його — біля своєї могили. Глибока ніч. Співає соловейко в надмогильних кущах бузку... Заливала потоками найщиріших, найправдивіших сліз свою свіжонасипану могилу.

Коли Цезар був у себе внизу, наспівував або сміявся, розмовляючи з ксьондзом Анастазом чи з Гіполітом, панна Ванда тихесенько спускалася сходами з другого поверху і, причаївшись у глибокій ніші старої аріанської стіни, впивалася його голосом. Золоті звуки божественної музики, що зносили до неба й кидали в безодню, народжувалися тоді й формувалися в її душі. Не раз вона, втішаючись, слухала, як хропів він, раз грубо, другий раз тоненько. Життя в сім'ї родичів, Тужицьких, що зосереджувалося на кухні, де добросерда тітка у відсутність чесного дядька, який був тільки гостем у домі, вела нескінченні суперечки й дискусії з служницею, залишало панні Вандзі чимало часу для формування почуттів. Ніхто не звертав на неї уваги, коли вона вислизала на подвір'я чи на сходи і вистоювала в коридорі. Ніхто не перешкоджав їй палко цілувати клямку дверей, що вели в кімнату Цезаря, або завмирати від щастя і розпачу, притулившись до тих дверей, коли його не було дома.

І того дня, коли панна Кароліна Шарлатовічувна не мало й не багато цілувалася з Цезарем, Ванда Окшинська, як упир, пробиралася вниз, щоб віддатися своїй таємній манії. Музикантка бачила і чула із своєї ніші на сходах, як панна Кароліна розмовляла з «ним», як увійшла до його кімнати... Підштовхувана непереможним почуттям, панна Ванда тихше і обережніше від най-

спритнішої кішки підкралася під двері Цезаревої кімнати і крізь отвір для ключа бачила танці, бачила поцілунки. Ох, яке ж страшне полум'я вибухло, згоріло і згасло в її грудях! Їй здавалося, що вона не витримає, що почне гатити кулаками в ті двері, несамовито кричати, рвати на собі волосся і бігти світ за очі... Але нічого такого не зробила. Таємний імпульс інстинкту примусив її кинути до своєї ніші на сходах, сховатися в доброзичливій стіні і звідти дивитися, як панна Шарлатовічувна виходить з покою Баріки. Тоді враз потьмарилося їй в голові, ніби розум заволікся чорним туманом, і тільки вихор почуттів струшував її тіло. Якось там попелелася нагору, немов кожна її нога важила сто центнерів. Сіла над книжкою. Аж тепер зрозуміла вона, чому Цезар ніколи не дивиться на неї, не розмовляє з нею, як з іншими, а якщо й гляне випадково, то тільки посміхнеться злорадно. Панна Ванда перший раз в житті побачила людей, що цілуються. Проте вона дуже добре зрозуміла, що це значить. І треба ж було, щоб дівчина, на горе собі, зрозуміла це на такому лихому прикладі! Неначе тризубе вістря диявольської стріли вп'ялося в її груди і застряло там так, що вже ніяка сила не змогла б видобути його звідти. Вона склепляла очі, вмирала, конала... Запихала в рот хусточку, щоб не стогнати й не кричати, бо картина, яку вона побачила, весь час стояла в неї перед очима.

* *
*

Час, на який призначено було бал, швидко наближався, а ще далеко не все було готове. Раз по раз прибував у Навлоць посланець від пані Лаури Косьценецької з наказами: їхати туди-то, привезти те-то або гнати коня чимдуж до міста в певних невідкладних справах. Іздив то Гіполіт, то Цезар, а часом обидва разом.

Якось після полудня Баріка за дорученням пані Косьценецької одвіз в Одоляни коробку цукерок і через дощ не міг повернутися до Навлоці. Коні, які доставили його з «товаром» до палацу в Одолянах, поїхали, теж в інтересах балу, до сусіднього двору. Цезар чекав їх повернення. Хворий пан Стожан того дня почував себе гірше і не показувався, сиділка-господиня не могла

весь час сидіти з молодиком. Обов'язки «покликали» її до ліжка хворого пана Стожана. Цезар залишився один в темному й сумному, немов покійницька, салоні. Він оглянув уже всі картини та гравюри, що висіли на стінах, перегорнув альбоми з малюнками різних майстрів минулого, наспівував, міряв кроками килим, що був величезний, як сквер, і пухнастий, як трава в сквері. Вітер грюкав, добивався у вікна. Було майже зовсім темно, хоч над землею ще висів день. Коні не поверталися. Молодик нудився не на жарт. Спати було незручно, хоч його й хилило на сон. Незручно було іти в інші кімнати, а сидіти в салоні йому набридло вже до краю. «Одначе» Цезар ризикнув. Зайшов у сусідній кабінетик, а потім відхилив двері, що вели в бальний зал. Зал був величезний, свіжонавоскований і оздоблений лампіонами в різнокольорових абажурах. З цікавістю оглянувши зал, Цезар відчинив двері до невеличкої кімнати з верандою, що виходила в сад. Вийшов на веранду, щедро политу останнім дощем, і по цементових сходах спустився в сад. Але дощ все ще періщив, тому Цезар повернувся в будинок і тим самим шляхом пройшов до першого салону. Він збирався якнайзручніше розташуватися у кріслі і вже навіть не гнав від себе думки про те, щоб нишком подрімати, коли почулося торохкотіння. Нарешті! Повернулися коні.

«Поїду!» — подумав Цезар, забираючи свої речі.

Тим часом у великому й розкішному вестибюлі з підлогою, викладеною мармуровими плитами, і з дзеркальними стінами, почувся голос пані Лаури Косьценецької. За хвилину відчинилися двері і з'явилася вона сама, у всій своїй красі.

— Ви ще тут?! — вигукнула вона здивовано.— Я думала, що ви вже давно повернулися до Навлоці...

— Ні, на клопіт вам. Коні, що привезли мене сюди, поїхали до Сухолустека. Мали повернутися сюди за мною. Та щось не повертаються.

— Скандал! Чому ж ви не звеліли, щоб вам дали одолянських коней? Військовий, а не вміє реквізувати...

— Не хотів зчиняти скандалу. Я не прихильник методів завойовування й реквізування. Розраховував на те, що ось-ось повернуться коні з Сухолустека. Волію терпляче чекати. І от, як бачите, доля щедро винагородила мене за мої чесноти.

— Не помітила я, щоб доля чимось вас винагородила. Але що ж ви тут поробляли з тими вашими чесно-тами? Сам-один в тому величезному шпиталі?

— Нудьгував. Слухав, як ляпотить дощ.

— Бідний в'язню! Ну, та дарма! Одвезу вас до Навлоці.

— Буду дуже вдячний, а що вже щасливий, то й сказати не можна.

— Хвилинку... Трохи відпочину. Добре?

— Ах, пані... Пані Лауро...

Вродлива пані Косьценецька скинула з плечей плащ, поправила перед дзеркалом волосся і сіла в крісло. Коли Цезар на льоту підхопив плащ, на нього війнуло хвилюючим запахом чудесних, міцних парфумів. А коли він сів навпроти вдовиці-нареченої, той запах, такий, здавалося б, слабкий, невидимим арканом заповнив його розум. Зате видимою була краса ноги, що, виглядаючи з-під короткої сукні, бентежила його уяву. Цезар пригадав ті ноги, коли вони в грубих панчохах впиралися в змилені боки румака, ноги красиві й пружні, як із сталі. Він примружив очі й хижою посмішкою прикрив свої справжні почуття.

— Як шкода,— промовила вродлива пані,— що мене тут не було раніш. Вже давно мали б ви коней. А я оце повертаюся з об'їзду. Що за типи! Що за типи, пане! Зрештою, побачите на власні очі. Буде чим розважити душу!

— Ви чекаєте з нетерпінням того балу?

— Ще б пак!

— Танцювати багато будете?

— Ох, буду!

Пані Косьценецька якось по-особливому повела плечима. Цезар крадькома позирав на неї, і нервовий дрозг проходив по його тілу.

— А ви багато танцюватимете?

— Багато! З вами.

— Зі мною? Мій наречений страшенно ревнивий.

— Наречений...— процідив Цезар.— Він буде страшенно ревнувати, а я весь час танцюватиму з вами. Ви ж запросили мене на бал.

— Ви, мабуть, гадаєте, що він так собі, теоретично, ревнивий?

— Нехай буде й теоретично, й практично, а я тан-

цюватиму з вами до упаду. Треба ж, щоб для його рев-нощів була якась підстава... Щоб знав, чого ревнує!

— Побачимо, як там буде на тому балу. А тепер треба вже їхати...— промовила, підводячись, пані Лаура.

Цезар подав їй плащ, якого вона не встигла застебнути. Вийшли з того залу до передпокою. Їх проводжав старий камердинер, який виправдував свого хлібодавця і просив пробачити, що його пан не може прийняти «ясну пані». Пані Лаура кивнула головою і вийшла в двері, що їх розчинив перед нею лакей. Біля входу, під накриттям під'їзду, стояла гарна карета, блискуча зверху і біла всередині від атласу, яку кругом називали «любовною каретою» Косьценецького для жінки. Дощ трохи вшух, але ще сіявся, мов крізь густе сито.

Пані Лаура сама відчинила дверці карети і, мов пташка, впурхнула всередину. Вже стемніло, і старий візник засвітив свічки в ліхтарях біля козлів. Цезар, якого пані Косьценецька запросила ввічливим жестом, вліз у карету. Маленька ніжна ручка допомогла йому піднятися на приступку. Він, не вагаючись, припав до тієї руки вустами. А як тільки зачинив дверці, як тільки коні рушили з місця, в'їжджаючи в цілковиту темряву липової алеї, Цезар під впливом нестримної божевільної пристрасті схопив в обійми вродливу жінку, прикипів до її уст своїми гарячими устами і накинувся на неї з нестямною жадобою. Вона не крикнула, не зойкнула, коли він оволодів нею, слухняною й покірною.

Коні мчали широкою піщаною алеєю. Злякано вискакували з темряви величезні стовбури лип і тополь, вихоплені світлом ліхтарів. На вибоях карета гойдалася туди й сюди, мов дитяча колиска. Її чорний кузов і скляні вікна, завішені фіранками, своїм таємничим блиском проріза́ли морок осінньої ночі, що швидко спустився на мокрі луки й зів'ялі поля. В тій дикій несподіваній насолоді, в небезпеці, в леті серед полів, в колисанні й тремтінні була безодня радості обох випадкових коханців. Божевільні від раптового кохання, вони марили про насолоду, втішаючись нею уволю. Їхні ласки й поцілунки були бездонні, як та ніч, повні невичерпної сили, як біг коней, що мчали вдалину.

Від Одолян до Навлоці було п'ять верст. З одолянської алеї карета виїхала в чисте поле. Але як же швидко, як несподівано швидко з'явилися дерева навло-

цької алеї! Цезар все ще стояв на колінах і цілував руки Лаури. Весь його любовний пал виявився в питанні:

— Чи наречений?..

— Тихше! — видавила вона з себе, ніяк не можучи віддихатись.

— Чи наречений?..

— Ніколи! Ніколи! Аніколи! Присягаюся усім свя-
тим...

— То чого ж ви йдете заміж за того чоловіка?! Ах, правда... кохаєте його...

— Тихше, тихше!

— Для чого виходите заміж за того чоловіка?

— Все поясню. Розкажу. Пане! Це вже Навлоць...

Карета зробила півколо круг газону перед будинком і стала. Цезар чемно поцілував руки пані Лаури й низенько вклонився. Лаура не хотіла виходити з карети, не хотіла нікого бачити. Стукнули дверцята — і знову захрустів щебінь доріжки, що огинала газон. Вмить чорна карета зникла в темних челюстях столітніх алей, мов пристрасне, химерне сновидіння.

* * *

За кілька днів до свята в Одолянах пані Лаура Косьценецька примчала до Навлоці як на пожар в якійсь дуже пильній справі, що стосувалася балу. Серед різних доручень, які вона дала Гіполітові та Цезареві, було одне спеціально призначене для вух останнього. Барика уважно вислухав і відповів німим уклоном. Ах, відповів ще усміхом, що був непомітний для інших, а обох розмовників пройняв дрожем.

Того дня після вечері Цезар рано пішов спочивати, скаржачись на головний біль. Поки ксьондз Анастаз та Гіполіт прийшли до канцелярського будинку, де були кімнати для гостей, в Барики вже не світилося. Він, очевидно, спав. Щоб не перешкоджати йому побороти сном свою мігрень, обидва тихенько роздягалися. Вони ходили навшпиньки й силкувалися не кашлянути.

Але Цезар не був такий уже хворий. Поки ті прийшли, він потемки вислизнув з своєї кімнати, пройшов алеєю парку, що йшла в бік Ленця, вийшов на польову дорогу. До маєтку пані Косьценецької було версти чо-

тири битим шляхом і сошею, але навпростець, польовою дорогою, було набагато ближче. Цезар бачив перед собою далекі вогні того будинку, що стояв на узгір'ї. Ніч була темна, холодна, справді осіння; в ній відчувався вже подих зими. Але мандрівникові було жарко. Він ішов швидко, тихо, нечутно. Намагався бути непомітним, злитися з цією ніччю, як лис або вовк, що чатує на здобич. Попід лісом, який підступав з одного боку до самої дороги, вийшов на луг, що оточував став і сажалки в долині під Ленцем. Не наважувався йти дорогою, а тому вирішив обминути став і перейти греблю, яку раніш бачив тільки здалеку. В голові промайнула думка, що тут можуть затримати його якісь сторожі або мельник, але ця думка ні на мить не зупинила його. В темряві тьмяно поблискувала вода ставу та сажалок, що йшли одна за одною кудись далеко в глибину ночі. Барика не звертав з стежки, і вона привела його на греблю. Він швидко перейшов її, минув спуск. Тихий шум води в цьому незнайомому місці, серед непроглядної темряви справив на нього дивне враження. За водоспуском і греблею місцевість піднімалася вгору. Піщана стежка привела Цезаря під паркан саду, оброслий колючими кущами.

«Тепер черга за псами...» — подумав наш шукач пригод.

Але й та неприємна думка не стримала його. Він знайшов у паркані з загострених дощок трохи податливіше місце, чи, просто кажучи, трухляве, взявся рукою за верхнє віття куша і, мов лев, стрибнув через паркан. Потрапив у колючі зарості чи то малини, чи то агрусу і, не жаліючи свого одягу, продерся крізь них на широкую й добре втопану стежку. Подумавши, що, може, його ноги залишають занадто виразні сліди, він пішов далі навшпиньки. Йому стало жарко, правду кажучи, від страху. Відчув полегшення, аж коли його коліна натрапили на садову лавку. Тоді він сів і почав прислухатися. Собак не чути було поблизу. Внаслідок якогось дивного лету думок, вірніше, внаслідок нестримного танку імпульсів відчуття, йому почало здаватися, що він у Баку під час турецької облоги. Щось йому загрожує. Щось причаїлося в тому німому, затужавілому, скам'янілому мороці. Щось чигає на нього. Крізь оголе-

ні віти дерев видно було освітлені вікна в палаціку пані Косьценецької.

Цезар викликав у собі спогад про чарівну, сповнену диявольської насолоди близькість з нею і схопився з лавки. Він майже бігом добіг до того місця, яке було вказане йому під час таємної розмови. Знайшов там бетонні сходи, що вели до дверей. Його попереджено, що двері не будуть замкнені. І справді, він легенько, якнайтіхіше відхилив їх, натиснувши на клямку. Піддалися поволі й тихо. Ті двері, що виходили в сад і в поле, були першим союзником. Ох, з якою радістю й гордістю вступив він у темний коридор! Простягнувши в обидва боки руки, доторкнувся до стін. В одній з тих стін крізь щілину пробивалося світло. Цезар здогадався, що там двері. Крізь отвір для ключа побачив порожню кімнату. То була та сама бібліотека, в якій він сидів на другий день після приїзду в ці краї. Довго стояв перед тими дверима, роздумуючи, заходити туди чи не заходити. А як зайде туди служник, щоб погасити світло, що тоді? А може, все це передбачено і служник не увійде? Але ж може пройти через цей коридор хтось із домочадців...

Покладаючись на щасливий випадок і на щастя закоханих, Цезар натиснув на клямку, яку вже знайшов і за яку тримався рукою. Тихо зайшов до освітленого покою. Одним скоком опинився в темному кутку біля широкої отоманки. Зручно вмостившись на ній, взяв у руки книжку, що лежала поруч, і почав читати в тому місці, на якому вона була розгорнута. Правда, він не зовсім розумів, що читає, але досить довго водив очима по рядках. Тепер був зовсім спокійний: скаже, що прийшов до пані Косьценецької у справі, яка не терпіла зволікання. Спокійно чекав. Десь далеко, на верхньому поверсі, чути було розмову. І сміх. Сміх був жіночий. Але й чоловічий. Дві жінки й чоловік.

— Барвіцький...— промовив сам до себе майже вголос.— Барвіцький тут...— повідомив самого себе.

Він втратив всяку мужність. Не від страху, а з ненависті. Його першою думкою було встати й піти, як прийшов, чкурнути в Навлоць. Він негарно вилаявся, по-бакинському, по-портовому. Завагався. Але зручне місце на софі, можливість вийти з цієї напівзлодійської ситуації більш-менш з честю стримали його. Він читав,

не тямлячись зі злості, лютуючи і звиваючись, як лис, що потрапив у клітку, як вовк у яму. Йому здавалося, що він сидить тут уже цілу годину, якщо не більше. Прочитав уже сторінок десять, нічогоісінько не розуміючи. Щоразу міняв позу на більш вигідну, на менш боягузливу, вільнішу, красивішу, впевненішу. Ах, з якою приємністю пройшовся б він зараз по цьому покою — туди й назад.

Раптом почув, що нагорі відчиняються двері, риплять сходи і декілька чоловік спускаються вниз. Чути було сміх пані Лаури, голос її нареченого і ще якоїсь особи. Присутність останньої занепокоїла його не на жарт. Чорт забирай! Хто ж то такий?

Тим часом ті троє зійшли вниз і весело розмовляли в вестибюлі. Пан Барвіцький прощався з нареченою, умовляючи її, щоб зараз же вона лягала в ліжку, щоб завтра не завдавала собі стільки клопоту, як всі останні дні, бо на балу буде в неї поганий вигляд. Третя особа запевняла, що «Льоля» зараз ляже. Цезар догадався, що це говорить мати першого Лауриного чоловіка, стара пані Косьценецька. Він сидів, скулившись, на канапі і терпів справжні муки дурного страху. А що, як Барвіцький буде щось шукати в цій кімнаті... А що, як та стара добродійка... І справді, чиїсь кроки наближалися до дверей бібліотеки. Ввійшла пані Лаура. Побачивши таємного гостя, вона радісно всміхнулася і голосно промовила:

— Завжди горить тут світло без потреби!

Швидко підійшла до столу й загасила лампу. Барвіцький підійшов до дверей бібліотеки. Почався прощальний шепіт і контршепіт. Нарешті наречений вийшов до передпокою і звідти на ганок. Зразу ж почулось торохтіння повозу, що від'їжджав. Пані Лаура вернулася у вестибюль і промовила до своєї свекрухи:

— Ох, спати, спати! Страшенно стомилася.

— Зараз ляжеш?

— Зараз! Тільки замкну двері в коридор. На добраніч, мамо!

Цезар почув звук поцілунку і тихі легкі кроки. Пані Лаура пройшла через бібліотеку й з грюком замкнула двері, в які Цезар увійшов сюди. Якусь хвилю вона прислухалася до ходи старої пані, що піднімалася сходами нагору. Потім наблизилася до Барики і знайшла в тем-

р'яві його руку. Стиснула її своєю гарячою рукою й потягла Цезаря за собою. По дорозі дмухнула в скло лампи, що стояла на столику в вестибюлі, й повела коханця нагору, майже вслід за своєю свекрухою. Обоє намагалися ставати так, щоб здавалося, що йде одна людина.

На верхньому поверсі Цезар, підштовхнутий Лаурою, майже ввалився у двері її спальні. То була велика й гарна кімната, яскраво освітлена лампою, яка стояла на підвіконні. Великий килим, м'який і пухнастий, закривав більшу частину підлоги. Тут стояли вишукані меблі, а також висіло багато картин. В ніші, до половини закритій гарною ширмою, видно було ліжко з червоного дерева, ще не розкрите на ніч, застелене покривалом.

— Ви, бува, не кашляєте? — спитала тихо.

— Ні.

— То йдіть сюди.

Цезар увійшов у сусідню кімнатку, де стояв стіл з письмовим приладдям, а перед ним крісло-гойдалка. Барика сів у крісло і з жахом почув, що вродлива пані з кимсь розмовляє. Тепер не на жарт забилося в нього серце. Але зразу ж заспокоївся, коли зрозумів, що то покоївка стелила постелю своїй пані. Невдовзі покоївка, сухо прошепотівши: «На добраніч», замкнула за собою двері. Пані Лаура перекутила в тих самих дверях ключ і нарешті відчинила схованку свого гостя.

Цезар простяг руки по здобич, що була нагородою за мужність і страх.

Але здобич відвела його руки, шепочучи:

— Іноді Барвіцький вертається з дороги...

— Що таке? Для чого?

— З невгамовної туги за «своїм янголом».

— Невже й сьогодні посміє?

— Одного разу вернувся з дороги й сидів тут ще дві години.

— Дурень!

— Дурень не дурень... Умовилися, що коли від'їде, я завжди сидітиму біля вікна доти, поки буде видно в полі ліхтарі його кабриолета. Так просив про це! Так благав! Це потрібно для його спокою, потрібно для того, щоб його нареченський, передшлюбний сон був

безтурботним. На знак того, що я не сплю, що думаю про нього, марю наяву і нудьгую за фіксатуаром¹ його вусів, я то викручую, то прикручую гніт лампи, поки він їде полем до соші. То такі наші любовні сигнали. А тепер що ви зробили з мене?

— Тепер — хай його всі чорти проводжають!

— Мушу викручувати й прикручувати лампу, бо ще чого доброго, вернеться.

— Ну, тоді я викручуватиму гніт. Я чудово справляюся з цим!

— Це жахливо, пане! Це зрада! Чому ж не я?

— Вам перешкоджають сукні... Сукні!

Цезар став біля широкого, склепистого вгорі вікна з великими шибками і справді побачив у глибині ночі дві світлі плями, що посувалися впоперек темної, непроглядної безодні. Він акуратно прикручував гніт лампи на вікні, а згодом знову викрутив так високо, що аж кіптява піднялася з скляного циліндра. Потім почав укручувати його, від чого полум'я почало швидко гаснути, немов спазматичний любовний екстаз. Зменшивши світло лампи майже до повного згасання, Цезар почав знову викручувати його якомога більше. Він робив це доти, поки дві світлі плями в нічному мороці не зникли зовсім...

Тоді дві оголені руки взяли його кучеряву голову й повернули її від вікна. Забринів щасливий сміх. Цезар схилився з підвищення біля вікна в обійми чистого щастя².

¹ Фіксатуар — помада для волосся.

² Скромність автора й глибока повага до скромності читача(-чки), а особливо схилення перед найвищою скромністю критика не дозволяє описувати подробиці й перипетії того вечора, які мали місце в замкненому на ключ покої пані Лаури.

Нічого не поробиш, шановний (-а) читачу (-ко), ми не сучасники великого майстра доби Відродження і майстра всіх віків — широго й відвертого Лудовіко Аріосто, який не поскупився на подробиці, описуючи в сьомій пісні «Шаленого Орланда» щастя Руддера та Альціни. Тоді творцеві не доводилося виривати з свого рукопису найнеобхідніші сторінки і викидати їх на смітник. А сьогодні ми вже не можемо наслідувати великих отців літератури, шанованих усім світом.

І тут, у цьому низькому й пошлому зображенні «Провесни» життя, найістотніший, найздоровший образ провесни і здоровий життєрадісний зміст її мусимо замкнути на ключ і залишити нездоровій, зіпсутій, повній цинізму уяві читача (-ки).

Нарешті настав великий день забави вскладчину. Вся дідицька околиця була немов у лихоманці. Перукарі з Ченстохова, навіть з навколишніх містечок їздили цугом від одного двору до другого і плоїли, зачісували пань. Йшла остання примірка туалетів.

В Навлоці, як виявилось, Мацеюньо був не тільки «церемоніймейстром», а й неабияким перукарем! Правда, його поняття й смаки в цій галузі трохи відгнали епохою молодості Бісмарка, проте він досить вміло орудував щипцями, пробуючи їх на губах. Звичайно, в першу чергу був наплоєний «ясний Гіпцьо», за ним гість, нарешті, незважаючи на лицемірні протести, ксьондз Настек — *чуть-чуть*, як казав Мацеюньо, щоб нікого не шокувати. Два перші були в нових фраках, що лежали як влиті на їхніх молодечих елегантних постатях. На ксьондзові Настеку була якась блискуча спідничка, зверху щось на зразок жупана з дорогої тканини, який спереду не застібався і тільки під шиєю був зав'язаний шовковим шнурком з китицями. На ногах ксьондза Настека були блискучі лаковані черевики з сталевими пряжками, а на литках — чорт забирай! — цілком жіночі панчохи, що сягали до диявольськи високо відкритих таємниць його тлінної оболонки.

Цезар Барика, оглянувши себе з усіх боків перед дзеркалом, був змушений визнати, що вигляд у нього хоч куди. Він придивлявся до себе, як до незнайомої людини. Був абсолютно не схожий ні на патлатого і обдертого волоцюгу, що босоніж супроводжував трупи на узгір'я під містом Баку, ні на пасажира під кожухами, що їде від Харкова до польського кордону. Він подобався самому собі, і цей широкоплечий елегантний, наплоєний молодик, що відбивався в дзеркалі, будив у ньому якісь особливі, незвичайні почуття.

Коли всі троє, «трое спокусників», перед від'їздом зішлись на хвилинку в покої Цезаря, Гіполіт, глянувши на ксьондза Анастаза, вибухнув істеричним сміхом.

— Ти чого смієшся, Гіпеку? — питав капелан не без страху в голосі.

— Як же не сміятися? Що ти на себе, попе, понятагував?

— Як то що? Сукню.

— Не сукню, а сукенку, а вірніше спідничку, а під нею ще й нижню спідницю. Треба було ще спереду прикрасити її якоюсь оборочкою. Якщо можна носити такі хвостики під шиєю, то можна носити і оборочку внизу.

— Не будь таким злим!

— Що? Або скинь оцю ксьондзівську кокетерію і одягни фрак, або й на балу будь у сутані до землі, як інші ксьондзи.

— Не будь, Гіпеку, занадто радикальним! Ти не народився Вольтером і не скидаєшся на нього.

— Так уже й Вольтером! Хай тільки хто наважиться висміювати їхні кокетливі хвостики, якими розтлівають серця діточок, і вже він послідовник Вольтера.

Суперечка припинилася, бо з другого боку «аріанки» почулось торохтіння коліс повозу. Всі троє, накинувши на себе пальта та обмотавши шиї шарфами, повискакували на сидіння. Якими ж словами виразити тебе, щастя здорової молодості, коли коні, мов вітер, мчать тебе на земський бал у Польщі! Холодна ніч дихала в розпалені обличчя вологим подихом. Збудження, розбурхана молодеча сила несли їх швидше, ніж прудконогі коні, до тих далеких-далеких вогнів між голими вже деревами. Легкі, веселі, не обов'язково пристойні пісеньки вихоплювалися з уст молодих паничів.

— Настусю, братику, ти збираєшся сьогодні танцювати? — питав Гіполіт.

— Танцювати? Це залежатиме...

— Залежатиме. А вам дозволяється танцювати? З жінками?

— Слухай-но, глянь ліпше, чи є в твоїй кишені носовик.

Ксьондз сказав це таким менторським тоном, ніби виголошував якісь моральні принципи.

Коли по приїзді до Одолян обидва його товариші розійшлися в різні боки, зустрівшись із знайомими, Барика ввійшов у зал і, опинившись серед барвистого і блискучого натовпу, злякався і мало не повернув назад. Він зрозумів, що бувають ситуації, коли не допомагає ні виховання, ні надбана самовпевненість. Сюди відносились і вміння вільно і з гідністю триматися в салоні, повному людей. Цезар намагався злитися з натовпом молоді. Але він нікого тут не знав і тому ні з ким не міг зав'язати невимушену розмову. Він протискувався, плу-

тався серед людей, що вільно розмовляли між собою, штовхав їх, просив пробачення, наступав на ноги в лакованих черевиках...

Наперед умовились, що ніхто нікого нікому не відрекомендуватиме. В неписаних пунктах того статуту говорилося, що основною метою балу є збір коштів всіма відомими і невідомими способами на користь калік. Ніхто ні на кого не звертав тоді уваги. Розважались компаніями, околицями, так би мовити громадами, парафіями. Оркестр уже витинав свої штуки, і кілька пар вже танцювало в просторому залі.

Цезар наткнувся на вільне крісло і, щоб приховати своє невміння триматися в такому товаристві, невимушено сів. Весь час він думав про те, чи добре тримає руки, чи як слід ставить свої більшовицькі ноги. Придивлявся до інших «типових» представників молоді і відповідно до своїх спостережень змінював положення своїх кінцівок. Раптом ніби гаряче полум'я охопило його тіло з голови до ніг — в зал увійшла пані Косьценецька. На ній була вишукана бальна сукня, рожевий атлас якої, легенько просвічуючи під мереживом, надавав їй нової, не баченої ще вроди. В цій сукні вона здавалась вищою й тоншою. Аж надто відкриті плечі й спина милували око пречудовими лініями її молодого тіла. Цезар не вірив очам своїм і разом з тим відчував приступ шаленого щастя від того, що це вона. Він то потай пишався її незрівнянною красою, то раптом його проймав якийсь гнітючий жаль. Поруч неї йшов вифранчений, вичепурений «наречений» Барвіцький, виблискуючи маніжкою, лакованими черевиками, голеними щокми та півкулями на помадженого чорного волосся.

Пані Лаура розмовляла, віталася, всміхалася. Сівши, вона обвела радісними, щасливими очима просторий салон, який все більше заповнювали люди. Відповідала на уклони, уклони, уклони. Усміхалася й усміхалася. Весело кивнула головою у відповідь на уклін Цезаря. Але її очі не затрималися на ньому ні на мить — побігли далі... Він знав, що так треба, так мусить бути, а проте гостре бджолине жало вп'ялося в його почуття. Намагався не дивитися в її бік, головним чином, щоб не бачити «ідіота» Барвіцького, який весь час — «ідіот!» — нахилився до своєї нареченої і весь час — «ідіот!» — щось їй нашіптував.

Тим часом у зал зайшло все навлоцьке товариство: пані Вельославська, дядько Міхал із своїми товстими обвислими вусами, якого фрак дуже змінив, обидві тітки, Анжеліка та Вікторія («Ох, ті старі руїни!..» — як співав той шибеник племінник Гіполіт), нарешті Каруся і навіть одягнута в наспіх пошиту сукню панна Ванда Окшинська, яку з ласки взяли з собою. Всі вони прибули в двох величезних повозах і тепер показували світові, що то таке Навлоць. Вирази облич, туалети, підняті голови й усмішки — все як тридцять п'ять років тому. За винятком, звичайно, приблудної панни Кароліни, ну й панни Вандзі, яка дивилася перед собою невидючими очима, нікого й нічого не бачила і була б чкурнула звідси, якби набундючена панна Шарлатовічувна не тримала її міцно за руку. Обидві помітили в гурті мужчин Барику, і обидві відчули те, що відчув він сам, побачивши пані Косьценецьку.

Але Цезар був радий її появі. Приймавши раптове рішення, він підвівся із свого місця і плавною ходою, якої довго й настирливо вчили його вчителі танцю в Баку, наблизився до них і запросив панну Карусю до шімі. Через те, що середина залу була ще досить вільна, то на нього й на його партнерку звернули увагу. Через плечі партнерки Цезар міг уволу дивитися на Лауру Косьценецьку. В тому нудному й одноманітному танці він міг то наблизитися, то віддалятися від неї, джерела свого щастя. Відчуваючи біля свого серця серце, що досі ще не кохало, що вперше шалено забилося для нього, вперше зазнало втіхи кохання, майже фізично еднаючись з Кароліною, бо від неї відділяла його лише тоненька сукня, а ритм танцю штовхав її до нього, — Цезар завмирав від туги за Лаурою. Віддаляючись від неї, він палав коханням, тривогою, жалем, ненавистю та гнівом, що спирали йому дух, коли Барвіцький щось шепотів їй на вухо. Ох, якби почути, що він там шепче!..

Але інші очі бачили його, його танець і переживали ту саму муку. То були очі Ванди Окшинської. Зал з його блискучим паркетом здавався їй бездонною прірвою, чорною безоднею, в якій кружляла та планета, що пригортала до лона, притискувалася грудьми, руками й ногами до грудей, рук і ніг Кароліни Шарлатовічувни. Вона ж бо дуже добре знала, що криється під зовніш-

ньою формою цього танцю, знала, чим вони скінчать такий танець і про що вони, танцюючи, весь час усміхаючись, думають і мріють. Вона одна знала таємницю, секрет, зміст потворної форми танцю цієї пари. Те, що бачила вона на власні очі, було таким страшним відкриттям тілесних таємниць, такою вбивчою містерією, нескромним зближенням тіл, що раз у раз доводило її до шаленства. Зараз все те знову повторилося перед її очима. І знову та сама таємниця постала перед нею.

Панна Ванда сиділа *смірно* на стільці, як під час говіння — там, куди її закинула доля, посеред балу, а насправді несла її ріка розпачу. Плач без сліз роздирав її молоде серце. Вовчі ікла і тигрячі кігті ревності четвертували її кохання, під владою якого вона перебувала. Крик завмирав на її устах, плач здушував їй горло. Вона без кінця всміхалася завченою усмішкою, а темрява, щораз то глибша, спадала на її очі в тому залитому світлом залі. І ось серед такої безнадії блиснув якийсь полегшення. Якийсь голос — звабливий порадник — кинув їй у мороці. То була ненависть до тієї Кароліни.

— Подожди! — прошепотіла, звертаючись до своєї суперниці, панна Вандзя, що не знала таблиці множення.

Нарешті після багаторазового човгання по залу туди й сюди, з одного кінця в інший, Цезар посадив панну Кароліну. А як тільки витер напахненою хусточкою з вензлем Гіполіта Вельославського краплистий піт на втомленому чолі, рушив до найближчої «в сусідстві» панни. Насмикав її добре, посадив. Тепер попрямував — о, так! — до тітки Анелі.

Та майже вигуком привітала його милостиню. Обидві тітки ще танцювали. Обидві натягли на свої скелети, на зів'ялі м'язи і обвисле скупчення жиру модні сукні. Їх зів'ялі шиї і бридкі груди були прикриті вже не модними бюстами та quasi¹-шиями з певної штучної маси, підробленими під молоде й гладеньке тіло. З допомогою оксамиток, що прикривали місця переходу штучних ший у справжні, і з допомогою великої кількості справжніх покладів пудри, якою були засипані фабрикатаи грудей, при штучному вечірньому освітленні тітоньки розрахо-

¹ Несправжніми (лат.).

ували ще ввести в оману товариство. Ще раз — хтозна, чи не останній? — мріяли вони й переживали наяву марення про рай кохання, що минув назавжди, а вірніш, якщо казати — чорт забирай! — правду, про можливість тілесного єднання, яке вже стало неможливим.

У всякому разі, Цезар не з жалю і не для того, щоб задовольнити їхні облудні й марні бажання, штовхав уперед і тягнув назад, витрушував і відпускав спочатку тітку Анелю, а потім Вікторію, і не галантність була причиною, що змушувала його збуджувати в обох нездорові бажання. То був його шлях до обожованої. Йому не хотілось накидати їй себе. Він був лютий на неї за те, що вона розмовляла з усіма, а найбільш за усмішки і конфіденціальне перемовляння з «тим». Цезар кружляв навколо неї, витанцьовуючи то з одною, то з іншою. Зрештою, йому найзручніше було дивитися на Лауру під час танцю з-за плечей чи через плечі тієї або іншої. Після того як він перетанцював з багатьма паннами, заміжніми, вдовами й розведеними, прийшла черга й на Ванду Окшинську. Коли Цезар схилився перед нею, він почув тихенький голосок:

— Прошу пана...

— Слухаю, панно Вандо...

— Прошу пана... Я не вмію танцювати!

— Умієте. Я так поведу, що зумієте.

— Не можу! — зітхнула вона.

— Але ж це так просто, як таблиця множення! Так що ж? Невже відмовите мені, мені, що грає з вами в чотири руки?

Вона підвелася, мало не втрачаючи свідомість, і стала. Коли повів її, то вона або звисала на його руках, мов плащ, перекинутий через руку, або доводилося волокити її по підлозі, мов мішок з картоплею. Незграбно й не в такт музиці рухалася вона по залу в його обіймах.

Охоплений любовним палом, Цезар не помічав, що з нею діється. Не бачив, яку невгасиму жагу пробуджує він у цій дівчині, коли її отак при всіх тулить до себе, пригортається до її молодих, твердих, недозрілих, але вже округлих грудей. Але незграбність панни Вандзі добре-таки змучила його після неабиякої танцювальної праці, отож він підвів її до крісла й посадовив. Тоді якнайшвидше кинувся до своєї мети. Пані Лаура якраз

мала вільну хвилину. Цезар схилився перед нею. Як тільки встала, він почув її шепіт, що вливався в нього, мов цілющий бальзам.

— Чарусю! Чарусеньку! Чорнокнижничку мій! Ти сьогодні гарний. Просто прегарний. Твоє волосся чудово наплоєне. Ти зграбний. Найзграбніший серед усіх. Міцний, дужий, стрункий. Витончений. Напахчений! Тобі до лица цей фрак. Цілую твої кучері. Цілую твої очі. Цілую твої уста. Кохаю тебе, Чарусю! Кохаю тебе всього, м'якого, пружного, дужого, стрункого! Безтямно кохаю тебе! До смерті кохаю тебе, вродливий Чарусю!

Пані Лаура не знала, як висловити свої почуття. Серед рухів, що розпалювали кров у жилах, серед посувань, вигинань та вихилян, серед погладжувань, потисків дво- і односкладових, яких тут, на жаль, пристойність не дозволяє відтворити, вона нашіптувала безліч похвал та пестливих слів.

Цезар був похмурий і сердитий. Він гнівно пробурмотів:

— Весь час розмовляєш з тим череванем!

— Мушу...

— То не людина. То справжній буржуй. Вусатий бик. Як ти можеш дивитися на його напomadжену голову? Я й на відстані не терплю того бика!

— Чарусю! Чарусеньку! Чорнокнижничку мій! Не думай про того бика. Не дивись на нього. Ти один, як одне сонце в небі.

— Якщо справді кохаєш мене, то як же ти можеш розмовляти з тим бовдуром?

— Казала тобі ще тоді, Чарусю, тоді—пам'ятаєш?— тоді ще, що мушу.

— Не пам'ятаю...

— Вже не пам'ятаєш? Він багатий, успадкував гроші від брата, який умер бездітним. Може сплатити *belle-mère*¹, яка, мов стопудовий тягар, висить над Ленцем. Тоді я стала б незалежною. Звільнилася б. Мушу!

— Ну, то й я мушу дивитися на нього з ненавистю.

— Не думай зараз про те, Чарусю, Чарусеньку...

— Думка про тебе поеднується з думкою про нього. А я про тебе думаю й думаю. Вдень і вночі! Тільки тебе

¹ Тещі (франц.).

на всьому світі бачу! Тільки тебе — завжди і скрізь!
Я божеволю без тебе! Слухай, Лауро! Коли?

— Ах, коли... Подумаю. Може, сьогодні. Тепер посади мене, а потім знову танцюй зі мною...

— Якщо той буржуй ще раз нахилиться до тебе і буде шепотіти... Що він шепоче? Як сміє шепотіти? Якщо ти ще хоч раз усмінешся на його шепіт, то я здійму таку бучу, що всі ви повилітаєте звідси, мов з пращі.

— Більшовику!

Пані Лаура сіла на своє місце саме тоді, коли в бальний зал вкотили на рухомому кріслі пана Стожана. Вбраний у фрак та жилетку, з білим галстуком на шиї, зачесаний і невимушений у поведженні — господар Одолян справляв глибоке враження на своєму рухомому ліжку, з безвладними ногами, прикритими легеньким пледом. Все товариство стовпилося біля нього. То вставляючи, то виймаючи монокль з невидящої орбіти, пан Стожан вітав усіх давнім елегантним жестом і милою усмішкою. Він ворухив руками, і здавалося, що нерухомі ноги його теж ворухаться.

— Я радий,— звернувся він до дам, які оточили його,— що на сьогоднішньому балу можу служити принаймні його емблемою, символом.

— Яким? Яким символом? Якою емблемою? — допитувалися з усіх боків.

— Емблемою тих усіх калік, яких цей бал має підтримати. Попрошу келих...

Пан Стожан взяв келих, якого один із сусідів мало не на колінах подав йому, тремтячими пальцями обхопив його тоненьку ніжку, насилу підніс догори свою суху руку і з витонченим усміхом, сповненим у цю хвилину зосереджених, немовби символічних страждань, промовив до присутніх:

— П'ю за здоров'я героїв нашої землі, що, обороняючи її, обороняючи наші вольності, втратили руки чи ноги.

Цей тост випили в урочистій тиші, з сльозами на очах. Приїзд господаря, а особливо той його невеселий тост перервав танці. Частина товариства рушила в їдальню, де були приготовлені смачні закуски. Тоді пані Вельославська велично підійшла до панни Ванди Окшинської, не кажучи ні слова, взяла її під руку і повела крізь натовп. Ванда Окшинська була переконана,

що ця всемогутня, на її думку, дама своїм ясновельможним оком бачила наскрізь її думки, почуття, негідні заміри й мерзенну хтивість і тепер веде її до дверей палацу, щоб випхнути на темний двір, де повно старих візників з батогами. Тим часом пані Вельославська привела екс-пансіонерку не так далеко — всього лиш до клавіатури чорного дорогого фортеп'яна, що стояло на підвищенні в кутку салону. Тут «пані дідичка» посадила панну Вандзю на круглий стільчик і тоном, що не терпів заперечень, тоном наказу шепнула їй:

— Будеш грати, що найкраще вмієш. Але щоб мені не довелося червоніти за тебе! Гляди, не скомпрометуй мене! Розумієш? Подумай, які люди тебе слухають. Повинна грати чудово, якнайкраще. Помолися тихенько й грай!

— Розумію, прошу пані дідичку, але не знаю, чи зможу... — прошепотіла панна Ванда.

Вона поклала руки на білі клавіші цього розкішного фортеп'яна і несміло ударила по них раз, другий. Забрилі звуки чудового інструмента. Ці поодинокі звуки пронизали її наскрізь, немов промінь світла, що прорізає темряву. Дівчина забула про те, що її слухають такі преславні особи, забула навіть про те, що вона в такому надзвичайно великому салоні, повному великих панів. За якусь хвилю вона перевтілилася в щось зовсім інше — в божий інструмент чарівної музики, і вже не тремтіла від дитячого жаху, що її гру, в довершеності якої сама сумнівалася, слухатимуть такі «особи». Почувши душу душі своєї — музику, вона позбулася страху. Ожили її руки. Вона відчула відомий їй особливий холодок поза спиною та в пальцях рук і ніг — як ознаку своєї сили, яка вже оволоділа її волею. Випросталася. Сиділа тепер велично, мов королева. Їй здавалося, немов її волосся перебирає, піднімає, підкидає догори якийсь нематеріальний вогонь. В усій її істоті з кожною хвилиною зміцнювалася свідомо своєї сили влада душі, що охоплювала від ноти до ноти весь музичний твір, який панна побачила перед собою. Її пальці уподібнилися тим податливим і покірним молоточкам, оббитим замшею, що надавали руху нутрові чорного ящика, тим демонам, які виринали з небуття, покірні її волі, щоб віддати свій голос і знову пірнути в небуття. Педаль чекала її кволої ступні, щоб знести у височінь пісню й

сягнути дна безодні голосом безмежного зречення басу. Несмілива й нерішуча панянка стала зухвалим духом, який відважився на боротьбу з могутньою силою почуття. Як той таємничий птах¹, що сам себе спалював на вогнищі з мірри і поставав з власного попелу омолоджений, так і в душі її почав злітати радісний, барвистий фенікс кохання, який відродився на вогнищі всіх її почуттів і про лет якого ніхто з людей не міг навіть догадатися. Вона одна докладно знала про лет того барвистого кажана з червоним пір'ям на голові. Вона одна слідувала за ним у темряві і відображала його політ високо й низько, близько й далеко. Грала пісню для вродливого, напівзнайомого молодика, в якого була закохана до смерті. Звуками безсмертного майстра розповідала про своє кохання, про всі свої муки й страждання, про всі потаємні схованки своїх почуттів, про всі ущелини й таємні переходи, про темні страшні урвища і не менш страшні небеса радості, що розкриваються над головою, коли він наближається. Грала для своєї суперниці, Кароліни, виражаючи в музиці всю свою ненависть до неї і страшну пересторогу...

Коли панна Ванда почала грати, вкладаючи всі свої почуття в одну з останніх сонат Бетховена, а в залі почався рух — одні входили, інші виходили, ті сідали, а ті товпилися в дверях, настав найбільш слухний момент. Пані Лаура непомітно скинула бровами в сторону Цезаря і, не дивлячись більше на нього, непомітно вийшла з бального залу. Він, замість того щоб слухати музику, яка кликала й чарувала його, нишком вийшов іншим, правда, шляхом, ніж пані Лаура, прямуючи до тієї самої мети, що й вона.

Проте були очі, які вислідили таємницю коханців, хоч ті й вийшли в різні двері. Кароліна Шарлатовічувна, яка останнім часом перебувала в стані непотьмареної радості, певна того, що Цезар кохає її, бо ж стільки разів з насолодою цілував її, слідувала, як найдосвідченіший шпигун і найкмітливіший детектив, за кожним його поглядом і, страшенно вражена, помітила, як його погляд раз, другий, третій, десятий, сотий раз звертався до вродливої вдови. Вона почала слідувати за усміхом і поглядами Лаури. І побачила все. Не чула, але знала,

¹ Казковий птах Фенікс, символ безсмертя.

про що вони перешіптуються під час танцю. Зрозуміла рух брів пані Лаури. Помітила, як він вислизнув із залу.

Удар ката мечем по шиї, удар розбійника ножем в серце не завдав би їй такого болю, як це відкриття. Вона злетіла з своєї тарпейської скелі¹. Це було щось значно гірше, ніж пограбування її маєтку на Україні. Вона не могла прокинутися з того страшного сну, в який несподівано впала. Шукала очима людей, які хвилину тому сміялися, розважалися, бавилися довкола неї, і не могла зрозуміти, куди вони поділися. Розпач підняв її з місця, повів кімнатами та коридорами і вивів кудись на терасу. Мокрими й слизькими сходами Кароліна зійшла вниз. Так, як була, в легенькій бальній сукні побігла в сад. Ішла якоюсь алеєю, раз по раз натикаючись на стовбури величезних дерев, що глухо шуміли своїм верхів'тям. Коли один ряд дерев відштовхував її від себе, вона натикалась на другий. І той, і той ряд відтрусчував її.

— О боже! — зітхала Кароліна, блукаючи між деревами. Довго йшла так, мов прибита, в темряві і не розуміла, що з нею діється. Через якийсь час почула тиху розмову. Власне шепіт. Несхибний інстинкт, прозорливість нещасного кохання підказали їй, що то він розмовляє тут з Лаурою. Кароліна прислухалась. Ага, замовкли. Тільки гудів вітер. Мабуть, помітили її білу сукню... А втім, тут-таки, біля неї, швидко просунулося щось зловісне, страшне. Загадка її нещастя, перекинувшись в нічного упира, промайнула побіля неї. Черкнулася об її сукню. Кароліна втупила погляд у темряву і побачила ніби очима сови, почула вухами kota і власними ніздрями вловила запах парфумів Лаури. То вони пройшли повз неї. Вони обоє. Чорні, напахчені, мовчазні. Проклята мара! Пройшли, неначе один упир у двох особах. Розтанули в мороці, недосяжним для зору, недоступним для слуху. І нюх не міг уже вловити їх присутність. Кароліна зосталася сама. Вона обняла руками холодний стовбур дерева, що трапився на дорозі, і довго поливала його мертві груди гіркими сльозами покинутої. Над нею гудів вітер.

¹ Тарпейська скеля — стрімка стіна капітолійського під'яр'я в стародавньому Римі, місце страти злочинців.

Коли Кароліна Шарлатовічувна, промерзши до кісток, повернулася з парку в освітлені зали, Ванда Окшинська вже скінчила свою гру. Оплесками відігнали її від фортеп'яна, щоб, бува, знову не захотіла бетховенувати. Заграв оркестр. Почалися танці. Весь просторий зал заповнили тепер пари, що посувалися то вперед, то назад, відповідно до такту шімі. Потім пішли «варварські» танці: мазурка, оберек¹, краков'як. Якийсь молодий шляхтич показував чудеса в бурхливому обереку, викликаючи бурю оплесків, але його ніхто не наслідував. Вже й молоді й старші танцюристи чимало випили. Гомін ставав дедалі голоснішим, всюди лунав сміх.

Кароліну морозило. Вона тремтіла від холоду, і все в ній тремтіло. Їй і на думку не спало випити чогось. Вона сиділа в кріслі, втупивши очі в натовп, з усмішкою, ніби вправленою в обличчя. Раптом почула своє ім'я. Ксьондз Анастаз проникливо промовляв до неї:

— Карусю! Дитинко! Ти мусиш потанцювати нам, кохана! Українко люба! Мусиш! На згадку про ту золоту Україну... Ви не можете уявити собі, панове,— звертався він до тих, що оточували їх,— як гарно вона танцює. Кароліно! Мусиш!

— Панно Кароліно! Кароліно! Панно Карусю! — волали звідусіль. Сама тітка Вельославська підійшла до неї і наказувала очима, щоб танцювала, коли всі так просять.

Не можна було вибрати гіршого моменту. В Кароліні похололо всередині на саму думку, що зараз вона повинна танцювати того задерикуватого козака... Хотіла вже категорично відмовитися, але раптом помітила серед натовпу Цезаря. Він теж просив, щоб вона танцювала. У неї забилося серце від української, окраїнної гордості. Вона глянула в його сторону й процідила крізь зуби:

— З приємністю, якщо панове так хочуть. Але що ж, сама маю танцювати? Тут є пан Барика, який чудово танцює козака. Може, він захоче потанцювати зі мною...

— Барика! — гудів Гіполіт, що був уже добре напідпитку.— Барика чудово танцює козака. Чарусю, брате, виходи! Глянь, найпрекрасніша козачка з диких степів, вигнанка з своєї батьківщини, просить тебе, щоб ти нагадав їй, як то там було...

¹ Оберек — польський народний танець.

— Пане Барика,— промовила Кароліна,— прошу нагадати мені, як то там було...

Цезар вийшов з натовпу й став у пустому колі. Кароліна прибрала позу й теж стояла, красуючись, проти нього. Гіполіт Вельославський кинувся до фортеп'яна і почав з ритмічним притиском грати бурхливі такти козака. Барика почав танець. Взявшись у боки, він наближався до Кароліни — то прямо, то боком, то півколом. А потім, зупинившись перед нею, почав притупувати. Як тільки він, повторюючи свої попередні рухи, відійшов на своє місце, Кароліна теж взялася в боки і, відкинувши назад голову, почала наслідувати його рухи. Її стрункі ноги в лакованих туфлях і в шовкових панчохках миготіли, як миготить світло, коли з свого місця линула в танці туди, де стояв партнер. Враз обоє закружили дедалі швидше в шаленому танці, то присідаючи, то знову зриваючись на ноги.

Танець Кароліни був справді зразком зграбності і принадності. Цей танець ніби відтворював раптовий і підступний напад, жертва якого теж несподівано й зрадливо тікає. Usta Кароліни болісно всміхалися, очі горіли, мов зорі, білі зуби виблискували між дівочими губами, а все тіло, стиснуте в сильце дикої й неприборканої мелодії, билосся і рвалося в непереможній пристрасті. В тому, як вона бралася в боки, як ішла навприсядки, в невловимих рухах ніг виявлялася надзвичайно спокуслива й принадна грація її молодого тіла. Сама танцюристка зазнавала несамовитої насолоди, виставляючи перед партнером свої прекрасні груди, все своє пружне тіло, свої стрункі ноги. Гордо, велично, з викликом миготіла вона перед його очима своїми маленькими ніжками, то випинала, то ховала свої груди. Голову гордо відкинула назад. Очі обіцяли море насолоди і кидали тисячі проклять в очі спокусника й зрадника.

Спершись на корпус фортеп'яна, Ванда Окшинська придивлялася до тих двох. Її примружені очі помічали кожен рух Цезаря й Кароліни, рахували кожен усміх.

В другому кінці порожнього танцювального кола, красиво розкинувшись у золотистому кріслі, в припадній позі сиділа вродлива Лаура Косьценецька. І вона слідкувала за кожним кроком, кожним стрибком, кожним рухом, присіданням і злетом угору її Чаруся, Чарусенька, Чарівничка... Їй все ще вчувалось гудіння

вітру серед безлистих гілок грабової алеї. Плечі її все ще проймав осінній холод, а пальці відчували холодну шорстку поверхню дощок замшілої лавки в чорних челястях альтанки. На устах своїх вона і досі відчувала запах його уст, на грудях — жаданий, радісний, блаженний дотик його голови, а в собі, в потаємних звивинах тіла, — палкий, жагучий плід його незмірної насолоди, що дарував їй тиху й відчутну втіху. Зараз він викликав її захоплення своїм танком, своїм летом, своєю нерозтраченою пульсуючою силою. І вона відчувала його всією своєю істотою, відчувала як безупинний рух, що проноситься над її волею сліпучим зигзагом блискавки.

Саме тоді наречений, пан Барвіцький, нахилився до неї і пошепки докірливо зауважив їй, що недоречно танцювати на польському балу кацапський танець. Зауваження його були цілком слушні, дуже добре сформульовані, висловлені стислими і влучними афоризмами. Наречена цілком погоджувалася з в'дливими зауваженнями нареченого. Вона поділяла його обурення. Готова була навіть протестувати, бо як ініціаторка і господиня цього балу... Але не личить. Їй самій це не личить. Вона звернула увагу нареченого на ту обставину, що то ж самі Вельославські — мати, Анастас та Гіполіт — запропонували танець отого прибуду, якогось Барики. Де вони викопали його, того жевжика Барика? Та й прізвиське ж у нього! Правда ж, котику?

Тим часом «жевжикові», хоч який він був пружний та сильний, довелося перервати свої «присяоди» і звільнити від них панну Шарлатовічувну. Як тільки скінчився козак, оркестр знову почав грати негритянські танці і коло наповнилося танцюючими парами. Тепер бал був у розпалі. З ідальні (вірніше, пияльні) долинав менш аристократичний хаос голосів. Там хтось уже співав баритоном, що нагадував скрипіння трамвайних коліс на повороті морозяного ранку. Чути було навіть галасливі суперечки підхмелених індивідів. Гіполіт і ксьондз Анастас з'явилися в дверях бального залу й почали давати знаки Цезареві. Він рушив до них, протискуючись крізь натовп, що розтанцювався.

— Ти чому нічого не п'єш? — питав Гіполіт, витріщаючи затуманені очі і чіпляючись безпорадними руками не тільки за сусідів, а й за сусідок.

— Навпаки, п'ю.

— Нічого ти не п'єш і нічого не їси. Все танцюєш та танцюєш. Ми п'ємо, а ти не п'єш. Витанцьовуєш якісь козацькі козачки. Що це таке?

— Та то ж я його намовив... І ти також!..— переконував Гіполіта вікарій.

— До дідька, попе! До дідька! Я знаю, що кажу. Він гордує нами. Знаю — і все! Не хоче пити з нами, бо ми буржуї, а він великий більшовик. Не переч мені, шмаркачу! Чорний езуїте, помідоре! Я знаю, що кажу. Чарусю, брате! Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю, Гіпе! Нема чого...

— Між Лисковом і Патковом, в Рогачівському лісі. Тут лука, там двір, тут дорога. Я повзу ровом і не бачу ні луки, ні лісу, ні двору, бо мене той солдатюга багнетом між ребра. Але чую: хтось підлазить під мене. Бере мене на плечі й несе через ту луку, через місток до Паткова! Брате! Випий зі мною, брате мій рідний! Рідний брате, Чарусю Барика!

— Добре, вип'ємо!

— Ти, попе, чорний езуїте, забирайся геть! Ти ще тут! Помідоре — *вон!* П'ємо! Чи ти нюхав порох, помідоровий езуїте? Сидів у лисячій норі в пана бога за пазухою та клацав зубами від страху — клац, клац, клац... Я тебе знаю! А тепер вичепурився... То не штука, бра-тику!

— От вам наслідки виховання в московській гімназії!..— промимрив до присутніх ксьондз Анастаз.

— А ти будеш мені тут задаватися своїм Хировом! ¹ Ох, це вже занадто!

— Тихше, Гіпе! Як можна так на брата...

— Який же це брат! Це піп. В Хирові сповідав полатині. П'ю з тобою, а його — геть!

— І я п'ю з тобою! — кричав Цезар, підтверджуючи ділом свої слова.

— Хіба так п'ють! Гордуєш мною, мовляв, я шляхтич, буржуй, а ти червоний більшовик. Ох, дуже помиляєшся, Чарусю... Дуже! Розкрай моє серце, розкрай, і тоді побачиш.

— Чарусю, випий-бо й зі мною! — наполягав ксьондз Анастаз.— Не слухай, що той недовірок викрикує тут

¹ Х и р о в — містечко поблизу Самбора (теперішня Львівська область), де була езуїтська колегія.

про мене. То наслідок московського виховання. Просто московське виховання, от і все!

— П'ю до тебе, добродію ксьондзе.

— Геть, чорний! Бачив, Чарусю, яку одяг сутану... Зверху атласи, а під ними помідорові плечі. *A bas la calotte!*¹ — закричав Гіполіт таким хрипким голосом, що всі, хто був у тій просторій пияльні, сміючись, повернули до нього голови.

Та Гіполіт тепер уже мало що бачив. Він махав руками і піднімав ноги, хоч не міг зробити жодного кроку. Потім сів на стіл і звісив голову на груди. Друзі, сусіди, знайомі взяли його під руки і, хоч він опинався з усієї сили, поволокли кудись у повиту димом далину.

Ксьондз Анастаз залишився на місці. Він вважав за свій обов'язок замінити Гіполіта. Вони пили собі удвох з Барикою, раз у раз цілувалися і весь час дискутували. Диспут був теологічний, нафарширований і нашпигований такими тонкощами, що скоро не можна було вже зрозуміти, що доводить вікарій і проти чого виступає Цезар. Вони дедалі більше підвищували голос, чіплялися до кожного слова, сердилися й знову перепрошували один одного, повертаючись до *meritum*² диспуту, до первопричини, до самої суті суперечки. Але скоро наступив критичний момент, коли вони не могли вже зорієнтуватися, про що, власне, сперечаються. З того стану їх визволила улюблена пісенька. І от обидва почали співати. Але й з піснею не все було гаразд. Незабаром кожен співав своєї.

Так стояла справа, коли Цезаря через посланців покликали до бального залу. Він пішов. Пані Косьценецька хотіла його бачити. Він зупинився перед нею, маючи намір запросити її до танцю, але, помітивши поряд пана Барвіцького, випростався і почав цідити крізь зуби вітчизняні й чужоземні вислови найрізноманітнішого походження, переважно бакинсько-російського, турецького, перського, грузинського і взагалі портового. На щастя, йому допомогли змінити напрямок. Підтримуваний доброзичливцями, він рушив слідом за Гіполітом Вельславським.

¹ Геть попів! (Франц.)

² Суті (лат.).

Був уже ранок, коли Цезар пробудився в якійсь кімнаті. Гіполіт хропів так сильно, що на вікні колихалася занавіска. Ксьондз Анастаз мився у великій емальованій мисці блакитного кольору. Він пирхав, мов жеребець, поливав собі голову і знову пирхав. Нарешті витерся насухо й тверезим голосом спитав:

— Чарусю, ти їдеш зі мною?

— Куди?

— До Навлоці.

— Ксьондзе, а де ми зараз?

— В Одолянах, на балу. На балу в Одолянах...— заспівав цілком пристойно і майже чистим голосом ксьондз.

— Ну, то ідемо!

— В такому разі — вставай! Давай! Раз, два! Той Гіпек тут залишиться. П'яниця, московське виховання. Трохи перегодом пришло по нього закритий повіз, щоб людські очі не бачили його в такому стані. Вставай-бо!

В Цезаря ще добре-таки шуміло в голові, але він був уже майже тверезий. Миттю умився, причесався і одягнувся. Накинув пальто, надів на голову шапку. Тихенько вийшли. Пройшли коридором. В другому кінці палацу грала музика, і звідти долинав веселий гомін, що, здавалось, все ще розпирив цей великий і спокійний будинок. Перед вхідними дверима стояли коні. На передку сидів Єндрек. Настрій у нього був веселий.

— Видно, цілу ніч заливав горлянку, мудрагелю! — крикнув ксьондз суворо. — Бачу по тобі.

— Однаково ж можу їхати. Ручаюся, що доберемося щасливо.

— Спробуй перекинути мене нещасливо, п'янице, то я всиплю тобі перцю!

Ксьондз вскочив у кабріолет. За ним Цезар. Коні рушили. Вже розвиднялося. Коли кабріолет проїжджав парком, Цезар розглядався на всі боки, шукаючи знайомих йому з ночі куточків.

За парком показалося село, Одоляни. У вікнах блимали вогники гасових каганців. Скрипіли двері маленьких, низьких хат, покритих соломною. Іржали коні. Мукалі корови, кувікали свині, гелготіли гуси. Співали півні і несамовито гавкали собаки. Люди годували худобу, поралися коло низеньких хлівів, носили воду й корм. Важка, буденна, чорна праця кипіла в кожному дворі. Часом хтось зупиниться, вириваючи величезні чоботища

з глибокої баюри. Подивиться на повіз, запряжений четвериком ситих коней, з яких клубами вилітає пара, і знову біжить до своєї роботи. Непрохідне болото, здавалось, заливає подвір'я і з'єднується з гнойовищами. Сумом повіяло на Цезаря від того злиденного животіння серед баюр та гнойовищ.

— Скляні будинки...— процідив він крізь зуби.

— Що ти кажеш? — спитав ксьондз Анастаз.

— Миле село...— промовив Цезар.

— Село як село. Ані миле, ані немиле. Просто-напросто Одоляни. Праці суди треба докласти, ох, праці! Народ тут добрий, чесний, богобоязливий, запобігливий, роботящий, але скільки над ним треба попрацювати!

Цезар тихенько засміявся.

— Чого ти смієшся? Я добре знаю, що говорю, бо живу серед них. Вони всі однакові.

— Я не сміюся, ксьондзе Анастазе, я тільки позіхаю. Ох, позіхаю!

* *
*

Після балу настали нудні будні. Чим більше галасу і метушні викликав той бал, тим дужче потім почав відчуватись спокій села і суворість щоденної праці. Цезар Барика вже не домагався посади в Хлодеку. Він заговорив про повернення до Варшави і до медицини, але все це тільки про людське око і ніби для того, щоб його просили ще погостювати. Нелегко було б йому тепер поїхати звідси. Він несподівано застряв тут по пояс, а може, й по шию. Треба було владнати тисячу справ, а всі вони зводилися до того, щоб знайти привід для побачення. Він крутився й вертівся на місці, не маючи змоги вибратися до Ленця. Чекав, переходив з місця на місце, вдивлявся в поля, завжди в той бік, де на далекому, повитому імлою пагорбі видно було купи темних дерев. Так минали один за одним дні — пусті, нестерпно марні, до смерті одноманітні. Нічого! Ні слова, ні звістки, ні знаку! Іноді йому здавалося, що все пережите було тільки любострасним сном. Людей, які його оточували, він майже не помічав. Поринувши у свою приховану пристрасть, Цезар був переконаний, що його таємниця нікому не відома. Був певний, що ніхто нічого не знає про його почуття. А тим часом кожен його крок, кожен намір,

кожне поблідіння його обличчя, коли вимовляли слово «Ленець» або «Лаура», кожне таємне зітхання були помітні як на долоні для тих, хто слідував за ним.

Одного похмурого надвечір'я Цезар грав у старому навлоцькому салоні в чотири руки з панною Вандою Окшинською. Грав машинально, поринувши в свою журбу, б'ючи по клавішах мертвими руками, розшарпуючи складною нервовою грою пальців одноманітне пасмо своєї туги. Можна з певністю сказати, що він не чув музики, видобутої власними руками, що іноді тільки зміна мелодії посилювала до нього таємні сили, які примушували стискуватися його серце. Скінчили грати п'єсу Ліста, руки обох лежали на клавішах. Цезар пальцями лівої руки все ще перебирав клавіші. І раптом, страшенно здивувавшись, відчув, що панна Ванда свою праву руку замість того, щоб покласти її на чорні чи білі клавіші, поклатала на його руку. Видовжена тремтяча долоня, холодна мов лід, притиснула його руку до клавішів, а худі пальці з силою стиснули його пальці. Цезар досить довго сидів непорушно, піддавшись тому потискові і не знаючи, що йому робити. Потім звів очі на обличчя панночки. Її голова була повернена в іншу сторону і втягнена в плечі, так наче вона чекала, що її зараз поб'ють, або просто намагалася стримати ридання. Рука, що лежала на його руці, вп'явшись нігтями в його пальці, не переставала тремтіти. Спочатку він подумав, що його партнерці стало погано, що то якийсь дівочий приступ — *істеріка*, на яку дуже часто хворіють панночки в Росії. Та, помітивши усмішку на її губах, Цезар зрозумів усе. Він обережно, але рішуче звільнив свою руку і не знав, що робити далі. В пам'яті зринула мелодія відомої опереткової пісеньки:

Три богині якось в лісі
Суперечку почали:
Кому яблуко Паріс дасть?
Бо прекрасні усі три.

Думка його полинула до обожнюваної, до богині. Про неї були всі його мрії. Промовив з безжальною, глузливою посмішкою:

— Якось я бачив, як пані тікала від цесарки.

— Як? Ви бачили? — зойкнула вона, зриваючись з місця.

— Бачив, як круг вас маяли стрічки, пояски, оборки, а ви самі тікали й кричали не своїм голосом.

Панна Ванда закрутилася на місці. Глибокий зойк, а потім писк вирвався з її уст. Вона встала. Потім сіла. І знову встала. Відтак присіла. А тоді боком вийшла з кімнати й помчала через сад, неначе за нею гналася тисяча розлючених цесарок, павичів, півнів та індиків.

Безустанне вишукування способів, як побачитися з Лаурою, дало свої наслідки: Цезар почав бачити її. Таке твердження може здатися неправдоподібним, а проте й справді його туга, напружене очікування, палке бажання бачити її, волення до неї всіма силами душі, кожною краплею крові, настирливе марення призводили до того, що він починав бачити її постать серед поля, що його мрія втілювалася в живий образ. Вона раптом виходила з його марення цілком реальною, ніби з'являлася за наказом внутрішнього безумства. Цезар не раз передчував, що ось за хвилину вона прийде, і коли повертав голову — вона з'являлася, несучи на устах усмішку кохання — відповідь її душі на сни його душі. Так було одного разу в навлоцькім костьолі під час патетичної проповіді ксьондза Анастаза. Так було іншим разом в навлоцькім салоні, коли вона несподівано ввійшла в хвилину нестерпної туги.

О, як любив він її усміх, її руки, її мову, її погляд! Як любив її дотепність, дружню й добродушну, дотепність лагідну, якусь лукаву й незворушно спокійну, ту затишну й витончену дотепність, в якій не було й на показ чогось вульгарного, лискучого, двозначного! Як любив тиху довірливу розмову з нею, коли вона говорила не про звичайні буденні речі, а промовляла серцем до серця про свою душу і душу приятеля! То були ніби мандрівки по далекій сонячній країні — казки про себе й для себе. В ній не було й сліду розпусти, а тільки кохання. Навіть те в коханні, що межує з розпустою, в неї було тільки коханням. Вона кохала шалено, палко, до самозабуття, приносячи себе в жертву божеству, що називалося Чарусем. Тому що вона була на два роки старша за «божество», а особливо тому, що була вже вдовою, Лаура вважала себе опікункою того «молокососа». Вона давала йому корисні поради й настанови. Навчала його житте-

вої мудрості, якої ще не надбав він за своє безладне й розшарпане життя.

Крім Кароліни, яка дещо бачила, дещо чула, те передчувала, інше домислила, а дещо просто пронюхала, ніхто а Навлоці нічого не знав. Приїхала люба панійка Косьценецька, наймиліша сусідка, поговорити про бал і навезла стільки пліток, історій, розповідей, що слухав би й не переслухав. Цілий вечір всі сміялися й не хотіли її відпускати. Що ж тут дивного чи непристойного, що вона приїхала? Що ж дивного в тому, що з тими панями, з якими танцювала на балу, Гіполітом та Цезарем, вона довго пригадувала різні подробиці, розповідала їм, чого вони накоїли, коли вже добряче випили? Тільки Кароліна спостерегла, як Лаура непомітно кинула і зараз же Цезар підняв малесеньку записочку.

А другого дня Цезар попросив коня до Ченстохова. Треба, мовляв, послати звідти телеграму до приятеля і колишнього опікуна пана Гайовця і сповістити нею, що він не приїде, хоч той викликає його рекомендованим листом на певне число. Кароліна розвідала, що того дня пані Косьценецька теж виїжджала з Ленця. Після довгих розпитувань з'ясувалося, що й та їздила до Ченстохова. Підозра Кароліни підтвердилася.

Темної, вітряної, буряної ночі ніхто не чув, а Кароліна чула — ох, чула! — тупіт і навіть іржання коня в парку. Чого б це іржав у парку кінь? Хто міг поночі їздити верхи алеями парку? Вранці Кароліна пішла в парк і побачила сліди копит. Сліди розмиті дощем, залиті осінньою зливою, заметені вітром. Хтось вночі приїжджав сюди. Проклятий гість був тут. Не побоявся ні темряви, ні бурі, ні дощу, ні непроглядної імли. Не побоявся, що його схоплять і впізнають, що привітають його пострілами, як і слід вітати нічного злодія. Очі Кароліни прослідкували, куди йшов слід копит, і зупинилися на дереві, до якого був припнутий кінь. Ось потоптане, зів'яле бадилля, ось обідрана кора. Кінь змерз і почав іржати. Довго ж довелось йому чекати під дощем і вітром, якщо він так витоптав землю навколо дерева. Довго, дуже довго мав перебувати в цьому парку злодій...

Цезар часто зникав, як тільки наступав вечір. Казав, що має написати листа, або скаржився на головний біль. А вранці кухарчук не міг дочиститися його чобіт, заболо-

чених і мокрих, а одержу доводилося сушити біля вогню. Кароліна вставала рано, непомітно для слуг хапала ту просушену одержу, нюхала її і шаленіла, почувши запах Лауриних парфумів. Зрештою, сам той факт, що Цезар одвертався від усього і від усіх, а особливо від неї, якнайпереконливіше підтверджував усі її підозри.

* *
*

В один з останніх днів листопада, повернувшись до Навлоці з містечка Снегули, куди їздив з Гіполітом, Цезар побачив на столі у своїй кімнаті записку від ксьондза Анастаса, написану олівцем, великими літерами, такого змісту: «Зараз же приходить до покою Кароліни! Анастас». Поки Цезар думав над тим, що б це могло означати, і поки мив руки після дороги, відчинилися двері і не ввійшов, а влетів у кімнату ксьондз Анастас у стихарі й епітрахилі. Цезар жажнувся і на якусь мить онімів.

— Мерщій іди! — крикнув ксьондз.

— Що все це означає?

— До покою Кароліни! Чуєш?

Ксьондз наказував. Плачучи, він владно схопив Цезаря за руку й брутально потяг його за собою. Цезар вирвав руку й закричав:

— Прошу дати мені спокій! Я не ваш парафіянин.

— Мерщій! Біжи! Кароліна вмирає!

— Що там знову?

— Вмирає! Те золоте дитя! Хоче бачити тебе перед смертю. Тільки про це й благає. Іди, бо можемо не застати її!

Ксьондз Анастас голосно, безутішно заридав. Цезар був так вражений, що вибіг з кімнати без шапки, разом з ксьондзом, не думаючи про те, що робить. Коли один поперед другого протовплювалися в двері й бігли через парк, Цезар, задихаючись, допитувався:

— Що сталося? Чому? Що таке?

— Спитай у себе!

— Що ти мелеш, ксьондзе!

— У себе спитай! Я вислухав її останню сповідь. Розумієш? Мовчу. Але ти — кайся!

— Замовч же, ксьондзе!

— Боже, змилуйся!..

На східцях ганку стояв Гіполіт. Він заламував руки й бився головою об стовп. В цю мить до ганку підлетіли коні, пара гнідих, до того змилених, що й масті цих чудових коней не видно було. Єндрек не міг стримати коней, які мчали що було сили. Бричка зупинилася аж серед дерев парку. З неї вискочив молодий лікар, хірург з міста. Ні з ким не вітаючись, не знімаючи ні пальта, ні капелюха, з скринькою під пахвою, лікар швидко побіг через коридор і кімнати слідом за Гіполітом. За ними пішли ксьондз і Цезар. Звіддалік, з третьої кімнати, долинали розпачливі зойки і нелюдський крик Кароліни, що корчилася від болю. В дверях її кімнати товпилися тітки, пані Вельославська, слуги, Мацеюньо, Войцюньо, бігали, щось приносили, щось виносили, давали поради й плакали. Найспокійнішим був Мацеюньо, який то приносив щось, то відносив і всіх заспокоював.

Цезар доторкнувся до його плеча і спитав пошепки:

— Що сталося?

— Панянка захворіла.

— Що з нею?..

— Страшні болі.

— Шлункові?

— Ні, щось гірше.

Мацеюньо нахилився до Цезаря й прошепотів на вухо:

— Скидається на те, що вона отруїлася.

— Сама отруїлася?

— Того вже не знаю. Вона прийшла з саду з криком. І вже з годину корчиться.

— Якби отруїлась, то не могла б цілу годину мучитися.

— Не знаю.

В цю хвилину з кімнати висунувся лікар. Він нетерпляче оглянув присутніх і неохоче буркнув:

— Пізно. Хто тут з панів пан Барика?

— А що? — спитав Цезар.

— Прошу ввійти. Хвора кличе.

Цезар увійшов до кімнати, в якій ще ніколи не був. Його вразив страшний вираз обличчя Кароліни. Вона вся посіріла, обличчя було наче з клейонки, під очима темніли кола. Безперервно здригаючись всім тілом, вона простогнала:

— Пане Цезарю... Прощавайте!

— Що ви зробили? — крикнув він.

— Я нічого не знаю. Щось діється... зі мною... Прощайте, Чарусю...

В кімнаті не було нікого. Раптом увійшов ксьондз Анастас. Схлипуючи, жестом, що не терпів заперечень, він всунув праву руку Цезаря в холодну, тремтячу долоню Кароліни, обгорнув обидві руки епітрахіллю й почав шепотіти латинську молитву, креслячи над тими зв'язаними руками знаки хреста.

Обличчя Кароліни полагідніло. Здавалось, якесь світло розлилося в ній. Крізь нелюдські болі пробився усміх. Якусь хвилину грав він на цих чорних, мов вилитих з заліза губах. Цезар нахилився й поцілував ті уста, до яких перший торкнувся устами — і останній. І зразу ж відскочив, бо уста її безвладно розкрилися, з них вихопився жахливий стогін і потім висунувся язик. Ще раз і вдруге повторився цей стогін — і все якось на диво раптом скінчилося. Лікар приклав вухо до грудей Кароліни. Він довго слухав. Стріпнув пальцями, підвівся і почав збирати своє знаряддя, шукати пальто та капелюх. Кароліна вмерла. Лікар промовив:

— Будь ласка, панове, повідомте повітового лікаря. Тут мало місце отруєння.

Німе мовчання, а потім загальний зойк, плач, крик були відповіддю на ці слова. Кругом все заворушилося, завирувало. Ксьондз Анастас, оточений присутніми, гірко плачучи, промовив:

— Нічого не можу сказати вам, браття й сестри, хоч знаю усе. Самі знаєте, що я не можу сказати те, що чув на сповіді. Одне скажу: ревно моліться за неї, бо це не самобивця. Це жертва.

Прості люди зразу ж поставали на коліна тут же таки, коло дверей Кароліниної кімнати. Ксьондз пав ниць біля ліжка і крізь сльози голосно молився. Цезар стояв у кутку і дивився на темне, майже чорне обличчя Кароліни. Мов крізь сон він згадав, що колись давно вже бачив таке саме обличчя, — коли вивозив із Баку трупи. І та так само волила до нього, хоч і не чути було її слів. Як тільки скінчилася молитва, гомін розійшовся по всьому будинку. З будинку вилився у двір, до stodол та бараків, до будівель в дворі та в селі.

— Що ж сталося? Як? Чому? Хто винен?

Почали збирати відомості про те, що робилося про-

тягом того дня. Але це було нелегко, бо Кароліна звичайно була скрізь, весь час крутилася, кудись бігла і звідкись поверталася. Як же тут можна було щось точно встановити? Мацеюньо твердив, що він перший почув, як вона, стоячи на ганку, волила про допомогу. Він гадав, що Кароліна прийшла з саду. Але в саду і в парку ніхто її не бачив, бо в ту пору там нікого не було. Почали пригадувати крок за кроком, хвилину за хвилиною, де була Кароліна того дня: в хлівах, у хаті економа, в бараках, в будинку управителя, в курнику, в свинарниках. Почали встановлювати детальну хронологію і прийшли до висновку, що після обіду, тобто найпізніше, була в помешканні управителя, пана Тужицького. Отже, всі, навіть пані Вельославська, обидві тітки, дядько Міхал, Гіполіт, Цезар, Мацеюньо побігли до «аріанки». Пані Тужицька, постійно зайнята якщо не в кухні, то неподалік від неї, не знала, що трапилося «в дворі». Коли їй сказали, що Кароліні вже нема, вона зовсім оніміла. Впала на крісло і широко розплющеними очима дивилася на це зборище високопоставлених осіб. Довго бурмотіла щось незрозуміле, нарешті вибухла:

— Але ж панна Каруся була тут у нас надвечір! Здорова як рибка! Найласкавіша, наймиліша панна! Що ж панове кажуть?

— О котрій годині була тут Кароліна? — спитав дядько Міхал.

— О котрій годині? Зараз... Бо ми не дивилися на годинник. Розмовляли собі, галу-балу... Зайшла, зачинила двері, бо крізь ті двері завжди дме, посідали в тій нашій, прости господи, вітальні і теє... Котра то була година, як була тут у нас панна Шарлатовічувна? Вандзю, де ти там? Вандзю!

З другої кімнати почувся несміливий голос панни Ванди Окшинської. Спочатку звичне відкашлювання, а потім голос:

— Четверта була. Після четвертої.

— Четверта, — повторила пані Тужицька. — Після четвертої.

— Кароліна їла тут щось у вас чи, може, пила? — спитав Міхал Скальніцький невинним тоном, ніби просто хотів знати, що вона робила перед смертю.

— А таки пила. Вона любила воду з порічковим соком. Завжди пила в нас або воду з порічковим, або чай

з журавлиновим. Я заготовила на зиму трохи того порічкового соку. Отож панна Кароліна пила той сік. Як тільки прийшла, я й кажу їй чемненно: «Може, паннуса нап'ється чайку з журавлиною?..» А панна Кароліна на те...

— Цілу склянку випила?

— Еге ж, цілу. Здається, цілу склянку. А може, щось і зосталося. Того вже не пам'ятаю, перепрошую панство. Погомоніли з нею. Чи то можна...

— Прошу пані... А може, десь тут стоїть ще та склянка, з якої небіжчиця Каруся пила сік? Треба було б подивитися, що то за сік, що так їй зашкодив!

— Порічковий сік зашкодив!.. — жажнулася пані Тужицька.— Мій сік.— Вона зблідла й затряслася всім своїм гладким тілом.— Той сік міг би зашкодити панні Кароліні? Сік, який я сама, власними руками приготувала? Ні, прошу пана! Всього можна наговорити на мене, але сік, який я приготувала, панні Карусі не міг зашкодити! Це вже ви даремно! — заявила вона з гідністю і ображеною гордістю.

— Ви самі подавали їй склянку з водою й соком?

— Чи я сама подавала? Зараз! Сама я побігла на кухню, коли панна Кароліна сказала, що напилася б води, та й набрала з бляшаного відерця склянку води. Вода ж із нашої криниці, найчистіша в світі! Потім зайшла я в комору й принесла звідти пляшку з соком. Поставила ту пляшку на тацю. А біля пляшки воду в склянці. Тоді покликала свою племінницю, ту бідолашну Вандзю, що панове були ласкаві взяти її на бал в Одоляни, — щоб занесла тацю до покою і подала панні Карусі, бо сама пішла замкнути комору. Не раз уже таке бувало, що покинеш комору всього на дві хвилини, а потім то того нема, то іншого. Хто взяв, хто чіпав — хоч лусни, хоч трісни — не дізнаєшся!

— Так, значить, панна Вандзя принесла воду з соком з кухні у вітальню? — чемно спитав дядько Міхал.

— Еге ж, Вандзя.

— А де ж це панна Вандзя, племінниця пані добродійки?

— Вандзю, ходи-но сюди! — гукнула пані Тужицька.

З сусідньої кімнати вийшла панна Ванда й зробила реверанс. Вона знала вже всіх, часто бувала в дворі, бачила багато добра від цих людей, тож вже нікого не

боялася. Взагалі, освоїлася з усіма за час свого перебування в селі, набралася сміливості. Гасова лампа неясно освітлювала обличчя панни Окшинської, що спокійно стояла неподалік від дверей і перебирала, як і слід пансіонерці, край свого фартуха.

— То ви подали воду в склянці нашій кухні, Кароліні Шарлатовичувні? — спитав пан Скальницький, виступаючи від імені всіх присутніх. Він говорив добродушно, по-батьківському і дуже гречно.

— Так, я подала, — відповіла Ванда.

— Чи ви подали той сік окремо в пляшці, а воду окремо в склянці, чи налили соку в склянку?

Панна Ванда не зразу відповіла. Здавалось, що вона збирається з думками й намагається пригадати якісь подробиці. Нарешті відповіла:

— Панна Кароліна сама налила собі соку з пляшки у склянку.

— То ви нічого не робили, тільки перенесли тацю з кухні до вітальні і поставили її на стіл?

— Ще... Ще взяла з шафи в тій кімнаті цукор у срібній сахарниці й поставила на тацю.

— Бо часом, — поспішила втрутитися пані Тужицька, — панна Каруся добавляла цукру. Хоч той сік був солодкий. О боже праведний, ще й який солодкий, але, звичайно, є й кислота в ньому, отож любила підсолодити. Вандзя, як поштива дитина, взяла з шафи цукор, знаючи смак панни Кароліни, поставила на тацю й принесла.

— А чи ви, панно Вандо, самі підсолодили ту воду для нашої кухні, чи вона сама те зробила? — спитав Гіполіт.

— Я підсолодила воду.

— Ви? — підхопив Міхал Скальницький.

— В цій кімнаті чи в тій? — питав далі Гіполіт.

— В тій кімнаті... — промовила Ванда після деякого вагання.

— Для чого ж ви наперед підсолоджували воду цукром? — спитав Гіполіт.

— Бо панна Кароліна так любила. Любила, щоб було солодко.

— Скільки ложечок цукру вкинули ви в склянку? — наполягав Вельославський.

— Дві.

— Ви напевне знаєте, що то був цукор, а не щось інше? Може, ви помилилися і всипали замість цукру щось інше?

— То був цукор з сахарниці.

— Ви це добре пам'ятаєте?

— Пам'ятаю.

— А може, ви впізнаєте ту склянку, з якої пила наша родичка?

— Пошукай же склянку, моя дитинко! Може, та склянка десь тут стоїть. Треба переконати панів у твоїй безневинності...— говорила пані Тужицька з неспокоєм, з жалем, але й не без іронії.

— Ні. Мариня забрала тацю з склянкою, помила її, і ми з тітонькою пили вже з неї каву. Або тітонька, або я пила каву з тієї склянки.

— Бо в нас, признатися, мало склянок, то ми їх зразу ж миємо...— в'їдливо промовила пані Тужицька.— Посада адміністратора навлоцьких маєтностей не з тих, щоб можна було дозволити собі мати дюжину склянок, не кажучи вже про сервізи. Такі речі недоступні для нас, людей праці, праці важкої і вельми відповідальної...— додала вона сумовито.

— Так, так...— промовив Гіполіт.— А все ж, може, будете ласкаві показати нам ту банку чи ту пляшку, що з неї наша родичка наливала сік, заготовляти який дозволяє посада адміністратора навлоцьких маєтностей...

Пані Тужицька підвелася з місця і підтюпцем побігла до другої кімнати, а потім далі. Невдовзі вона принесла пляшку з прозорого скла, яку до половини наповнював густий сік. Гіполіт попросив у панни Ванди ложечку. Коли та принесла й подавала йому ложечку, Гіполіт пильно і з підозрою подивився на неї спідлоба. Обличчя панни Ванди, як звичайно, виражало заляканість і депресію. Вона подала ложечку й відійшла до віконної ніші, де всунулася під муслінову занавіску. Гіполіт налив у ложечку соку і трошечки сьорбнув. Він смакував його з насолодою і врешті буркнув:

— Сік пречудовий! Нічого тут наговорювати! У всякому разі, не сік зашкодив Кароліні. Щось інше. Правда ж, дядечку?

— Еге ж, щось інше...— прошепотів Скальницький, смикаючи чорного вуса.

Всі інші сиділи на канапі й на засланих кріслах в мовильному мовчанні, а Мацеюньо стояв біля дверей і, підперши рукою голене підборіддя, уважно прислухався до всього, що говорило ясне панство. Цезар не зводив очей з панни Ванди. Він один знав про те, як одного разу рука тієї нерозторопної панни лягла на його руку. І весь час думав про ту мить.

* * *

Ніхто не помічав, щоб смерть, розтин трупа й похорон панни Кароліни Шарлатовічувни справили якесь враження на Цезаря Баріку. Коли до слідчого викликали панну Ванду Окшинську в зв'язку з тим, що при розтині тіла були виявлені сліди стрихніну, який спричинився до смерті, і навіть заарештували її, правда, згодом її відпустили за браком якихось певних доказів,— то вся ця історія, що тримала цілу околицю в напруженому стані, Цезаря майже не цікавила. Можна було подумати, що війна з її жахами, а перед війною картини, яких він надивився під час революції в Баку, зробили його нечутливим до різних трагедій. Цезар аж занадто багато бачив їх, щоб вони могли глибоко вражати його. Навпаки, трагізм подій породжував у ньому сухість, черствість і навіть якесь чванство, цинізм, здатність хизуватися своєю жорстокістю і якщо не злочинницький інстинкт, то якийсь злочинницький сурогат, снобізм, схилання перед тим інстинктом. Якби він зовсім не бачив тих жахів війни та революції, то все це могло б злякати його. Проте спогади про страшні картини спонукали його дивитися на такі незначні речі, як загибель однієї цесарки, заклъованої іншою, як на дрібниці. О, він не таке ще бачив! Бачив, як гурт здоровил гвалтував невинну дівчину-вірменку, а потім останній з них штрикнув її ножем під те серце, яке вже й так не билосся. Бачив, як потім ті харцизьяки запалювали цигарки і, наспівуючи, йшли далі своєю дорогою. Що ж там Каруся і та, друга!

А насправді таким нечутливим зробило Цезаря не стільки те, що бачив він під час війни, не стільки те, що бачив під час революції, як його шалена пристрасть до Лаури Косьценецької. Його любовний запал дійшов такої сили, що навлоцькі події були для нього тільки

цікавими новинками, які він привозив своїй пані. Цезар був просто щасливий, коли міг розповісти своїй коханій найсвіжіші, з перших уст, новини. Заарештовано Ванду Окшинську, бо при розтині виявлено сліди стрихніну. Під час обшуку в шафі управителя Тужицького знайдено банку з таким самим стрихніном. Ванда зовсім не борониться. Заперечеує й баста. Нічого не знає. Ніколи не бачила в дядьковій шафі банки з стрихніном. Для чого їй було сипати отруту в склянку Кароліни? Але ж хтось її всипав? Чи вона сама? Служниці тоді не було дома. Тужицький був на фільварку Хлбдек. В помешканні управителя було двоє — пані Тужицька та Ванда. Пані Тужицька? Аніякісіньких доказів. Ванда? Те пташеня не оперене, та музикантка, що, опріч своєї музики, нічого не знає, та дурна боягузка Ванда? Про таємний потиск його руки рукою тієї дурної Ванди (ох, яка ж дурна!) Цезар ніколи і нікому не казав. Навіщо мав би він добавляти собі лаврів, а їй вішати камінь на шию? Та й не в тому річ: просто не хотів, щоб на нього гнівалася Лаура, щоб запідозрювала його. Не говорив же він ні їй, ні будь-кому іншому про свої поцілунки з Карусею. То навіщо ж мав би говорити про якийсь там ідіотський потиск руки?

І щоразу все нові й нові побрехеньки, плітки, версії, поголоски приносив Цезар своїй пані. Таємно бачився з нею то тут, то там, в готелі в місті або в неї вночі. Взагалі поводився так хитро, так обачно, обережно, що можна було б назвати його людиною-ласицею або тхорем, із тих тхорів, що вночі безстрашно забираються в курники. Але до часу носив глек воду. Одірвалося кінець кінцем вухо— і від глека лишились черепки.

Було це якраз перед різдвом. Цезар мав намір провести свята в Навлоці, а на Новий рік повернутися до Варшави і взятися за науку. Цей потяг до науки пояснювався тим, що Лаура Косьценецька вибиралася до Варшави на кількатижневий карнавал. У Варшаву мав їхати також пан Барвіцький, та це не могло вплинути на поривання Цезаря до науки. Пізньої грудневої ночі, десь близько третьої, Цезар вислизнув з дому й подався до Ленця. Чимчикував, як звичайно, навпростець через поля і швидко подолав відстань між фільварками. Ніч була темна, тиха. Порошив сніг. Цезареві було відоме місце в огорожі, де легко було пройти, і він майже побіг

по запорошених снігом грудках до знайомих дверей. Вони були незамкнені. Цезар тихенько ввійшов і попрямував до бібліотеки. Та як тільки зайшов туди, відчув щось недобре. Відчув, що в кімнаті хтось є. Він зупинився й, затамувавши дух, прислухався.

Раптом йому засліпило очі світло електричного ліхтарика. В ту ж мить тишу розтяв свист і страшний біль обпик ліву щоку. Біль був такий сильний, що Цезар аж завищав і нагнувся мало не до землі, схопившись обома руками за голову. Тоді над ним знову засвистів кий чи батіг. Той, що бив, стояв за крок від нього, сопучи й проклинаючи. Цезар упізнав голос. Це був Барвіцький. Думка ця миттю промайнула в його голові. Ненависть, сильніша від болю і підсилена болем, надала йому такої сили, якої він навіть не підозривав у себе. Цезар кинувся вперед із голими руками, шукаючи противника. Розмахуючи руками в повітрі, мацаючи довколишню темряву, натрапив він на хлист, яким давали йому чосу. Барика схопився за хлист і видер його з руки напасника, а тоді взявся за тонший кінець і товстим кінцем ручки почав гатити в темряву. Очевидно, влучив противника в самісіньку голову, бо той застогнав і повалився на підлогу. Цезар знайшов його в темряві і, шаленіючи від помсти, почав бити каблуками куди попало — по голові, по боках, по грудях. Оволодівши хлистом, він бив тепер ним безжально. Барвіцький підвівся на коліна і схопив Баріку за ноги. Впало якесь крісло. Тепер обидва ввтузилися на килимі в запеклій боротьбі, молотили один одного кулаками, придушеними голосами кидали один одному слова ненависті. Враз блиснуло світло. Лаура! Вона стояла на порозі з свічкою в руці. Барика й Барвіцький випустили один одного. Звелися на ноги. Лаура пошепки спитала Барвіцького:

— Ти звідки тут узявся?

— Піджидав твого коханця. Вернувся з дороги. Піджидав тут, у бібліотеці твого фаворита.

— Мого гостя.

— Гість о четвертій ночі.

— Маю право приймати кого хочу.

— І коли хочеш?

— І коли хочу.

— Згоджуюся з вами, моя пані, і зараз залишу цей такий гостинний дім. Хотів тільки залишити пам'ятку

вашому гостеві, щоб носив її кілька тижнів і розумів, з ким має справу.

— Та й ти носитимеш свою добрий місяць! — засміявся Барика.

— Буду великодушним і не викличу його на поєдинок. Не хочу компрометувати вас, пані.

— Але ж ти шпигував за мною! Значить, уже скомпрометував мене. І чого ради?

— Адже не можеш ти заперечувати, що заслуговувала на таку увагу легального нареченого.

Пані Лаура не відповідала. Вона звернулася до Цезаря:

— Як ви сміли вдиратися сюди такої пізньої доби? Бачите, до чого дійшло! Нерозсудливе кохання, марні благання, освідчення й такі інші дурниці, якими ви постійно набридаєте мені, вдень можна було б сприйняти за розвагу, за флірт. Але щоб насмілитися увійти в мій дім серед ночі! Компрометувати мене, наражати на такий скандал!

— Я ж казав вам, — відповів Барика, — що ненавиджу вашого нареченого. Казав чи ні? Я знав, що він чатує тут ночами, і прийшов, щоб відлупцювати сердегу його власним хлистом. Бачите його, пані? Ось він! Його власний, а в мене в руках. Я бив його товстим кінцем по голові. Отак!

Розлютований Цезар, незважаючи на присутність жінки, вдарив Барвіцького. Товстий набалдашник зачепив голову і впав на плече з такою силою, що Барвіцький, зойкнувши, пригнувся. Лаура заслонила його собою. Закричала:

— Як ви смієте? Це мій наречений!

— Було б добре, якби ви пішли в свою світлицю, бо я буду ще його бити. А ви мені перешкоджаєте!

— Геть з мого дому, молокососе! — кричала Лаура, зробивши театральний жест.

— Лауро! — вирік Цезар, теж прибираючи театральну позу.

— Зараз же забирайтеся звідси! — промовила Лаура, благаючи його очима, щоб вийшов.

Та Цезар вже не володів собою. Не розумів, що робить. Він миттю повернув у руці хлист, взяв його за тверду круглу ручку і раз, і другий спробував шмагнути Барвіцького через розпростерті руки Лаури. Барвіцький,

оглушений попереднім ударом, нагинався то в один, то в другий бік за спиною нареченої.

— Пане Барика! — крикнула Лаура.

— Що вам треба?

— Ідіть же звідси! Зараз же йдіть! Ідіть геть!

— Добре. Піду. Зараз піду. Я хотів тільки...— І додав, сам не розуміючи, що говорить: — Хотів вам, любі законні наречені, дати моє благословіння на нове, прибуткове господарство.

Кажучи так, шмагнув Лауру хлистом по обличчі і розпростертих руках. По тому вийшов з хлистом у руці.

* * *

Блукав полями. Набрівши на стіг сіна, вигріб у ньому нору, заліз туди й скиглив, ба навіть вив з розпачу. Весь час бачив світло в далекому ленецькому будинку і безліч раз повторював собі, що ніколи більше його нога не ступить туди. Зараз там Лаура й той чоловік сміються з нього, як свого часу, купаючись у щасті, він сам кепкував з Барвіцького. Хто зна, може, той зараз почне викручувати гніт лампи, щоб йому не дуже темно було в цьому стіжку сіна. Він бачив своє нещастя в світлі тієї витівки з лампою. А воно не йшло само. Як то звичайно буває з людською долею, що так само, як і вовк, є самостійним звіром, але любить ходити в зграї, обступила Цезаря ціла зграя нещастя. Вийшли до нього з тієї ночі спогади: смерть Кароліни та злочин придуркуватої Ванди. Для чого ж загинули ті дві? Для того, щоб Лаура могла зараз бути з Барвіцьким. О горе!

Цезар побачив себе з Лаурою, коли їхні уста промовляли слова подвійної насолоди, і відчував всіма своїми чуттями, відчував ошаленілим розумом і змученою душею, що втратив її назавжди. Хто в дідька підняв його руку, щоб ударити Лауру! То Кароліна вдарила Лауру хлистом по обличчю. Бо як же міг би він сам вчинити такий огидний злочин, таку страшну мерзоту! Бити по обличчі хлистом молоду, кволу жінку! Бити Лауру! Бити ту, яка подарувала його устам мільйони поцілунків! Бити ті уста! Яка нікчемність, яка ганьба! Бити її за те, що заслонила собою людину від ударів у тім'я важким, олов'яним набалдашником — ким би та людина не була!

Та людина не мала в руках жодного знаряддя оборони і нахилилася то в один бік, то в другий. *Nonceur*¹, чорт забирай!

Цезар звивався в своїй ямі з сіна й затикав собі кулаками рота, щоб від болю не заревти на все це пусте поле. Ох, спогади, згадка про рай, який він сам одним ударом назавжди знівечив! Згадка про той вечір у чужому місті, коли він постукав у двері номера в готелі. Навіки незабутній, завжди радісний спогад, коли ті двері відчинилися і рука, оголена від плеча до кінців пальців, втягла його всередину... Як забути насолоду перших обіймів і того лету в небесах ніжності, доброти, ласки та найчистішого і найширшого кохання? Зректися Лаури? Ох, краще вмерти! Розтрити собі голову, щоб у ній не було страшних думок про втрату того дару небес, того земного шедевра, найвищої і найчистішої тієї краси, яку тільки могло породити лоно землі! Цезар ридав.

Він довго безутішно плакав. Оті три жінки тепер стояли перед ним, немов три відьми. Він тут зустрів їх, не сподіваючись зустріти, і всіх трьох так по-хамському скривдив. Для одної став *porte-malheur*, другу штовхнув на злочин, а третю побив. Останню за те, що кохала його до безтями. Що ж тепер робити? Як вибратися з цього пекла докорів сумління? Що почати? Як реабілітувати себе перед самим собою? Куди втекти від себе самого?

Він виліз із своєї нори і простяг стиснуті кулаки в напрямку будинку Лаури. Погрожував тими кулаками, примовляючи:

— О, скільки й житимеш, ти жалкуватимеш за нашими таємними вечорами! Проливатимеш море сліз, що не його, а мене вигнала з свого дому. Мене вигнала? Заслужено шмагнув тебе! Ти боягузлива, завбачлива, користолюбна, спритна, хитра, підла! Він твій маєток звільнить від боргів? А мене — геть! Мене геть? Я тільки для таємних утіх, а він офіційний чоловік! О, ти сконаеш від жалю за мною, кусатимеш собі лікті, як я зараз кусаю! Але вже нема для нас нашого щастя. Як можу вернутись я до тебе, я — мужчина, я — солдат, який побив тебе на очах другого чоловіка? Треба йти в світ!

Але замість того, щоб «йти в світ», вернувся до своєї

¹ Який жах (франц.).

печери в сні. Насмикав кілька оберемків сухої трави і постелив собі щось на зразок ложа. Накрився сіном і, звикши під час війни лежати на землі, простягся горілиць.

Було холодно. Після тихої ночі, під ранок, над полями подув сухий морозяний вітер. Пролітав дрібний, майже непомітний сніжок. Цезар бачив і чув, як гуляє впоперек пустих полів, понад замерзлими скибами різкий зимовий вітер. Душа його була мов розорана рілля, в якій кожна насінина може пустити коріння. Він не міг спати, бо все тіло тремтіло, а серце билосся швидко, сильно і глухо. А крім того, боліло й смикало, мов налив, те місце на щоці, куди влучив Барвіцький. Цезар мацав шоку пальцями і відчував на обличчі набряклий рубець, що йшов через усе лице. Як тепер показатися в Навлоці? Повернутися і вранці сісти за сніданок з таким знаком? Кожен здогадається, що його побили. Старі тітки, ясна пані, Скальницький, ксьондзик, Гіполіт — ох, Гіполіт! — і навіть Мацеюньо. Кожен подума: «Еге, братику! Перепало тобі по щоці, евентуально, по пиці...»

Це ні до чого! Треба тікати. Тікати в світ! У широкий світ!

І Цезар, лежачи горілиць на сні, кинутому на голу мерзлу землю, відчув, що він знову один, як колись у Баку. Відчув, що за ним нема нічогісінько, а перед ним невідоме мертве поле, через яке мчить вітер з одного кінця світу в другий. І тепер до нього, зовсім самотнього, вже, звичайно, не прийде батько, якого гнала таємнича сила любові з одного кінця світу в другий. Бо його вже нема. Спить, мов камінь. Лежить, як скиба задубілої глини, що вмерзла в глухе поле. Отут на дорозі знайшов він приятель, гостинність, прихильність. І все тепер втоптане в землю ошалілими ногами. І знову самотин в чистому полі, як у Баку, нікому не потрібний...

Перелітний вітер став добрим і ласкавим до нього: співав йому свою гірку пісню про вічну смерть і вічне повернення до життя, брав на свої крила його поранені чуття і ніс їх кудись, як носив дрібне насіння, колисав його, як останній ширий друг. Та його монотонна пісня не навівала сну. Холод обнімав руки й ноги, вдирався під одержу і дрожем пробігав поза спиною. Цезар зірвався з місця й помчав у поле. Очі, призвичаєні до темряви, помічали скиби, борозни, полегли билинки на межах і десь удаліні дерева.

Невдовзі з боку Ленця почувся гуркіт. Видно було світло ліхтаря, що рівномірно посувалося вперед: то Барвіцький покинув Ленець. Га! Що ж? Можна було б тепер піти до Лаури... Вже ж його немає там. Один пішов, другий прийде. Буває й так! Засміявшись безглуздо, як вовкулак у пустому полі, побіг далі. В Лауриному вікні, у великій напівкруглій вгорі шибці, світло зробилося яснішим і ще яснішим, потім повільно пригасло. Ні! Не піде він до неї жебрати милостиню після того, що було! Всі її клятви й присягання, що тільки він один володіє її серцем, нічого не варті. Вона дурить обох їх. Тільки це можна сказати з певністю.

По дорозі натрапив на знайомий перелаз. Забрався в ленецький сад і, майже не усвідомлюючи, де він і що з ним діється, опинився біля дверей, через які завжди входив у цей дім.

Натиснув клямку. Двері були замкнені. Обійшов пілястр, став під вікном, у якому вже згасло світло, і благав, вкладаючи всю душу в те благання:

— Лауро! Лауро!

Але весь будинок погордливо мовчав. Вікно було зачинене. І весь світ мовчав. Цезар похитав головою і відійшов. По тому знову вибрався в поле і довго йшов навмання, несучи в собі голу й смердючу муку зневаги. Опинився у лісі. Шум сосен приніс йому полегшення, наче глибока й витончена музика. Він сів там, між соснами, на якомусь пні, що виглядав з снігу. Обхопив руками голову і перебирав свої почуття протягом всього життя. Минуло немало часу, поки опам'ятався. Вже розвиднялося. Біда синява наповнювала ліс. Вітер знову затих, і незбагненне мовчання висіло над цими місцями.

Цезар вийшов з лісу й почав розглядатися навкруги. Йому здавалося, що він уперше бачить цю місцевість. В усякому разі, він ніколи ще не був у цьому лісі, хоч оббігав і об'їздив уже всі околиці. Не скоро зрозумів, що опинився на південь від села Навлоць, між костьолом та двором. Неподалеку видніли якісь зарості й дерева. Цезар попрямував туди, розраховуючи, що там має бути дорога. Невдовзі, перескакуючи через замерзле груддя, добрався до тих заростей. То було навлоцьке кладовище, що лежало між двором і селом.

Кладовище було погано обгороджене, вірніше, зовсім розгороджене. Ще стояли стовпи, колись старанно ви-

стругані, а тепер зовсім спорохнявілі. На землі лежали гнилі, напівзасипані снігом жердини. Цезар збирався перетнути кладовище навкоси, тим паче, що під снігом видно було сліди не то стежки, не то алейки. Він пригадав, що був тут недавно, коли ховали Кароліну Шарлатовичувну. Зупинився. Почав розглядатися. Сільське кладовище! Низенькі-низенькі не могили, а могилки. Якісь маленькі, подекуди прибиті лопатою, горбики, що їх напровесні вкриває мурава. Подекуди запалі ями. То там, то тут дерев'яний хрестик з віночком з запашного зілля. Зрідка напис на табличці з бляхи. Ім'я та прізвище, виписане чорною фарбою з кумедними орфографічними помилками, і принижена просьба молитися за душу покійника, на яку ніхто ніколи не зважає. Правда картина села. Кругом маленькі, низенькі могилки, а між ними, якраз посередині, мармурові пам'ятники з золоченими написами, зламані колони з граніту й білі янголи із зчорнілими лицами й прогнилими очима. Там лежать пани. В самій середині — родинна могила Вельославських, величезна, розкішна, привалена багатьма мармуровими плитами, на яких дощ порив борозни, як на глині в полі. Цезар наблизився до цієї сімейної могили. Це ж тут підкопали збоку землю, розібрали цегляну стіну і всунули в чорну челюсть гнилі усміхнену й веселу Карусю, уста якої були солодші за черешні й малину.

Цезар звернув з дороги, що йшла впоперек кладовища й вела до брами з обірваними петлями. Йому було байдуже, кудюю йти. Він пам'ятав, що біля склепу була дерев'яна лавка, на яку сідала пані Вельославська, коли приходила помолитися біля чоловікової могили. На тій лавці хтось сидів. Цезар завагався. Той, що сидів, підняв опущену голову. То був ксьондз Анастаз. В сутані й голубуватому кашкеті, які носять у цьому краю сільські хлопці, він майже не відрізнявся кольором від граніту та мармуру, від кам'яних брил та заліза пам'ятників.

— День добрий, Цезаре! — промовив він якимсь зміненим голосом. — Звідки й куди ти йдеш так рано?

— Хотів провідати Кароліну.

— Я теж. Щоранку, йдучи служити месу, відвідую її. Ну, не перешкоджатиму тобі. Молися.

— Молитися — це твоя справа. Ти ксьондз.

— Воно-то так. Це й справді мій обов'язок. А ти в даному разі спеціально повинен молитися.

— Сам знаю, молитися мені чи ні.

— Крім тебе, брате мій, ще я, другий і останній, знаю, що повинен молитися.

— Наскільки мені відомо, ксьондз зобов'язаний зберігати таємницю сповіді.

— Безумовно. Але тут жодна жива душа не чує нас. І зваж, нас чують мертві. І вона чує — твоя жертва.

— Яка жертва? Це що ще за нісенітниця!

— Закохалася в тебе до смерті. Справа дівоча, людська. А ти? Ти ж не кохав, бо закохався в іншу, але нащо цілував її?

— Так мені подобалося. Справа парубочька цілувати гарних дівчат.

— Але ж ти цілував невинне дівча, сироту, вигнанку, бездомницю, яка тут, у нашому домі, важкою й чесною працею заробляла собі на хліб. І слухай мене ти, відступнику! Шляхтянку! Бачиш, як страшно покарав її господь за ті поцілунки казна з ким! Зараз же падай на коліна біля її могили і проси прощення.

— То моя справа, мої то поцілунки. Я не просив у ксьондза ні поради, ні шляхетсько-католицьких вказівок.

— Мене не діймеш тим своїм зухвальством! Мое покликання — розворушувати зачерствіле людське сумління. І тобі не подарую.

— Мое сумління ні в чому мені не докоряє. Я міг би звести її, якби хотів. Але нічого поганого я не зробив їй. Мої поцілунки давали їй втіху. Вона сама шукала їх. І, мабуть, страждала й плакала, коли відмовив їй у тому.

— Мовчи! Мовчи! Мовчи! Я не хочу цього чути! А якщо маєш бажання поговорити зі мною про це, то тільки не тут. Ходім зі мною. Я одягну епітрахіль, стихар, сяду в сповідальні й вислухаю тебе. Скинеш із серця тягар, який гнітить тебе. Якщо зможу, дам тобі відпущення гріхів. Клянусь всевишнім богом, брате Цезаре, ти відчуєш у своєму серці полегшення!

Цезар щиро розсміявся. Сміючись, промовив:

— Не дїждешся того, ксьондзику, щоб зловити мене в свої тенета! Я вільна птиця. Можемо разом їсти, молоти язиками, разом нализатися, бо ти, ксьондзе, полюблиєш це, знаєшся на стравах та напоях значно краще, ніж я. Але звідки ж у тебе такі претензії, щоб з такими

якостями та розпоряджатися такою витонченою річчю, як людське, як моє сумління?

— Бо я, бачиш, oprіч того, що гурман і гуляка, oprіч того, що люблю веселощі, сміх, жарти, ще й покірний та вірний слуга божий.

— Знаю про це. Але я не парафіянин. Ні цієї парафії, ні будь-якої іншої.

— Отож і ходиш по землі між тихими й чесними людьми, як злий демон, і смерть, і вбивство лежать на твоїх слідах, хоч хода твоя така невимушена, невинна, легка, справді парубоцька.

— Нічого, нічого. Яюсь піду собі далі.

— А хто ж то тебе отак негречно почастивав? В тебе синій пруг через усе лице.

— Впав на дорозі й поранив собі обличчя.

— Tiens! От бачиш, не дуже-то певна твоя хода. Спотикаєшся й ти. Непевно ступаєш.

— Мою ходу не визначає той досконалий ксьондзівський принцип: наказувати з найглибшою покорою і вислуховувати накази з незворушною гордістю. Ходжу по своєму. Але яюсь і так дам собі раду.

— Нехай тобі господь простить усе це. І нехай боронить він тебе від зла. Мушу вже йти до костьолу. Залишайся тут сам — поплач на самоті біля цієї могили.

— *Fagseur!*¹ — буркнув Цезар.

Ксьондз нічого не відповів. Він швидко пішов з кладовища.

Цезар повернувся у свою кімнату крадькома, прикриваючи обличчя, щоб, бува, хто не побачив на ньому рубець від хлиста. Перев'язався хусткою, зарився в ліжко і заснув як убитий. Спав цілий день і цілу ніч. Збудило його світло в кімнаті й чийсь кроки. Над ліжком стояв Гіполіт Вельославський. Цезар неохоче підвів голову.

— Цезаре! Що з тобою? Ти нічого не їв, не пив...

— Спав.

— Добре. Але ж звели принести собі чого-небудь. Що хочеш?

— Попроси, щоб принесли мені чаю. Мені трохи нездужається, тому не можу йти до столу.

— Ну, до столу нема чого йти, бо вже всі давно сплять. Але Мацеюньо щось роздобуде тобі.

¹ Комедіант (франц.).

— Не треба! Слово честі, не треба. Почекаю до ранку.
— Хлопче! Що з тобою діється? Що ти там ховаєш під хусткою?

— Ішов увечері через парк. Гілка вдарила по щоці.

— Дивна гілка, що влучає якраз по щоці. В нашій краю навіть гілки б'ють по обличчі. Що-то край застарілого гонору!

— Авжеж. Край, де трохи забагато застарілого гонору.

— Чарусю! — промовив раптом Гіполіт з докором.— Чого ж ти, брате, так криєшся від мене! Не буду тобі нав'язуватися, коли так.

— Та я ж не криюся! Я спав.

— Але ж я бачу, що ти ховаєш у собі якусь муку. Щось діється довкола тебе, чого не можемо зрозуміти. Кажуть мені різні дурниці, навіть гидоту. Я не вірю нічому. Тепер той пруг на щоці...

— Дай мені спокій!

— Хіба ж ми не були солдатами одного стрілецького окопу! — промовив Гіполіт з сльозами на очах, хапаючи товариша за руку.— Я пізнав тебе як свою душу, і обидва ми не мали таємниць один від одного. Один стояв за другого, як за себе самого. Взагалі, кожен з нас ліг би трупом за іншого. А тепер ми тут, в моєму рідному гнізді, у мене вдома, боремося з якимось ворогом, а мене в цій справі вже не маєш за брата. Боляче мені, Барико!

— Є справи, в яких ні перед ким не можна звіритися, навіть перед тобою.

— Нема такої справи, в якій я не міг би звіритися перед тобою. Ти ж не ходиш красти коні, не грабуєш на дорогах!

— Але, бачиш, право...

— Ет, дурниці! Скажу тобі одне: якщо в тебе якась неприємність, якщо ведеш з кимось боротьбу, якщо тебе спіткало лихо понад твої сили, велике нещастя... З ким би ти не мав справу, за що б не боровся — я завжди з тобою! Одне слово — і віддубашу так, як би ти зробив це своєю власною рукою! Коли треба тобі секунданта, заступника, alter ego¹, треба посередника, — в якій би то не було справі, — я до твоїх послуг!

¹ Другого я (лат).

— Дякую тобі, Гіпе! Я ж знаю тебе. Але в мене немає ніякої справи.

— Хто тебе вдарив по обличчі?

— Гілка в парку.

— Не хочеш казати мені?

— Ні.

— Розумію. Більше не нав'язуватиму тобі свою персону.

— Гіполіте, братику! Залиш мене.

— Між нами, виходить, немає вже того, що було в окопах.

— Одне тільки скажу тобі: там, у окопах, не було вродливих жінок. А більше ні про що не питай. Решту домисль собі, бо більше сказати не можу. Це секрет.

— Секрет, про який сьогодні всі горобці на всіх дахах цвірінькали.

— Справді?

— А що ж ти думаєш! Хочу стати поряд з тобою, хочу прикрити тебе і бити направо й наліво. Як тільки скажеш... А ти з помпою: секрет!

— Маю до тебе одну велику просьбу.

— Все, що хочеш!

— Дозволь мені поїхати на тиждень-другий на той маленький фільварчик, на Хлодек. Хотів би побути сам, щоб навіть тебе не бачити... Ну, й щоб мене людське око не бачило. За ці дні загоївся б мій рубець, а я тим часом подумав би над усім тим, що тут зі мною скоїлося. Не можу тепер ні тут, у вас, бути, ні повернутися до міста. Якийсь туман, туман у мене в голові...

— Сьогодні ж дам розпорядження. Матимеш там хатинку. Але невеличку, просту, звичайну хатинку. Бо там нема комфорту.

Цезар не міг промовити жодного слова. Простяг приятелеві руку. Гіполіт взяв його руку і довго її тиснув. Нарешті випустив її, простогнавши:

— На Хлодек, сам. Ех, ти, дурню! Осле ти дарданелльський! Згубив Карусю! Урадили були тут у своєму родинному колі дати Карусі якийсь посаг. Стали на тому, щоб дати їй у посаг отой Хлодек. Нам здавалось, що ти кохаєш її. Я мріяв собі: поберуться, оселяться на Хлодеку. Думав, що все життя будемо сусідами. Ех ти, дурню!

Другого ранку, поки в навлоцькому дворі повставали, Цезар перебрався на Хлодек. Ні з ким не попрощався, бо після смерті Кароліни і без того всі мешканці двору дивилися на нього скоса. Гіполіт сам одвіз його і «вручив» економові Грубошевському. Зробив це офіційно і зразу ж поїхав назад на своїх невеличких санях. Цезар скоса поглядав на пана Грубошевського, а той, покашлюючи й погладжуючи свої обвислі вусища, приглядався до свого гостя. Нарешті не дуже гостинним жестом запросив до хати:

— Прошу пана всередину...

Та середина була тут же, зразу. Одділяли її від світу, від дощу, вітру і дуже великого морозу білені модринові стіни, які від старості так повигиналися, що кожна з них мала не вертикальну лінію, а хвилясту. З невеличкого ганочка був вхід у сіни, вимощені кам'яними плитами, а з сіней низькі старезні двері, окуті залізом, вели до просторої, з кількома вікнами світлиці. Підлога в цій залі була також якась хвиляста й лежала просто на землі. Крізь шпари між старими балками підлоги вилазила глина з часів осінньої негоди та зимових відлиг, а великі літні зливи переливалися впоперек тих балок, бо, звичайно, спорохнявілий і зотлілий фундамент не міг вже, як колись, опиратися та стримувати їх. У великій «світлиці» стояли старі меблі з геть обдертою «оббивкою». На стінах висіли «краєвиди», такі закурені й почорнілі, що, правду мовити, було незрозуміло, для чого вони стільки років висять на своїх іржавих гвіздках, якщо ніякого краєвиду і взагалі анічогісінько на них не видно. Великий чорний стіл на спорохнявілих ніжках був ніби центральним пунктом цієї господи. Там уже стояла кава в кофейнику, вершки в луженому кухлі, лежав хліб, симетрично оточений масельничкою, сахарницею, що становила прегарну пам'ятку давноминулих часів, старими ножами, які стільки гострили і стільки ними різали, що вони стали зовсім тоненькі, а також щербатими виделками. Старий, як і все в його домі, пан Грубошевський взяв з рук Цезаря валізу й відніс її в суміжну кімнату, малесеньку, з одним вікном. Там обережно поставив її біля ясенowego ліжка, застеленого блакитною шовковою ковдрою, з горою подушок.

— Маємо тільки два покої, прошу ясного пана,— ви правдовувався пан Грубошевський,— тож ви тут розташуйтеся, як вам буде зручніше. А я з дружиною буду в тому, першому покої.

— Прошу пана! Я зовсім не «ясний пан», а звичайнісінький Барика. Мені дуже прикро, що я завдав вам стільки клопоту.

— Тх... Що ви! — відповів нещиро Грубошевський.— Гість у дім, бог у дім,— додав він з якоюсь майже шахрайською міною.

— Давно вже живете ви тут, на Хлодеку? — спитав Цезар, аби тільки щось сказати.

— Тридцять п'ять літ, прошу ласкавого пана. Пішов тридцять шостий, як ми оселилися на цьому Хлодеку. Зовсім постарів чоловік на тому самому місці. Мохом поріс чоловік, як камінь на тутешньому полі.

— Авжеж. То чималий відрізок часу.

— Протягом тих довгих років нічого не змінилося у цій господі. Ті самі стіни, ті самі балки, той самий дах, ті самі ґрати. Хата ця стара як світ. На балці в тій світлиці стоїть напис: «Аппо Доміні 1782»¹. Є тут на ганку чотири стовпи. Один з них ненадійний. Пальцем торкни — і впаде. Вже двадцять чотири роки так падає. І в домі, і кругом усі знають: подалі від того стовпа, бо може прибит!

— Чому ж ви не закріпите його добрячим костилем?

— Хата не моя. Розпорядження такого нема. Та й драбини у мене немає. А стовп і так стоїть роками. А скільки я, прошу ласкавого пана, завіз за ті роки у навлоцькі комори зерна! Не злічити! А скільки борошна перемололося в тутешньому млині.

Тим часом запросили до сніданку. Під час того сніданку, що був такий самий, як і в навлоцькому дворі, і з такими самими церемоніями, роль Мацеюня виконувала пані Грубошевська, добродійка в чорній сукні, що щільно облягала її постать, з чорною наколкою на сивій, правду мовити, лисенькій голові, худа й кістлява, вигляд якої аж трохи налякав Цезаря. Припрошування до їжі було наполегливіше, ніж у Навлоці.

Тим часом Цезар шукав простого життя, самого життя. Він звірився в цьому панові Грубошевському.

¹ Року божого 1782 (лат.).

Той не дуже-то його розумів. Людина, що жила самою суттю життя, людина практична, людина голих фактів і голого інтересу не могла зрозуміти, як то хтось може шукати суті життя. Але тим шукачем був приятель пана Гіполіта, дідича, отже, йому дозволено було шукати, чого він хоче. Пан Грубошевський, людина, що жила суттю життя, бачив у тому шукачеві суті життя попросту контролера, присланого з двору, щоб виявити застарілі економські зловживання, бачив таємного споглядача, донощика, ба навіть кандидата на посаду економа на Хлодеку, гаданого свого наступника. Отож дивився він на гостя і чекав. Про всякий випадок, за давнім звичаєм, частував, годував та поїв гостя, ким би він там не був насправді. Завжди краще мати справу з людиною, що їла в тебе, а особливо смачні страви, яких не знайдеш де попало.

Зразу ж після сніданку Цезар звернувся до свого господаря, пропонуючи йому свою допомогу в усякій там писанині, у веденні книг, статей, реєстрів, рахунків, паперів. Це особливо насторожило економа Грубошевського.

«Чи ба, який меткий! До паперів, до книг, до рахунків! Дідька лисого дам я тобі, а не «папери»!»

— Які там у нас папери! — зітхнув він уголос. — Ми тут мало пишемо. Все на око та на пальцях. Все на виду, все по-божому. Звичайно, пишемо рахунки, реєстри, аякже! Порядок — перша річ у нас на Хлодеку. Вже, хвалити бога, тридцять п'ять років, тридцять шостий пішов... Аякже, покажу зараз книги...

— Та не обов'язково зараз. При нагоді. Хотів би я сьогодні подивитися на господарство, млин, село. Поговорити з людьми, послухати, про що вони говорять, як говорять...

Тепер уже Грубошевський ніскільки не сумнівався, що перед ним стоїть людина, яка хоче відняти в нього посаду, вижити з хлодеківської економії й пустити «по світу з торбами». Розпач охопив бідолашного чоловіка.

— А що то за пригода трапилася з вами, шановний пане, що такий знак носите на обличчі? Чи то ще з війни?

— Ні. Уночі впав на сходах і отак покалічився...

Пані Грубошевська зразу ж почала радити різні медикаменти, особливо рекомендувала мазь із свіжого воску, оливи, скипидару і ще чогось там. Навіть швиденько побігла до комірчини за великою кухнею, щоб там приготувати за старим рецептом ту мазь, яка називається

по-латинському «inquentum»¹ і якою ще батько, царство йому небесне, лікував селян.

Поки вона повернулася з маззю, Цезар намовив Грубошевського прогулятися до млина та навколо фільваркових будівель. Це був один із тих старих млинів, що стоять на польських річках та ставках якщо не з часів Пястів чи Ягеллонів, то напевне з часів виборного Стефана Баторія. Навіть якась особлива принакність була в тому прадавньому стукоті млина, який у вік аеропланів та бездротового телеграфу обходився за старим звичаєм без заліза, самим тільки каменем та деревом. Його первісний дерев'яний механізм, підсубійні та пальчасті колеса, вальці, скрині, жорна, решета й сита були дотепними винаходами теслів, каменярів та ситарів, були старими-престарими, винайденими генієм хліборобського села, способами використовувати силу дикої річки для розмелювання твердого життєдайного зерна.

Барика примушував себе вникати в ці справи і думати про них, щоб якимось перемогти в собі муку спогадів і напади туги. Він ходив, бігав, розмовляв, допитувався, оглядав, розмірковував, сміявся, жартував, а над його головою лютувала буря. Радо й щиро знайомився з мельником Сильвестром, розмовляв з селянами, що чекали житнього борошна та висівок, а серце в грудях шаленіло, мов в'язень, засуджений на смерть; якісь згадки в розмові («той господар з-під Ленця, а той з Огніхи, що по дорозі до Одолян») кидали його, мов черепок, в безодню глухого відчаю. І тим енергійніше, тим завзятіше розмовляв він, цікавився, вивчав, намагався збагнути, добратися до суті.

Сильвестр, старий хлодеківський мельник, сидів у цьому млині вже кілька десятків років, бо почав тут працювати ще до Грубошевського. Та де там, Грубошевського! Був ще за того економа, за Пшеславського. Люди, казав він, знають його тут, як свої п'ять пальців,— і з цього, і з того боку Ясної Гори. Ох, і легені ж мав, ох, і легені! Чути його було, мабуть, на весь тутешній край — перемагав своїм голосом всі ті «корці», триби, вальці, пальці й сита, кожен з яких гомонів щось своє. Сильвестр, покректуючи, скоса позирав на молодого пройдисвіта, про секретну місію якого йому вже шепнув

¹ Мазь (лат.).

«окуном» Грубошевський. Говорив на повний голос, але підступно, облудно, хитро. У млині було повно селян. Заможніші й бідніші, вони жадібним поглядом вдивлялися в дивовижні й хитромудрі Сильвестрові машини, чи, бува, не надбирають у них більше, ніж треба, бо-рошна та висівок.

Цезаря дивувала розмова з селянами. Вони слухали, коли він розповідав їм то те, то інше про війну. Сини їхні були на тій війні, брати, родичі. Та коли заводив мову про мирні справи, вони здебільшого не розуміли його, і він не розумів їх. Навіть не те щоб не розуміли: просто усе це їх не обходило, їм нудно було його слухати. Вони любили розмовляти тільки про тутешнє, реальне, видиме, про те, що їх зачіпало і зачіпало в такій мірі, що він знову-таки не розумів цього. Все мало бути тутешнім, тільки тут відбуватися і зачіпати тільки тутешні стосунки. А інше було чужим, далеким, ненаським, з іншого світу і, отже, нецікавим. Все, про що селяни говорили і чим цікавилися, зводилося до їжі та питва, до дров та одежі, до того, як пережити зиму та голодну весну і діждатися другого літа. А на друге літо і другу осінь знову буде те саме: виростити, видобути з жорстокої твердої землі стільки, щоб не голодувати взимку, щоб вистачило й на переднівок — а там знову до «нового».

Під час тих балачок про їжу та одєжину на зиму Цезаря взяло зло. «Яке ж то тваринне життя ведете ви, дужі й здорові хлопи! Одні мають їжі стільки, що перетворили її на культ, обряд, пристрасть, звичай, на якусь святиню, а інші живуть, аби не здохнути з голоду! Повстань же, могутній народє, проти своєї собачої долі!» — думав Цезар, сидючи на мішку м'яких висівок. Ця думка, цей внутрішній грім був певною духовною силою, яка протистояла бурі, що шалєніла над кволою душею.

Цезар сидів у млині аж до обіду, все розмовляючи з селянами. Пізніше, вже перед самим обідом, він обійшов стайні, хліви, стоділи та фільваркову комору, вникаючи в найдрібніші деталі, як справжнісінький детектив.

* *
*

Два тижні провів Цезар на Хлодеку як гість панів Грубошевських, що весь час підозрювали в ньому претендєнта на посаду економа. Він їв, пив, спав і працював

від світанку до ночі. Що робив? Наполегливо виконував якусь роботу. Вставав удосвіта, тобто коли ще надворі була темна груднева ніч, разом з добродієм Грубошевським. А спати ішов разом з курми, тобто близько п'ятої після полудня. Щодня був десь в іншому місці: в млині, на току, коли там молотили ціпами, віяли, міряли й засипали в комору готове зерно; в лісі, коли рубали дерева на дрова; біля ставу, коли у ньому ловили рибу на різдвяні свята; в хлівах— рано та ввечері,— коли доїли корів. Найчастіше ходив по селу, заходячи до халуп своїх нових знайомих. Особливо цікавило його життя безземельних коморників, яких було чимало в сусідніх селах, що, розкидані на пагорбах, вінком оточували Хлодек, який лежав у долині.

Коморники — це були селяни, селянські родини, що зовсім не мали землі й жили «в кутку» в господарів, переважно малоземельних, які, проте, мали власні клапті землі, власні хати, стодоли й хліви. Коморники ходили на заробіток до двору, доглядали панські коні, орали панську землю, а також наймалися до заможних селян, в яких справи йшли краще і була спроможність придбати інвентар. Життя коморників було страшенно нужденне. Літом вони йшли на заробітки в багатші села. Колись, перед «великими війнами», коморники масово мандрували за слов'янські кордони, до корінних німців як «відходники». За час воєн вони розмножилися й заповнили великі й малі села. Війни не тільки не вигубили їх, а ще більше наплодили, нічого їм не давши. Багато з них стікали кров'ю, вкрилися ранами і стали каліками в боротьбі за волю народу польського, а батьківщина, що перетворилася в нову державу, ще не зуміла нічого зробити для них, заклопотана загальним нещастям та постійним змаганням з зовнішнім ворогом. Терпляче дожидаючи, вони жили в своїх кутках біля чужих вогнищ, спали на лавках та по запічках, бо не мали власної оселі і взагалі нічого такого, що могли б назвати своїм. Було їх серед заможніших та бідніших селян безліч, море. Вони жебрали по дорогах, товклися на забудовах, не знаючи, до чого прикласти руки. Яка ж страшна була для них зима! Як жорстоко лютували серед них хвороби! Які муки випадали на долю жінок того клану парій, коли на їхнє потомство нападала віспа або те жахливе, що

стискає горло і душить немовля¹, як та кунця, як той тхір, що винищує цілі курники писклят.

Крізь шпари в брамах stodол Цезар придивлявся до старих бабів та дідів, яких діти та дорослі внуки пови-волікали в мороз, завірюху з обігрітих халуп і кинули на оберемок соломи, щоб швидше «доходили» та не мучили живих, натомлених і голодних, своїм кашлем, кровохарканням або нескінченим стогоном. Його дивувала та первісна, варварська безжальність, яка є неминучою економією життя, життя такого, яким живе село.

Перед очима в Цезаря був другий полюс системи організації людського життя на світі. Дивлячись на бабуню, що корчилася на околоті в stodолі і, незважаючи на все, ніяк не могла сконати, а жити в таких умовах теж не могла, він згадував свою матір і її останні години. Там, у світі, організованому відповідно до найкращого суспільного ідеалу, краще й швидше допомагали вмирати. Цезар тепер крутився серед мешканців села, придивлявся до їхньої роботи та відпочинку, зазиравав у їх горнята, приставлені до чужого вогню, досліджуючи, що вони їдять. Ходив по наволоцьких лісах, приглядаючись до виснажених підлітків, обідранців і санкюлотів², до висхлих хворих жінок, що обламували сухі гілки, а потім тягли на собі в'язки, гнучись під їх вагою до самої землі, пленталися засніженими полями, щоб у лютий мороз зігріти руки та зварити страву на святому вогні. І не раз, коли свистів холодний польський вітер, у нього краялося серце, так краялося, що забувалися власні переживання.

Цезар їв кутю в панів Грубошевських у колі синів, зятів, дочок та їхнього потомства, що звідусіль з'їхалися до старих у Хлодек. Він не хотів бути на свят-вечір у Навлоці, хоч шрам на обличчі давно вже загоївся і тільки незначна синюватість свідчила про те, що там колись був добрячий рубець. Даремно Гіполіт Вельславський приїздив у Хлодек, даремно, витягнувши

¹ Йдеться про дифтеріт.

² Санкюлотами називали під час Великої французької революції її учасників, що носили довгі штани замість модних серед дворян коротких штанців з мереживом — кюлотів. Жеромський вживає це слово, що буквально означає «без кюлотів», у значенні «безштанько».

приятеля в поле, благав його приїхати до Навлоці. Нічого не допомогло.

Під час того візиту Гіполіт мимохідь кинув:

— А чи знаєш ти, Чарусю, що наша вродлива сусідка, пані Лаура, тепер уже пані Барвіцька?

— Нічого про це не знаю... — буркнув Цезар, відчувши, як холодне в нього серце і стигне кров у жилах.

— Якже! Прислали оповіщення про те, що беруть шлюб.

— Шлюб? Де?

— У Кракові. Шлюб за якимось там індультом¹. Оповіщення на брістольському папері, чудово літографоване, з титулами та генеалогією. Хочеш, привезу тобі?

— А навіщо воно мені?

— Я думав, що це якоюсь мірою тебе обходить.

— До дідька те все! — буркнув Цезар і почав говорити про інше.

Але та звістка вразила його в самісіньке серце. Тепер уже згасли всі потаємні надії. Прийшов кінець прихованим мріям, які, незважаючи на все, плекав у глибині душі. Він задихався від усвідомлення потворності факту, від усвідомлення триумфу Барвіцького.

Тепер Цезар мусив «працювати» удвічі більше. Він ходив, бігав, всюди втручався, підглядав, підслухував. Докопувався до останніх секретів життя бідноти. Проте одного дня, вставши задовго до світанку, він повідомив пана Грубошевського, що з нього вже досить, що більше не буде тут марудитися. Їде в місто. Повертається до своїх трупів в анатомічному театрі. Пан Грубошевський так зрадив, ніби хто подарував йому у власність весь Хлодек. До трупів у якомусь там театрі? Отакої! Таж із самого початку видно було, що тут роман і філософія!

Цезар написав Гіполітові записку з проханням, щоб той дав коня до станції. Поки прибули коні, він зібрав своє манаття, склав валізу і, гаряче, з почуттям прощавшись, поїхав до Навлоці. Пані Вельославська й тітки, з яких вже порожня сипалась, Міхал Скальніцький та Мацеюньо (ксьондз Анастас уже виїхав до своєї парафії, де виконував обов'язки вікарія) — одне слово, всі сумно прощалися з ним, хоч у тому сумі не було жалю

¹ Індульт — звільнення від церковних приписів.

за ним. Дивилися на нього спідлоба і прощалися з ним з гіркотою.

«Бувай здоров, гостю,— промовляли їхні погляди.— Дах наш був твоїм дахом, двері наші були відчинені перед тобою, але ти був дивним гостем. Бог з тобою!»

Треба було ще попрощатися з панами Тужицькими, які не одну зробили послугу. Цезар радніший був уникнути цього візиту, але не було способу відкрутитися від нього.

Чудові коні, чорна пара, запряжені в маленькі санчата з ведмежою шкурою для ніг, нетерпляче били копитами перед «аріанкою» і розгрібали сніг. Тому візит не міг бути довгим. Цезар затримався всього на якусь хвилину. Він поцілував руки пані Тужицькій, щось там наговорив приемного і цмокнув у вусища пана. Відтак збіг по сходах униз.

Але коли вже мав виходити з великого коридора, кинув погляд на сходи. В глибокій ніші, схилившись над поруччям, чатувала Ванда Окшинська. Вона була бліда, аж зелена, як та стіна, біля якої стояла. Дуже схудла і якось постаріла. Її очі, оточені чорними колами, були втоплені в того пана Чаруся, який зіграв таку сумну роль в її житті. Помітивши, що він дивиться в її бік, вона кивнула двічі головою. А коли Цезар, вклонившись здалеку, вибіг з валізою в руках, повисла над тим поруччям. Тоді заплющила очі і втиснулася в холодну нішу. Її безталанну голову тільки холодний мур підпер і отверезив жалісливим холодом.

Єндрек ледве-ледве міг стримати вороних. Вони помчали, як буря, серединою алеї. В кінці алеї Єндрек повернувся до свого пана і спитав його:

— Навпрошки чи на Ленець?

— Удь як хочеш. Встигнемо на поїзд.

— Навпрошки не проїдеш. Дорогу між плотами геть перемело. Коней нелегко втримати. Застрянемо там. Скакатимуть...

— Ну, то на Ленець. Рушай! Та не бий батогом. Віжками злегка...

Коні понесли санки широкою дорогою. Цезар звів очі на ту околицю, що була оселею такого захвату, радості, а тепер стала дзеркалом жалю. Що ж сталося з цим краєм! Навколишні фільварки на тлі білого снігу були повиті блакитнуватою імлою, і весь їх вигляд говорив

про тутешнє зимовє життє, позначенє смутком, відчуженістю, турботами. Якими ж іншими, чужими були тепер їх душі, якими понурими стали ті келихи недавніх радощів. Ось польові груші, мимо яких проходив він у щасті. Ось ліс. Ось ті придорожні зарості, які вмiли співати свою власну пісню кохання, вторуючи заздрісній пісні душі. Ленець!

Цезар придивлявся до палацика з-під напівопущених повік. Востаннє вбирав він очима форму великого вікна нагорі, барви саду. Вікно нагорі було завішене. Це знак, що пані немає.

Не зміг справитися з своїми почуттями: дві важкі сльози, які він всіма силами стримував під повіками, скотилися по щоках. Гіполіт Вельславський удавав, що не бачить їх. Щось говорив Єндрекові. Чогось сердився. Кричав своє: «Держи підручного, держи його!» Тільки дужою солдатською рукою напівобійняв Цезаря і під виглядом побоювання, щоб приятель не випав з вузького сидіння, з усієї сили притис його до грудей.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ
ВІТЕР ЗІ СХОДУ

ПОВЕРНУВШИСЬ до Варшави, Цезар Барика знову записався на свій медичний факультет і поселився, вірніше, вселився в кімнату одного з колег, якогось Булавника. Той Булавник був походження чи то шинкарського, чи то маломістечково-спекулянтського, тому від нього завжди «пахло грішми». Жив він у віддаленій частині міста, поспіль єврейській, на вулиці Милій, в похмурому обдертому будинку, сходи якого були такі брудні, а стіни так закіптюжені газовими лампами, що справді треба було мати добре, янгольське серце, щоб дивитися на ті стіни і сходи, не скрегочучи зубами. Кімната була на третьому поверсі старезної облупаної будівлі. В кімнату Булавника треба було йти через помешкання старих пань, яких було чимало. І всі вони були якись смердючі й розкудлані. Зразу ж впадало у вічі, що в кутку протікає, а з підлоги виходить якийсь неприємний запах. Коли Цезар спитав, що то за сморід, сторож, «евентуально» двірник, відповів: — Та як же воно не затікатиме, коли над тим місцем у даху отакенна дірка? Баран проліз би крізь неї на горище!

— А чого ж там отакенна дірка? Дах, власне, існує для того, щоб у ньому не було дірок, крізь які міг би пролізти баран на горище.

— Прошу пана!— відповів насмішкувато двірник, евентуально сторож.— Гай-гай: не таке тепер врем'я, щоб сушити собі голову якимись там дірками. Живем — і добре.

— Розумію, пане двірник. Але там з підлоги йде якийсь неприємний запах. В чому тут справа?

— Запах іде з підлоги, бо то верхня стіна. Балка там гние, і лаги теж. Як же воно не гнитиме, коли це верхня стіна, та ще й таке діло, що це наріжна кімната.

Діставши таке повчальне й підбадьорливе пояснення, Цезар більше вже нічим не сушив собі голову. Жив, та й годі. Однак кімната йому не подобалася. Вона була мала, років за десять до світової війни пофарбована в колір помідорового супу, якась незатишна та ще й з протягом. Проте з вікна і з дверей тягло не чистим повітрям, а смородом неминучої вбиральні, що була, правда, внизу, але якраз під цією кімнатою. А крім того, зразу ж за стіною стирчав бляшаний димар хлібопекарні, що з диявольською заповзятістю безперервно викидав клуби бурого диму прямо в студентське вікно. Вночі чути було безперервний гуркіт ручних візків з хлібом, від якого тонкі, хоч і старі, стіни тремтіли, мов у пропасниці. Одне слово, кімната аж ніяк не була привітною. І Булавник не був привітним товаришем: егоїст і скнара вдень, грубіян і насмішник увечері, вночі він хропів за десятьох. Але в Барики не було вибору. Він був змушений задовольнитися угодою з тим колегою, бо в кишнях у нього свистів вітер.

Зразу ж після приїзду він видобув з валізи фрак з усіма причандалами, дружній дарунок Гіполіта Вельславського,— і вирішив продати ту пам'ятку минулого, той символ життя в Навлоці. Вдаючи, що хоче визначити, чого вартий фрак, Цезар пильно розглядав цю чудну одежину й потай від грубого та товстошкірого Булавника востаннє пустив на нього сльозу. Фрак ще пахнув Лауриними парфумами. Ох, яким же докучливим був зараз той запах! Здавалось, це диявол мстив таким незначним, невидимим, але таким могутнім засобом — нагадуванням про насолоду навіки втраченого кохання. Невиразно, наче уві сні, почало доходити до

свідомості Цезаря, що зараз на вагу впав ледве чутний запах парфумів Лаури і зрівноважив його з тим самим запахом, який почула колись Кароліна, коли сама-одна блукала між деревами під час балу в Одолянах. А його самого, з Лаурою в обіймах, несли демони тією ж алеєю на крилах щастя...

Булавник, окинувши досвідченим і хитрим оком фрак, штани та жилетку, порадив наївному товаришеві продати гарнітур не вуличному торговцеві, а одному кравцеві, що живе на головній вулиці. Той заплатить набагато більше. Так і зробили. Фрак купив згаданий кравець, але опинився він у скриньці Булавника. Той пояснив «наївникові», що відкупив його в кравця. Це було тим добре, що Цезар міг коли-не-коли у відсутність Булавника нюхати свій навлоцький фрак. За ті гроші він досить довго жив, їв, пив, платив за помешкання. Та зрештою капітал вичерпався. Треба було платити за газ, за електричне світло, за опалення. Кредит у Булавника скінчився, в булочній перестали вірити. Треба було йти до пана Гайовця, чого Цезар досі уникав.

Постарілий пан Гайовець дуже зрадив. Дуже!

У службовому кабінеті, куди з'явився Цезар, важко було розмовляти, бо туди безперестанку входили і виходили звідти різні відвідувачі. Пан Гайовець, як і раніш, запросив Баріку до свого помешкання. Прийшовши туди одного святкового дня, Цезар не застав господаря. Але власниця пансіонату, в якій сановник-фінансист наймав салон, задалегідь попереджена ним, запросила відвідувача зайти, запевняючи, що пан «заступник міністра» трохи запізниться, бо має зробити сьогодні багато важливих візитів.

Цезар увійшов і сів у кутку кімнати. Ця простора кімната, що виходила вікнами в невеличкий, оточений будинками садок, була вже йому знайома. Голі чорні віти дерев кривими лініями перетинали великі дзеркальні шибки вікон. На дверях, що вели в сусідню кімнату, вірніше нішу, в якій стояло ліжко, висіла порт'єра. Великий салон був старанно обставлений. Там стояли меблі наймача — гарнітур червоного дерева — і лежав великий килим. Стояли шафи з книжками в чудових оправах. На стінах висіло кілька портретів, намальованих рукою вправного майстра. Раніш Цезар не звертав на них уваги. Тепер, прочитавши назви книжок переважно з

чужих йому питань економіки та торгівлі і не маючи що робити, він почав розглядати портрети. То були великі портрети, однаково скомпоновані, але виконані з фотографій, а не з натури. Під портретами були підписи, зроблені рукою пана Гайовця, а також якісь, очевидно, найбільш характерні цитати. Підписи говорили: Маріан Богуш, Станіслав Кжемінський, Едвард Абрамовський¹. Цезареві ці імена нічого не говорили. Якись неясні ремінісценції...

Коли повернувся пан Гайовець, він почав розпитувати Цезаря про враження від перебування на селі. Але його молодий приятель небагато йому розповів. Власне кажучи, нічого. Відкрився розповідями про деякі дрібниці та деталі. А у відповідь Цезар ні з сього ні з того спитав Гайовця про людей, портрети яких висіли в помешканні. Хотів якомога надовше відтягти розмову про те, що насправді привело його сюди: хотів просити якусь платну роботу. Не знав, як приступити до цієї справи, бо вже й так був боржником Гайовця, а тепер треба було влазити в нові борги вдячності.

— Ті люди? То «варшавці» минулих часів: Маріан Богуш, Станіслав Кжемінський, Едвард Абрамовський.

— «Варшавці»? Чому ви даєте їм такий загальний і спільний титул? Тому, що жили у Варшаві?

— Ні. Не тому. За часів царської неволі були тут, у Варшаві, визначні люди, світлі голови, які загубилися в юрбі, залишилися непомітними й невідомими. Достоту як грецькі раби. Ці люди належали до того типу, який розчинився, зник у юрбі, але наситив собою своє покоління. Саме з тих людей ми, тобто мое покоління, вищали все те, чим досі живемо.

— Не знав я цього. Хто ж вони такі? Бо, признатися, навіть не чув про них і не читав.

— Перший з них — Маріан Богуш. Природознавець, що десь в іншому місці був би знаменитим, дістав би звання доцента, а може, навіть професора. Тут він був неоцінимим для певних сфер фейлетоністом, перекладачем і популяризатором філософів та соціологів. Розмінявся на дрібниці і сам злився з юрбою. Навчав з неви-

¹ Богуш, Маріан (1854—1898), Кжемінський Станіслав (1839—1912), Абрамовський Едвард (1868—1918) — політичні діячі буржуазної Польщі.

димої кафедри свій гурт інтелігенції. Коли перед тією інтелігенцією все було закрито, коли вона могла спідліти й здичавіти, він давав їй усе, що вважав найкращим на Заході. Живучи під подвійним ковпаком неволі — під ковпаком Москви й під могутньою властю тьми — він примушував своє покоління мислити, поглиблювати свої суспільні почуття, вчитися не спати, бути пильними. Інші, що жили пізніше, як от Адам Марбург¹, робили це краще, систематичніше. Але він був перший. І за все це мав буквально склянку чаю без цукру і шматок черствого хліба. Завжди в дірявих черевиках і вистріпаних штанах. Старий, доброчесний учитель. Потім щез, як тінь. Кудись дівся. Осліп. Ув'язнений москалями, перейшов через усі духовні муки. А щоб не заважати людям, їхній біганині, не завдавати їм клопоту своїм похороном, — по-своєму, «альтруїстично» зник десь, пропав. Жив і вмер, як дух.

— А той, другий?

— Другий — то Станіслав Кжемінський. Колись, в шістдесят третьому році, був членом Народного Уряду. Історик, нарисовець, бібліофіл і бібліоман, а головне — дослідник. Тип енциклопедиста. Пам'ять — просто неймовірна. Все в голові. Деінде був би знаменитим ученим, спокійно працював би, оточений славою. У Варшаві був публіцистом, писав політичні статті. Для ворогів був невлотним контрабандистом на кордоні старих і нових часів. Таємно писав людям, які його шанували, писав про Польщу: «Пані моя, Володарко велика, Матінко найдорожча!» Гаряче і всупереч дійсності вірив у майбутню незалежність нещасного і пошматованого народу, бо знав його силу в минулому, попри всі його вади і провини. Ту впевненість він все своє життя заповідав оточенню. Вивчав минуле з вірогідних джерел; заглибившись в «Томиціану»², в виховавчу реформу Конарського³, він писав одночасно про найновіші витівки

¹ Марбург Адам (1855—1913) — філософ-позитивіст, послідовник Канта; популяризував та викладав філософію на таємних зібраннях у Варшаві.

² «Томиціана» — дипломатичні акти Петра Томицького, краківського єпископа й заступника великого канцлера, зібрані його секретарем Станіславом Гурським.

³ Реформа, запроваджена в польських школах в 1740—1753 рр., була першою серйозною спробою перебудувати систему навчання й виховання в світському та патріотичному дусі.

сучасної дипломатії. Працював без перерви, без відпочинку, як неоціненний канцлер неіснуючої держави. Благословенний варшавець! В своєму убогому помешканні, серед улюблених книжок та часописів, до останньої хвилини працюючи для великої старої й нової Польщі, він заснув на посту.

— Ну, а третій?

— Третій — то Едвард Абрамовський. Філософ і соціолог. Новатор, предтеча в усіх галузях. Головною ж галуззю його розумової праці була психологія. Син свого часу, революційний соціаліст, що спотикався на всіх складних проблемах вчення Маркса, блукаючи серед них із своєю міркою суб'єктивного феноменалізму, він створює нарешті власне вчення про бойкот державної влади шляхом об'єднання людей в товариства, кооперативи. Намагається створити новий, не знаний досі світ, який в його розумінні буде великим, загальним етичним рухом, світ уявлений, вигаданий. Та вимріяна за російських часів суспільна й моральна революція послідовно привела його до теорії практичного кооператизму. А його задум організувати людей антидержавним способом привів його на практиці, за панування над Польщею царату, до визнання неіснуючої Польщі як реалізації його задуму.

— Одне слово, все, завжди й незмінно — Польща, Польщі, для Польщі, Польщу...

— Так, ми були і є каліками в цьому. Народжуємося з дефектом польськості.

— Я не про те кажу, що поляки є поляками, а про той істотний дефект, коли в філософських та соціологічних міркуваннях виникає *deus ex machina*¹ — Польща. Є відомий анекдот на тему: «Слон». Поляк, що мав після інших націй написати роботу про слона, без вагання написав «Слон і Польща». Та я не про те хотів сказати. Хотів спитати: чому саме ці три мужі заслужили, щоб ви їх так виділяли серед інших? Хіба не було в ті часи інших заслужених людей?

— А вже ж що були! Було їх дуже багато! Трудно мені, о азербайджанцю, пояснити тобі ту загадку. Ці

¹ *Deus ex machina* (лат.) — дослівно: бог з машини; несподівана розв'язка (у старогрецькому театрі актори, що грали ролі богів, з'являлися на сцені за допомогою спеціальних машин).

трое заслужили на те, щоб я їх спеціально виділяв у своїй хаті тим, що були моїми вчителями. Мені, маленькому чиновничкові, що працював у підвладній російському царатові глухій провінції, вони вказали ідеал. Завдяки їм я контрабандою приніс свою душу Польщі. В той час полякам була заборонена всяка діяльність, всяка реалізація духовних прагнень. Філософія, мертва й далека, теоретизуюча соціологія, література, поезія замінювали нам діяльність. Літературний фейлетон не раз свистів, як шпага або батіг.

— О так! *Consolatio servitutis* ¹.

— Саме так! Наведу один приклад. Давно, дуже давно, ще в 1891 році, ми вперше після січневого повстання відзначали річницю конституції третього травня. Ту річницю святкували відкрито, влаштувавши похід, в якому взяла участь не вся громадськість, а тільки її радикальна частина, публіцисти, студенти, молодь. Коли було розкидано відозви з закликком відзначити річницю, майже всі варшавські публіцисти, так звана «поважна» преса, опублікували на видному місці одностайний протест проти того відкритого народного святкування. Керуючись, звичайно, глибоко політичними мотивами. Тоді університетська молодь покарала за той протест ляпасом. Всі «поважні» редактори, що надрукували той протест, в той самий день і ту саму годину дістали «по пиці». А онтой Маріан Богуш написав того дня геніальний фейлетон. Кажу геніальний, бо навіть «всевідаючий» превенційний ² цензор не зрозумів його, тоді як зрозуміли його всі. В тому фейлетоні розповідався анекдот про якогось чоловіка, який вибирався в подорож до далекої Америки й помістив у газетах оголошення, що шукає собі супутника. І ось пізно вночі з'являється до автора оголошення добродій і кричить, що він не поїде до далекої Америки і йому їхати не тільки не радить, а навіть забороняє. Той фейлетон важив більше, ніж батальйон піхоти. Він зробив із звичайних їдців хліба, з лобурів і дурнів — любителів подорожі до Америки.

— Розумію. Але то...

— Ну, що «то»? Що «то»? Цікаво!

¹ Утіха рабів (*лат.*).

² Превенційний — запобіжний. Превенційна цензура — цензура перед тим, як віддати рукопис до друку.

— То таке... стародавнє...

— Ох ні, братику! Не давнє! Я звелів намалювати ці портрети й повісив їх у себе для того, щоб постійно мати перед очима рубіж між старими та новими роками. Вони для мене є межею, зразком того, чим у ці нові дні уже слід бути.

— Цього я вже зовсім не розумію.

— Дивись, зайдо! Ото Станіслав Кжемінський. Польща для нього була «Пані моя, Володарка велика, Матінка найдорожча». На тому його почутті, на найщирішій його вірі, яку він заповідав нам, скінчилася його роль. Моя ж роль — тут тільки починається. Почуття його, віра, мужність повинні бути втілені в працю, в дію, в знання справжніх відносин і справжніх людей і, що найважче, в уміння керувати життям, стосунками та реальними людьми.

— Теперішня Польща, мабуть, дуже далека від ідеалу тих фейлетоністів.

— У всякому разі, значно ближча до ідеалу, ніж була за тих часів.

— Справді? Я гадаю, що ні. Але, очевидно, я не розуміюся на цьому, тож можу помилятися. Не помиляюся тільки в тому, що тоді Польща нікого не гнобила, не переслідувала, не тримала в кайданах.

— Тоді тих самих ворогів суспільного ладу тримала в кайданах Росія, а також Німеччина та Австрія. Та не про те тепер мова. Он Едвард Абрамовський. Він учив нас, ми сліпо вірили йому і завдяки його вченню зробили багато корисних справ і речей. Зорганізували масу людей в чудові товариства. Просвітили темних людей. Але вчення його в цілому було маренням наяву про суспільство, маренням про зорганізування суспільства, номіналізмом, *somnium vigilantis*¹. Він ненавидів державу з її армією й війною, з судом та поліцією, з усіма її державними функціями і наказував людям об'єднуватися у вільні товариства. Я дивлюся на його любий портрет і щодня йому повторюю: спи спокійно, ясний духу! Ми день і ніч без перепочинку працюємо, поширюємо й здійснюємо твої мрії, тільки зовсім по-іншому, абсолютно по-іншому, у вільній польській державі. Я вчуся, дивлячись на те обличчя, на того духа, чого не слід робити, щоб

¹ Сном наяву (лат.).

дійти туди, куди він прагнув дійти, бо саме життя тисячі разів заперечило марення того громадського містика.

— Оце так здійснення чіхсьх засад — запереченням їх на ділі!

— Слухай! Абрамовський учив, що треба бойкотувати державу навіть там, де вона робить щось позитивне, отже, бойкотувати школи, фабричну інспекцію, державну філантропію, культуру й господарство, підтинати корені держави, підривати місток між потребами людей та урядовими інституціями. На місці бойкотованих державних інституцій, вірніше, разом з бойкотуванням їх повинні розвиватися вільні інституції: замість державних судів — суди любовні, замість поліції — товариства оборони, замість державних шкіл — вільні школи чи приватне навчання і так далі. Нарешті, замість об'єднання територіального — товариські об'єднання. А тепер дійсність. Товариство оборони — це та сама поліція, якщо вона працює справно й робота її дає добрі наслідки.

— Необов'язково!

— Інакше й бути не може! Вчинено тут у той час огидний напад, так званий «сколімовський злочин». Серед бандитів, що напали на хату мельника в Сколімові й замордували його сім'ю, був молодий хлопець, наречений мельникової дочки. Під час різанини наречена обхопила за шию нареченого, благаючи його, щоб допоміг і оборонив, а переконавшись, що він сам грабіжник, почала благати змилюватися над ними. Але він відрубав сокирою дівочі руки, що обнімали його й перешкоджали йому, а через два дні, поки ще його не вислідила поліція, ішов за труною нареченої і обливався слізьми, викликаючи в усіх жалість до себе. Не досить, братику, для людської підлоти любовного суду чи товариства оборони. І горе всім без освіти! А що б ми робили без армії, коли б на нашу молоду державу напав зовнішній ворог?..

— Звичайно, звичайно. Але тут мало ще робиться, щоб скасувати неволю для бідного люду, неволю внутрішню.

— Звичайно, звичайно. Бо це ж тільки початок. Якби-то на кілька років дали нам спокій! Якби-то перестали цікавитись нами всякі добродії із-за кордону! Ті люди, яких ти бачиш на портретах, жили в час найсуворішої зими. Вони дивилися на далеке життя через обмерзлі ґрати. Як же могли б вони дати нам правдиві відо-

мості про життя людей, змучених працею біля верстатів та під землею? Та й ми самі ще не знаємо, що й до чого, бо ще тільки перший весняний вітер повіяв нам в обличчя. Це тільки наша провесна. Ми виходимо на промерзлу землю й оглядаємо далекі ниви. Беремося за власний плуг, за рала й сапи, звісно, невмілими ще руками. Треба мати справу з смердючим гноєм, перемагати тверду, зарослу цілину.

— Щось дуже довго треба чекати, поки тут візьмуться до роботи.

— Ми віримо, що дочекаємося нашої ясної весни...

* * *

Йдучи на лекції та в анатомічний театр і повертаючись з лекцій чи з міста, Бариці доводилося проходити частину міста, заселену євреями. Вони, щоправда, були розпоршені по всіх околицях Варшави, але тут осіли монолітною масою, утворюючи єдиний організм з кількохсот тисяч одиниць. Спочатку вигляд єврейських будиноків, помешкань та крамниць викликав у нього специфічну відразу, потім зацікавив його і врешті всевладно заповнив його як проблема. Свій вільний час Цезар присвячував вивченню прилеглих вулиць: Францисканської, Свентоерської, Генської, Милої, Налевок та інших.

Євреї, що мешкали або працювали в цій частині міста, створювали так зване гетто. Але воно не поставало з минулого, не мало за собою історії. Про це свідчили самі назви вулиць. Ніхто не селив їх тут окремо, як, наприклад, папа Павло IV зробив у Римі, щоб вони не спілкувалися з християнами, ніхто не примушував їх жити саме тут, а не в якомусь іншому місці. Самі вони нахлинули в цей район, зійшлися до купи і, весь час приростаючи, самохіть створили своє гетто. На тих вулицях зникали вже польські написи на крамницях, складах та майстернях. Їх замінювали єврейські написи. Тут уже не видно було поляків. Траплялися будинки, де єдиним поляком був двірник, і вулиці, де єдиним поляком був поліцай.

Ці вулиці мають страшенно непривабливий вигляд. Кам'яниці, побудовані євреями, позначені рисами притаманного великим містам безсмаку, безсоромної грубості

й ганебної бридоти. Війна обдерла з них олійну чи клейову фарбу. Олійне фарбування на поверхні цих будинків поскручувалося в рурочки та сувої і має вигляд брудних пейсів на неохайному ізраїльтянині. В самих будинках та в флігелях не тільки облупилося олійне та клейове фарбування, а навіть штукатурка повідпадала цілими шматками. Виглядає гола цегла, та й вона слизька від бруду, поколупана, заяложена, вся в патьоках та огидних плямах, які нікого з мешканців не вражають. Які ж гидкі там помийні ями, смітники, стоки й сама бруківка! Двори переважно темні, поперегороджувані, заставлені ящиками, завалені покидьками, сміттям та ганчір'ям. Не можна передати сум тих дворів, смуток вікон, що вічно дивляться в смердючі, бридкі завулки, сіни та підвали, які видихають запах тнілі.

Там, у тих заражених клітках, бавляться юрми єврейських дітей, брудних, виснажених хворобами, кволит, блідих аж зелених, як тільки сонячний промінь продереється крізь зимові хмари й зазирає в ті ями. Коли завиває вітер і тріщить мороз, тих дітей заганяють у сховища, де дорослі гергочуть про торгівлю, зиск, легкі заробітки. Одного разу Цезареві довелося побачити двох малолітніх дітей, що, притулившись одне до одного, кудись мандрували довгою Францисканською вулицею. Їхні ноженята тонули в чорному, рідкому й липкому болоті хідників та стоків, одежина на них була брудна й мокра. Більш жалюгідних дітей, ніж та пара, важко й уявити собі. Їхні ноги були тонкі, як пачки, а руки худі, як пташині гомілки. Обличчя теж були не людські, а якісь яструбині, очі суворі й старечі. І двоє бідолах махали прозорими долонями, кивали головами на худих-прехудих шиях і завзято, запекло дискутували. Про що ж говорили вони? Може, теж про прибутки й легкі заробітки? Цезар довго йшов за ними, поки вони, натикаючись на стіни та ліхтарі, плентали до якоїсь мети, що, мабуть, не варта була їхніх зусиль. Він плакав у глибині душі, згадуючи золоте, справді янгольське своє дитинство...

В передшабашні дні Цезар пробирався на довгі «гостинні двори», де продавалися кошерні¹ страви, овочі,

¹ Кошерний — приготований згідно з ритуальними єврейськими риписами.

городина, м'ясо та ласощі. Він спостерігав там картини, що викликали нестримний сміх, а разом з тим і глибокий сум. В тих місцях стояв гомін, галаб, майже крик, який у євреїв супроводжує торгівлю. Покупці та продавці м'ясної покиді, шматків гусятини, ніг, голів, ший, дзьобів, крил, оселедців, картоплі, розділених на дольки помаранчів, цукерок та фруктів зчіплювалися один з одним, виривали товар з рук, обзивали всякими словами, видирали гроші з затиснутих кулаків. В усіх було пір'я у волоссі, всі були забризкані кров'ю безневинних качок та каплунів. У натовпі вешталися типи, що більше ніде, на всій земній кулі, не зустрічалися, в такому подертому лахмітті, що воно, здавалось, складалося з зашкарублого жиру; сновигали напівголі перекупні, а напівголі жебраки стояли на узбіччі того людського потоку й одномаїтно гнулися, мов безлисте бадилля в полі, випрошуючи милостиню Христа ради. Все те збіговисько справляло враження зборища опутаних дияволом, засуджених на вічні муки грішників, кожен з яких за щось запекло борюся з іншим.

Украй дивні в тій частині міста крамниці, вірніше крамнички, втиснені в фасади будинків. Усі вулиці й вулички буквально набиті ними. На одвірках тих маленьких комірчин висять бляшані вивіски, писані по-єврейському, отже, товари в тих крамничках призначені для продажу тільки старозавітній публіці. Який мізерний, який невибагливий та убогий товар у тих крамницях! Основний капітал кожного з них не може перевищувати двадцяти злотих. Трохи заліза, шкіри, кілька в'язок чи мірок якихось продуктів, трохи ниток, шнурків або вакси є джерелом прибутків для людей, які в тих вузьких та низьких клітках з дощок марнують час, мерзнучи та дрімаючи цілими днями й вечорами.

Якось Барика забрів на велике подвір'я, огидний вигляд якого ніякими словами не передати і його безладдя, бруду, захарашення речами, наспіх кинутими, жодним пером не списати. Були то склади заліза, вірніше, старого залізяччя. І тут було повно крамничок з вибракуваним залізом, старим, нічого не вартим. Здавалось, що весь цей двір з'їла іржа, і тільки вона сама й лишилася як слід від речей, знівечених нею. І євреї, що бігали там, кричали, метушилися, чубилися, теж були іржаві, як старе непридатне залізо.

В цей час у двір в'їхав віз, на якому в рядні лежав якийсь великий вантаж. За якусь мить спільними силами євреї зняли з воза вантаж, скинувши рядно прямо на розмерзле болото. В рядні було вкрите іржею заліз'яччя: обрізки труб, перегорілі колосники, гвинтики, гачки, поламани кочерги, половинки обценьок, гайки, криві цвяхи, підставки для начиння невідомого призначення, спиці та грати від залізних огорож, клямки без засувів і повно неперебраного заліз'яччя. Коли розгортали рядно, ніби з-під землі виринула, виповзла безліч євреїв та єврейок, переважно старих, кістлявих, покривлених, рудих, оброслих пейсами. Вся та череда з криком і бійкою почала хапати більш придатні куски, частини, обрізки заліза, торгуватися та сперечатися. Незрозуміло було, що то за люди. Покупці? Торговці? Перекупні? Збирачі?

В Цезаря створилося враження, що це зборище старих ледарів, спеціалістів нагромаджувати старі коцюби. Він не міг ні перейнятися пошаною до їхніх злиднів, ні зрозуміти сенсу їхнього ремесла. Шукаючи великих зисків, вони, очевидно, втратили все і тепер ото шукають хоч якихось мізерних прибутків, не перестаючи мріяти про великі. Так само, як і ті, що сидять по своїх крамничках, норах та ямах, вони очікують великого заробітку, буквально нічого не роблячи. Яка ж суспільна реформа могла б їх підняти на вищий суспільний щабель? Що треба зробити для цих людей, щоб зрівняти їх з іншими людьми в правах, у володінні багатствами сього світу, в праці, у звичаях, у способі життя?

Було там занадто багато злидарів-лахмітників, що використовували властиву євреям спритність для того, щоб ошукувати один одного, битися за недоїдки, за оселедці, м'ясні обрізки, але нічого, буквально нічого не робили, щоб мати чесну, постійну і добре оплачувану роботу на фабриках та в майстернях. Очевидно, багато хто на цій вулиці працював понад силу носильником, візником, посильним, продавцем, і ці мали навіть зовні інший, нормальний, людський вигляд. Але в переважній більшості це були карикатури на людську постать. Згорблені, скривлені, оброслі волоссям, бородаті, неохайні, дуже смішні в своїх низеньких шапочках та довгих, аж до п'ят, брудних балахонах, вони тинялися, заповнювали вулиці, сновигали, входили й виходили, базікали, свари-

лися й нічогісінько не робили. Цезар прийшов до висновку, що євреї з тієї частини міста, де йому довелося жити, це зборище непосидющих ледарів та базік.

* *
*

Пан Шимон Гайовець, крім роботи в державній установі, яка забирала в нього багато часу, і незалежно від тієї праці, працював ще й дома. Він писав книжку про нову Польщу, про Польщу, звільнену від загарбників, а разом з тим звільнену і від романтиків, містиків, віщунів, пророків, соціалістичних і реакційних паперових диктаторів та інших базік. Мав намір показати справжню Польщу, «зшиту з трьох нерівних клаптів», як у свій час писали шановні базіки; ту Польщу, що живе з праці мозолястих рук, і розгульну, перевантажену масою єврейського населення та українних недоброзичливців; край з нерозв'язаними земельним питанням і чужим правом, що визначає провину та покару, з чудними чужими грішми; край, сплюндрований поневолювачами, обдертий фізично й духовно; край, де панують темрява й лінощі, бруд, варварство й хамство. Саме в той образ дійсності, справжньої суті речей і безпощадного реалізму хотів він вдихнути дух пророків та апостолів, які за часів неволі не давали навик заснути нещасному творінню, що називається народом польським. Пан Гайовець черпав матеріали для своєї титанічної праці не тільки з друкованих джерел, відомих і доступних, не тільки з статистики чи з списків, складених в установах поневолювачів, але й з нових джерел, нікому не відомих, зібраних новими польськими установами. З усім тим, з безліччю даних, фактів, спостережень і висновків сам він не міг справитись. Щоб охопити всі ті відомості про країну, що тепер об'єдналася й зрослася в одне тіло, щоб врахувати всі деталі й особливості для остаточного висновку, не вистачило б фізичної сили однієї людини. Тому пан Гайовець шукав допомоги в Цезаря Барики.

Цей інтелігентний і працюючий молодик, чомусь такий близький йому, надзвичайно підходив для його роботи. Пан Гайовець не хотів «обкрадати» державну скарбницю й виконувати свою роботу силами підвладних йому урядовців. Тому він платив Баричі із своєї місячної платні. Уже й так досить зробив, як казав «зловживань»,

привласнюючи собі відомості, які черпав з урядових списків, статистик та рубрик.

Книжка Гайовця мала бути набита фактами, начинена, немов снаряд. В кого він збирався стріляти ним? Кого збирався знищити тією гарматою, кого хотів збити з ніг, а кого оборонити і підняти? Казав, що пише відкритого листа до земляків. Він вірив, що вони повинні будуть прочитати того листа й повірити йому, бо тільки він міститиме правду про силу, якої не знають.

Цезар дістав досить вигідну роботу, отож працював з запалом. Завдяки літературній прихильності Гайовця він мав заробіток і на якийсь час був забезпечений. Зранку й після обіду працював в анатомічному театрі, ходив на лекції, потім обідав з колегами, а увечері в «салоні» Гайовця перегортав папери, підраховував, додавав, занотовував, робив виписки, переглядаючи стоси паперів, які «заступник міністра» приносив додому. Ця робота мала одну ваду: занадто часто доводилося бути в товаристві старого пана. Старий пан, як то притаманно всім старим людям, любив пригадувати різні події з свого життя і з життя взагалі, любив розповідати, одне слово, балакати. Те, що для Барика було давниною, минувшиною, історією, бо відбувалося ще до його народження, для Гайовця було свіжісіньким, зовсім новим, тим новішим, чим раніше сталося, бо за молодих літ все справляє сильніше враження, краще сприймається й запам'ятовується. Всіх видатних людей, урядових осіб він знав ще з тих часів. Майже кожного показував з тієї незнаної сторони, таємної, прихованої, давньої-прадавньої. Не раз траплялося, що людина, яка здавалася Баричі звичайною посередністю або звичайним буржуем, раптом в оцінці Гайовця набувала зовсім інших, нових рис, якими відзначалася її неабияка діяльність саме за тих минулих, порослих мохом часів «неволі». Часто бувало й так, що особа симпатична, приваблива й цікава для молодого медика викликала на устах Гайовця саркастичну або погордливу посмішку, бо в ті часи, що поросли вже мохом, цей діяльний тепер і справний на губу чолов'яга був звичайним собі обивателем або й каналією, що спритно плазувала між батогом і чеснотливим польським снобізмом. Цезар ніколи не міг попасти в точку.

Пан Шимон Гайовець, з усієї сили намагаючись якнайправдивіше і якнайреальніше показати Польщу, що

живе, страждає, радіє, був теж до певної міри містиком. Він вірив у чудо. Вірив у таємниче опікунство над цією країною. В розмовах з Цезарем він наводив кілька прикладів «чуда». Першим «чудом» пана Гайовця було, ясна річ, відродження польської держави. Другим «чудом» була перемога над більшовиками в 1920 році.

Те «чудо» полягало ось у чому. Більшовики мали величезну армію, чудову кінноту. Наводнили тією армією майже всю країну. На більшовицьких прапорах було гасло визволення пролетаріату з-під гніту буржуазії, гасло соціальної революції. Хто ж і що ж могло протистояти тій армії і її моральній силі? Вона повинна була знайти в Польщі прихильників, повинна була змести незначну польську збройну силу, бо в тилу польських військ повинна була стати інша могутня сила: зреволюціонізовані маси пролетаріату міста й села. Та, друга сила повинна була подати руку допомоги російській Червоній Армії. Тим часом більшовицька Червона Армія наживала п'ятами, покотилася назад... То було справжнє, безперечне чудо над Віслою.

Іншим доказом таємничого опікунства над Польщею була діяльність деяких людей, яких пан Гайовець називав «великими польськими характерами».

Хтось, казав він, пробуджує велику душу в хлопця з провінції, в бідного студента медицини, який недоїдає й недосипляє, а живе, як пес під плотом, щоб той підняв боротьбу не менш і не більш як з московським царатом, з царюванням Олександра Третього, про непереможність якого кругом, у всіх кутках країни, трубили на всі лади. Той студент медицини, якому грошей ледве вистачало на чорнило, пера та папір, раз у раз пише відозви до робітників та селян, закликаючи їх об'єднатися для боротьби з всемогутнім царатом. З допомогою однопумців друкує він оті свої революційні відозви на підпільній друкарській машині, працюючи як наборщик при світлі недогарка свічки, а потім бере на плечі кількасот примірників тієї, надрукованої власними руками, відозви й вирушає до Польщі. Щоб не потрапити до рук прикордонної сторожі, переправляється вночі через прикордонну річку. Вибирає осінню ніч — найдовшу, найтемнішу, найбільш дощову ніч, коли прикордонний *об'езчик*, загорнувшись у теплий плащ, дріматиме на коні. Тоді інспіратор скине черевики й роздягнеться до пояса. Під пахву лівої руки

візьме він жердину, якою шукатиме в темряві *об'езчика*, що стоїть над річкою, а в праву руку — револьвер, щоб стріляти в нього, якщо намацає його жердиною та якщо зав'яжеться боротьба. Почувши плюскіт води, солдат кричить з коня: «Я тебе вижу! Я тебе вижу!» Тепер, завдяки тому окрикові, революціонер знає, де стоїть сторожа. Він проходить мимо нього буквально за якийсь крок, два. Чує, як рипить сідло під вершником, як дзвенять його остроги й стривожено хропить кінь. Іде босий, напівголий, промерзнувши до кісток і тремтячи від холоду, через колючі зарості — іде в рідний край, щоб будити зі сну неволі.

Пан Гайовець розповідав своєму молодому слухачеві про шість робітничих маніфестацій, в яких рік у рік брав участь в день Першого травня. Із справжнім захватом згадував першу з тих маніфестацій, організовану тим самим хлопцем, що переправився через прикордонну річку. І тут, як завжди, той самий інспіратор написав відозву про святкування Першого травня в Алях Уяздовських Варшави, під самими мурами Бельведера, що був резиденцією варшавського генерал-губернатора, царського намісника в Польщі. Він сам надрукував відозву на червоних аркушах і сам їх розкидав на варшавських фабриках. Переодягнений англійцем, що випадково потрапив у ці місця й прогулювався собі у високому циліндрі (який дуже був схожий на ті, що продаються в магазинах «Валувки»¹), старанно напрасований, в синіх окулярах і довгому пальті, організатор велично й байдужно походжав серед груп маніфестантів, які того дня вперше масово вийшли з фабрик та заводів на боротьбу з всемогутнім царатом. Кінні жандарми на чудових жеребцях під'їжджали зовсім близько до нього, жандармські офіцери звертали на тротуар, щоб зблизька придивитися до того англійця. Поліція і військо з усіх боків оточували маніфестантів, спрямовуючи їх до відчиненої брами саду, щоб загнати їх туди й там переловити. Пан Гайовець згадував бліді обличчя тих людей, тих перших солдатів визвольного руху, що дефілювали перед Бельведером.

— Дивна, предивна сила молитви! — промовив пан Гайовець.

¹ «В а л у в к а» — ринок старовизни у Варшаві, на Валовій вулиці.

І пригадав одну свою молитву перед образом, попсованим дощами, знищеним сльотою, перед образом у старій уніатській капличці по дорозі до Дрогічина. Стояв тоді поруч з матір'ю Цезаря, молоденькою Ядвігою... Молився гаряче-гаряче, щоб господь змилювався над бідним народом Підляшшя... І ось підупала могутність великих держав, попадали трони, зникли великі армії, неприступні фортеці розсипалися вдрізки. Молитва зробила своє...

Пан Гайовець, урядовець, людина легальних поглядів, багато дечого звірив своєму молодому секретареві.

* * *

Секретар, мовчки слухаючи ті реально-містичні польські розповіді, пропускав їх мимо вух. У вухах його, здавалося, якись маленькі срібні дзвоники весь час видзвонювали те саме ім'я. Отож він часто слухав, але нічого не чув, говорив одне, а думав інше. Під зовнішньою оболонкою розмови, дискусії чи навіть суперечки, через міркування, роздуми і підрахунки якимось шумливим потоком пропливали вічні спогади про вродливу пані Лауру. А постійна її відсутність, глуха пустка розлуки, суха й безплідна пустеля життя без неї — все це дратувало його й доводило до люті. Не подобалося йому тут, у цьому місті. Не було тут у нього нічого великого, значного, нічого такого, за що могли б зачепитися його почуття. Він розумів працю отого Гайовця, працю сувору і всепоглинаючу, працю, що, мов плуг, врізалася в майбутнє рідного краю. Але та холодна, суха проза не могла його привабити. Гайовець мріяв як про найбільше своє щастя, як про ідеал свого життя — про польські гроші. Коли він вимовляв слово «злотий», обличчя його лагіднішало, прояснялося, пломеніло. Він довго тлумачив молодому другові, якої праці, боротьби, мозолів, якої величезної обізнаності, передбачливості, розсудливості і зокрема знання секретів та викрутасів нового життя, що їх не може передбачити жодна соціологія, жодна програма інтернаціоналу, якого, зрештою, творчого генія вимагає той «злотий». Якби пан Гайовець знав, про що думає цей молодик, слухаючи його заплутані висновки, то він на сто замків замкнув би свої уста.

З часом, чим більше Барика вникав у життя, чим більше пізнавав людей і чим більше спостерігав фактів, тим більше упередження відчував він до всього того польського «ансамблю». Всі дратували його своєю прив'язаністю до минувшини, до того сумного вчора, і радісним усвідомленням, наївним втішанням прекрасним сьогодні. Зате Цезар бачив те сьогодні не в барвистій сукеңці вольності, а в огидному лахмітті очевидних і безперечних фактів. Йому не легше було від того, що, як твердили, дірка в лахмітті — то неминуча спадщина, цілком природний наслідок таких і таких причин, що той нарив, рана, присохлий струп — то справа й провина «загарбників», за яку вони відповідають. Барика бачив тільки дірки, латки, лахміття, нариви та струпи. А крім того, бачив синці й гулі, набиті новою владою, яка намагалася бути сильною, не слабшою за владу «загарбників». Навіть у місцях, на вигляд здорових, квітучих, почав він підозрювати приховані гнійники. Він проколював ті місця своїм шилом підозріливості або розтинав несхибним ланцетом. Бачив же шляхетське село з його життям. Чи не слід було всю ту Навлоць з її Хлодеками послати к бісу? Чи не слід було той Ленець з його паном Барвіцьким та панею Барвіцькою... Тут приєднувалася інша сфера почуттів. Рука хапала не ланцет, а якесь східне знаряддя розплати.

* *
*

В той час до спільного помешкання Булавника та Барики часто приходив їхній колега Антоній Люлек. То був студент права на одному з старших курсів університету. Люлек був хворобливий, кволий блондин. На війну з більшовиками не взяли його за станом здоров'я. Люлек був надзвичайно начитаною людиною й чудовим діалектиком. Якби не анемія та не астма, які відбирали в нього голос, він міг би переговорити десяток найзавзятіших балакунів. Правда, іноді годинами не говорив, не озивався жодним словом. Підперши голову, чи, вірніше, підборіддя, своїми худими сухими долонями, сидів він тоді й проникливим поглядом блакитних очей дивився на супротивника (в студентських кімнатах ходять, п'ють холодний чай, курять чужі цигарки і ведуть розмови виключ-

но «супротивники»). Люлек був уже не молодих літ. Не з одної печі їв хліб. Під час війни сидів у різних тюрмах, російських та німецьких. «Тюряга» відібрала в нього багато років життя. В «тюрязі», чи, вірніше, в «тюрягах», Люлек використовував вільний час, якого в нього було дуже багато, для вивчення іноземних мов, а, оволодівши англійською (так-сяк), французькою та німецькою (цілком пристойно), все щось перекладав. Опановував «науку», як казали його товариші. Проте результатів того опановування ніхто не бачив «у вічі». Завжди щось мали видати певні ідейні гуртки та товариства, але справу не доводили до кінця, ясна річ, внаслідок браку грошей, які в тій сфері називали не інакше, як «монетою».

Люлек любив розмовляти з Барикою, але не любив заходити в розмову з Булавником. Булавник був людиною розсудливою (аж надто розсудливою), раціоналістично прямолінійною, що не терпіла таємниць та мороку, якими Люлек любив себе оточувати. Якщо Булавник занадто категорично, з методичною послідовністю доводив своє твердження, то Люлек впливав на широкі води застережень та наукових проблем, вирушав у недосяжні води розмірковувань і губив за собою сліди. Проте, потребуючи матеріальної допомоги, короткотермінового кредиту, Люлек час від часу з'являвся в закапелку Булавника. Останній прихильно ставився до свого клієнта. Про свої, вірніше, про батьківські гроші, Булавник дбав по-справжньому, але не було випадку, щоб він відмовив Люлекові в «позичці», яка могла бути — чого тут критися! — неабиякою допомогою. Тим часом Люлек був феноменально пунктуальний. Повертав борги у визначений термін. Так уже повелося, що Люлек говорив з Барикою про абстрактно-наукові, теоретичні, таємні речі, а з Булавником — про гроші. Коли Булавник втручався у розмову, починав сперечатися, мудрувати, доводити, Люлек відрубав раз, другий, потім притихав і нарешті впадав у мовчанку, в астму, яка відбирала у нього голос. Він надовго замовкав, придивляючись своїми холодними очима до супротивника. Безголосий сміх Люлека був у сто раз страшніший для Булавника, ніж його словесні висновки.

Про що ж Люлек дискутував з Барикою? Переважно про його бакинські та московські переживання. Люлек

ніколи не бачив Росії, не знав ні Москви, ні якоїсь там Тули, а проте був добре поінформований про російські справи — можна було подумати, що він все життя прожив там. Знав, він усе це з книжок, газет та газеток. Феноменальна пам'ять дозволяла йому, коли того вимагалось, наводити цитати з усіх декретів усіх більшовицьких органів влади з їх чудернацькими назвами, дати, цифри, дослівні тексти розпоряджень, формулювання законів, докладний зміст промов вождів і докладні тексти заперечень опозиції. Знання Люлека не йшли далі тих доктрин, що прибрали форми законів і розпоряджень.

Крім того, Люлек був неабияким (так званим) «психологом». Він умів орієнтуватися в масі фактів, наведених молодиком, умів відчутти характер його захопленнь, поривань, а також справжню силу сумнівів та розчарувань.

Саме в ті наболілі місця умів він у відповідний момент вколоти доволі жалом глуму та уїдливої насмішки. Люлек причарував Баріку, і той поволі, непомітно підпав під його духовну владу.

Дійшло до того, що Цезар звирив «психологові» деякі навроцькі та ленецькі справи. Звичайно, він всього не розповів, але про дещо натякнув. Той слухав надзвичайно уважно, підперши голене підборіддя худою долонею. Нє робив ніяких зауважень і не давав порад, але видно було, що він надає тій напівсповіді молодика певного значення. Для Баріки признання було докончою потребою душі. Як йому хотілося все-все розповісти! Скинути з серця тягар, який давив його, висповідатися перед кимось, як йому в свій час пропонував ксьондз Анастаз! Але з Люлеком не можна було розводити сантименти, бо він у тому всьому шукав чогось іншого. Його цікавила гіркота розчарування Баріки, почуття образи і — що гріха таїти! — зародження в ньому почуття помсти. З цією метою Люлек вживав певних замін у назвах.

Так шляхту, клас, що не працював і пережив себе, він називав не «шляхтою», не «буржуазією» чи якимось там інакше, а «навроцькою»: Жінок із дідицького середовища, з їх зіпсутістю, нікчемністю, гнилою мораллю, називав «лаурами» й «лауринками». Грубих, самовпевнених, зарозумілих шляхтичів називав «барвіцькими». Цей спосіб до певної міри відповідав почуттям Цезаря, був йому на руку. Часто й сам він вдавався в розмові до

таких узагальнень. То нічого, що потім все в ньому кипіло від гніву на себе за те, що все оголює і обмовляє.

Але Люлек умів панувати над тими скороминущими рефlekсами. Він кидав перед очі приятелеві картини не баченого ще людського горя і колів його ними в саме серце. Розворушував у ньому все бачене давно й недавно, припікав залізом, розжареним на великому вогні страждань пролетаріату та злидарів. Не давав йому повертатися на зручні, утопані стежки почуттів, а гнав його на нові дороги. Чи, може, Люлек сам відчував страждання пригноблених? Бог його знає! Він говорив про ті страждання заяжженими фразами, завжди однаково, сумарно, вживаючи тих самих епітетів, і це було нудно і так банально, що аж гидко ставало, хоч слова ці містили голу правду.

Іменник «пролетаріат» він вимовляв, скорочуючи склади, ніби це слово від частого обертання його в роті та змочування слиною стало гладеньким, кругленьким і м'якеньким. Іменник «революція» вимовляв з певним присвистом, яким супроводжувався піднебінний звук «ц». Особливою антипатією, ненавистю, відразою, погордою та насмішками обдаровував Люлек місцеву соціалістичну, з певним націоналістичним відтінком, організацію. Коли він говорив про людей та про діяльність тієї організації, ніс його набирив ясно-зеленого кольору, а очі лізли на лоба. На інші партії — «буржуазні», націоналістичні, народні, прогресивні, чи католицькі, чи безіменні — дивився він з більшою прихильністю тільки тому, що його ненависть зростала обернено пропорціонально ідейним розходженням: чим меншим було розходження, тим більшою була ненависть. Висловлюванням вождів цих партій Люлек не протиставляв ні своїх тверджень, ні заперечень. Він дивився на всі їхні тези та висновки точнісінько так, як на розумування Булавника. І так правда була на його боці, то навіщо було псувати собі кров якимись суперечками з приводу такого чи інакшого націоналізму?

Проте ця хвороблива людина таки псувала собі кров, плакаючи у серці ворожі почуття до новоствореної польської держави та палке бажання помсти. Кожна невдача, кожен хибний крок, поразка або стихійне лихо, що випадало на долю польської держави й уряду, єдиного цілого, як політичного й суспільного органу, викликали в Люлека радісний сміх. Він нетерпляче дожидався смер-

ті того утвору, який незмінно називав «найреакційнішою пухлиною на тілі народу». Те, про що довідувався він від Барика, наприклад, про праці Гайовця, породжувало в його серці смертельну муку, духовну астму, яка підривала його фізичне здоров'я швидше, ніж сама хвороба. Воно могло затьмарити його ідеал, а на практиці відтягти неминучу загибель Польщі. А прискоренню тієї загибелі Люлек ладен був присвятити все своє кволе здоров'я і своє невеселе життя. Тремтячими руками хапав він зранку газети, щоб вичитати щось «приємне», якусь публічну поразку, якийсь грубий і глибокий провал, щось таке, що компрометувало Польщу перед закордоном, якусь погрозу знищення, кинуту англійським лордом або німецьким екс-генералом. Найпалкішим його бажанням, своєрідною молитвою було гасло: «Якби швидше прийшов кінець тій «незалежності», тільки тоді я вільно зітхну!»

Треба визнати, що в тих настроях не було матеріального стимулу, переданого з рук у руку «великою сусідньою державою». Люлек був справді ідейною людиною. Він жив у страшних злиднях і ладен був згнити в якійсь «тюрязі» в ім'я своїх пристрастей, симпатій та своєї ненависті. Але ніхто його не арештовував. У нього вривався терпець, коли він слухав або ж читав про повільні, але певні, надійні реформи, поліпшення, налагодження, про впровадження в життя незначних змін на краще. Люлек вважав це все злочином, більшим, ніж відкритий перехід на бік реакції. Тих поліпшувачів, обачливих виправлячів, обережних кунктаторів¹ він ненавидів усією душею. Все це називав він «гайовщиною» і відносив до тієї гайовщини всі червоні та рожеві партії. Зате палав захопленням від реформаторських починів «великої сусідньої держави».

Коли Цезар читав у польських газетах про суворе покарання контрреволюціонерів, то він аж бліднув від утіхи. Тоді руки його тремтіли і обличчя сяяло, як у глибокому натхненні. Сухий кашель здавався безустанним підтакуванням. Тоді Люлек не тільки почував себе, а й діяв, як то годиться *in partibus infidelium*². Оскільки він не терпів польського війська, то ладен був знищити цю

¹ Кунктатор — людина, що навмисне відтягує справу.

² В краях невірних (лат.).

країну за один тільки її «мілітаризм». А тому що нічого не міг сказати відносно недавніх успіхів того мілітаризму, коли польські війська відбили більшовицькі атаки, «був змушений» шукати допомоги за межами країни. Люлек весь час строчив таємні статті, справжні рапорти в закордонні газети, в яких шельмував ідейно близькі йому організації. Він тішився по-своєму, коли довідувався, що не він один чорнить грішну Польщу перед ареопагом Європи.

Розповідав Цезареві, що знає поета, який одержує постійну місячну платню — вісім доларів — від редакції одного крайнього часопису виключно за постачання тому часописові, друкованому польською мовою, віршованих пасквілів на шефа польської реакції Ігнація Паде-ревського¹. Не менш жахливою, ніж на військовій ниві, поставала з розповідей Люлека нещасна Польща в галузі освіти, судочинства і особливо системи в'язниць з усіма застосовуваними там обмеженнями. Зате Люлек зовсім не збирався картати та засуджувати вчинки підпалювачів порохових складів, що висадили в повітря не тільки оборонні об'єкти польського мілітаризму, але й будинки прилеглих кварталів, разом з жінками, дітьми та немічними каліками, а також їхніх поплічників, помічників та інструкторів. Їх він називав «ідейними противниками буржуазного уряду Польщі». На його думку, польський уряд не мав права і не повинен був боронитися від своїх «ідейних противників», позбавляти їх волі та карати, а повинен був скласти зброю біля їх ніг і взагалі зійти з незаконно зайнятих «tronів тиранії». Ті трони повинні були негайно перейти у власність «ідейних противників» польського уряду. Ясна річ, Люлек не став на бік Польщі в її війні з більшовицькими військами.

І тут виникало непорозуміння між Люлеком та Барикою. Цезар не став на сторону більшовицьких військ, що в свій час захопили половину країни. І на ділі, й ідейно він був на боці Польщі. Пережив величезне воєнне піднесення і зворушення, яких ніхто не міг у нього одібрати і ніщо не могло примусити забути їх. Розмовляючи, Люлек спостеріг, що цього місця не варто навіть торкатися, що принаймні тепер нема ніяких шансів використати

¹ Паде-ревський Ігнацій (1860—1941) — відомий піаніст і композитор і водночас політичний діяч.

з пам'яті учня ті «лицарські» почуття. Тому-то обминав він ту матерію. Тільки громив огулом варварський націоналізм, звеличення вчинків різних історичних постатей, ту, як казав він, специфічну польську затяжну й виснажливу малярію душ — історизм, що спирається передусім на розголошення та розмазування за допомогою мистецтва уявних заслуг польського мілітаризму.

Засади Антонія Люлека не були ні чужими, ні новими для Цезаря Барики. В бучний бакинський період свого недовгого життя, за своєї «молодості», яка є «скульптором», що «виліплює ціле життя», він немало наслухався тих засад. Жив ними не тільки розумом і почуттями, а й фізично, способом стадним, товариським і снобістичним. Ці засади були модними в його середовищі. Хіба хтось із них міг би признатися в російському державному, передвоєнному, царському патріотизмі? Такого вискочку вважали б за чорносотенця, хулігана, кар'єриста, царського посіпаку, мерзотника.

Польського патріотизму Цезар тоді теж не відчував. Він був для нього всього лиш нудотним почуттям матері реакціонерки, католички, що так само страждала та хлипала від ревматизму, як і від того, що їй бракувало Польщі. Польща тоді була для нього не що інше, як материн ревматизм, артрит, склероз і кашель. Тільки після того, як він прибув у Польщу, щось виростало в його душі. Більшовицькі ідеї вже не були для нього такими всеосяжними і ясними. Коли Люлек теоретизував, Цезар усвідомлював справедливість цих ідей, бачив їх заново, розумів їх і цитував. Але щось дуже перешкоджало йому відчувати їх по-давньому.

Коли, намагаючись принизити ідею культу націоналізму, Люлек з допомогою численних прикладів доводив, що національна боротьба не веде до бажаної мети, а, навпаки, поглиблює безодню між народами, веде до дедалі більшого гноблення одних народів іншими — звичайно, слабших сильнішими; що єдиною межею, яку може визнавати розумна людина, є межа впоперек усього світу, межа, яка відділяє робітників англійських, французьких, німецьких, російських, польських, українських від буржуазії англійської, французької, німецької і т. д., — Цезар відчував, що тут щось не так. Відчував, що Люлек говорить так не тому, що дуже мудрий та багато читав Маркса, а швидше внаслідок певної обмеженості

й навіть тупості. Він розумів, що Люлекові легко бути радикальним, легко відмовитися від польського кордону, оскільки й близько не бачив його, не бачив тих прикордонних стовпів, що їх, плачучи, цілували нещасні, змучені люди. Йому легко позбутися безлічі справ та душевних переживань, які, власне, й становлять отой кордон.

Кордонний вал насипало в першу чергу минуле. І то не воєнне минуле, а мирне, спокійне, невинне минуле тихої і, по суті, непомітної праці. Розуміння того минулого прийшло до Цезаря під час антибільшовицького походу вздовж і впоперек польських кордонів, коли він побачив побиті пам'ятники мистецтва, потовчені вітражі, осколки, уламки, пошматовані книжки, папери. Допомогли в цьому й розмови з Гайовцем. Коли Гайовець говорив про все це, Цезар здвигав плечима й протестував. Зате коли Люлек нічого не хотів про те знати, недооцінював його, не цікавився ним, воно вилазило з-під землі і вказувало на неповноту, на недосконалість, а не раз навіть на смішну спрошеність тез Люлека. Коли Люлек між приступами кашлю запально доводив, що слово «патріотизм» тепер вживається з єдиною метою — щоб у найтемніших масах збуджувати найтемніші інстинкти, бо ті, хто вживає це слово, хто проповідує цю уявну ідею, тільки прикривають ним свої матеріальні інтереси і ті фрази потрібні їм для того, щоб заколисати, приспати пильність мас і втримати в своїх руках багатства та владу,— Цезар відчував, що тут знову «щось не так». Тут було ще багато різних «але». Він не вмів пояснити цього, але відчував, що це так.

З особливою силою поставало питання про євреїв з Францисканської, Свентоєрської, Милої вулиць, а також з Налевок. Економічний розвиток вимагає, щоб буржуазія поступилася, бо вона як клас вже пережила себе. І якщо не захоче зробити це добровільно, то треба примусити її силою, шляхом революції. Вся влада перейде до робітників. А що ж тоді станеться з найбільшим пролетаріатом, з єврейськими злиднями, що гніздяться на Францисканській та прилеглих до неї вулицях? Хто вони? Робітники? Буржуазія? Цезар у душі побоювався, виходячи з усього того, що вже бачив у своєму житті на власні очі під час переворотів, як би та єврейська буржуазія, а разом те єврейське гетто — ці люди без ми-

нулого й без майбутнього, яких у Польщі нараховується більше ніж три мільйони,— під тим приводом, що саме вони становлять світ робітників, пролетарів, не взяли всю владу до своїх рук, використавши загальне збурення. Він не думав, щоб це було на користь загальному прогресові.

* * *

Якось вранці Люлек прийшов, вірніше, прибіг до Цезаря задиханий і незвичайно збуджений. Але в помешканні не можна було вільно говорити, бо Булавник сидів каменем і щось завзято вчив, перебираючи людські гомілки. Люлек покашлював дедалі нетерплячіше. Тоді Цезар придумав спосіб випровадити Булавника з кімнати: назбирав певну суму грошей і послав його по сардельки, булки, цукор та тютюн.

Як тільки Булавник хряпнув дверима, аж шибки забряжчали в усій кам'яниці, Люлек пропищав:

— Ти! Слухай!

Поки Барика почув щось, довелося йому вислухати цілий ряд приступів кашлю — від грубого до тоненького. Трохи заспокоївшись, Люлек промовив:

— Роблю це тільки для тебе, щоб хоч трохи тебе просвітити.

— Забагато честі, пане добродію.

— Щоб просвітити тебе збоку. Можеш що завгодно думати про те, що я тобі казатиму, але маєш можливість почути правду...

— Вступ уже чув. Може б, уже перший розділ...

— Отже... Слухай!

Люлек нахилився до Барики й говорив якомога тихіше. Його шепіт справді був тихіший від свисту, харчання та булькання паличкових стихій у нього в грудях:

— Завтра вранці тут відбудеться конференція.

— Яка?

— Партійна. Власне, організаційно-інформаційна.

— Ну?

— Хочу зробити тобі приємність і повести тебе на ту конференцію. Почуєш нарешті справжніх людей цієї країни.

— Почую справжніх людей... Це що, якийсь Цекаер?¹

— Ет! Що з тобою говорити! Я ввів би такого екс-солдафона на засідання Цекаеру! Якби він існував!.. Кажу тобі: конференція організаційно-інформаційна.

— «Організаційно-інформаційна» — це *contradictio in adiecto*². Або організаційна, або інформаційна.

— Така, як сказав тобі. Будуть члени організації і будуть такі, як ти, яких треба просвітити і взяти в руки.

— Ніхто мене не візьме в руки, бо я не ложка й не парасолька.

— Власне кажучи, твій розум треба взяти в шори. Подібно до того, як керівний орган партії є мозком робітничого класу, так і такими розумами, як твій, — хисткими, з буржуазними нашаруваннями, повинен керувати центральний розум, матінка ідея.

— Гаразд, піду на той раут.

— Я тобі дам раут, романтику навлоцький!

— Можу послухати, що ви там базикаєте перетерти ми на зубний порошок фразами, не контрольовані жодним стороннім розумом. Мозок робітничого класу! Чудово!

— Є одна умова: збереження таємниці. Ти не повинен і писнути, завваж, що так для тебе самого буде краще.

— «Для тебе краще». Це вже погроза. Ти, Люлеку, зараз якийсь несамовитий. А де це має бути? Далеко? Певно, десь в кінці найдовшої трамвайної лінії! Одягтися в чорне? Штани, піджак, носовик? В манжетах, повернених білою стороною в бік того Цекаеру!

Люлек зайшовся кашлем. Відкашлявшись, він просичав:

— Прийду по тебе о десятій ранку.

— Зав'яжеш мені очі?

— Зав'яжу тобі тільки язик, щоб не розляпав чого своїм милим гайовцям. Зрозумів?

— Ну, добре. Вже чув про це. Буду вранці дома. Отже, о десятій?

— О десятій... — прошепотів Люлек, піднімаючи на Цезаря очі, благальні, сумні, холодні очі фанатика.

¹ Цекаер — скорочено: Центральний робітничий комітет.

² Сполучення двох понять, які виключають одне одного (лат.).

На другий день о десятій годині вийшли обидва з єврейської частини міста і попрямували в бік жвавішої й чистішої околиці. Люлек часто і обережно озирався навкруги. Зупинявся, удавав, ніби закурює цигарку, і кидав вулицю таким підозрливим поглядом, що було смішно. Як на зло, ніхто не шпигував за ними. Якщо хто й ішов слідом, то хіба що старі єврейки з корзинами яблук або лимонів на руці. Коли минули міську площу, Люлек кивнув візникові. Цезар вибухнув іронічним сміхом:

— Люлек на брочці! Вже тільки за це треба заарештувати, ув'язнити й відправити на гільйотину. Ти буржуй!

— Лізь всередину! — крикнув юрист, озираючись на всі боки.

Цезар з великою охотою мерщій поліз усередину, бо сніг з дощем розійшовся не на жарт. Поїхали. Цезар дивився збоку на худу, мізерну, жовтувату постать революціонера, на порожні, підведені темними кругами очі, на рідкі вусики, пощипані нервовими пальцями й закопчені димом міцних цигарок, на ті непотрібні вусики кольору настурції під синюватим носом. Жаль йому було Антонія Люлека! Так губити себе задля народу! Так відмовлятися від буржуазних благ в ім'я золотого майбутнього!

Хіба ж не міг би цей голодранець грати в карти, вчашати до публічних домів, розважатися в шинках і робити гроші, торгуючи акціями? А він відмовляється від усього в ім'я своєї ненаситної манії визволення поневолених. Але Цезаря втішала надія, що Люлек ще відродиться, якщо доживе до того часу, коли скінчиться класова боротьба, коли на всій земній кулі буде лише один клас, коли всі матимуть однакові помешкання, комори та сараї, однакові плащі, піджаки та калоші.

Раз у раз Люлек висовувався з брочки, озираючись назад і роздивляючись на всі боки.

Як на те, жоден автомобіль, жодний поліцейний повіз не доганяв їх.

— Мені здається, що ніякий буржуазний польський уряд не збирається тебе переслідувати, ув'язнювати і

стинати мечем твоє вмістилище мозку, який є розумом робітничого класу. І що найгірше, у мене таке враження, що той буржуазний уряд глузує з тебе. Глузує або просто-напросто вважає тебе нулем на тому революційному термометрі.

— Сиди спокійно і не силкуйся бути дотепним. Це не твоє ремесло.

Бричка, підскакуючи, як то їй властиво, поїхала по зруйнованих війною вулицях Варшави. Нарешті Люлек почав смикати за великий гудзик, пришитий ззаду до хламиди над лівою ниркою візника. Повіз зупинився. Юрист швиденько заплатив товаришеві візникові таку велику суму, що той навіть не починав торгуватись та нарікати на високу ціну на овес та великі податки. Обидва рушили швидким кроком далі. Цезар не міг зорієнтуватись, на якій вони вулиці, хоч ясно було, що вони в центрі міста, де розкішні магазини. Люлек шмигнув у якусь браму. Тепер уже навіть не озирався кругом. Швидко дріботів по сходах на третій поверх. Зупинився аж перед дверима, на яких виднілася досить неохайна табличка з написом: «Польєкс. Польський експорт мануфактури та коренеплодів».

— «Мануфактури та коренеплодів»,— читав з повагою Цезар.— Не написано, куди...

Люлек не міг відповісти, бо якраз його душив кашель. Крім того, він визирав за поруччя й уважно прислухався. Нарешті, коли переконався, що ніхто за ним не слідкує, натиснув клямку і зайшов перший. За ним Цезар. В коридорі «Польєкса» було стільки диму під стелею, що й справді варто було б хоч частину його виекспортувати куди-небудь. Стояли тут різні прості люди в робітничій одежі, навіть у селянських свитах. Не бракувало й тужурок.

Один тримав на руці акуратно складене пальто з гарною шовковою підкладкою. Люлек прослизнув поміж тими людьми й зайшов до великого залу, який був колись напівбуржуйським салоном. Там було чимало людей, чоловік двадцять п'ять. Люлек відшукав десь під стіною кірсло й подав його Бариці з дорядчим голосом:

— Сідай.

Як тільки той сів, підвернувся якийсь добродій з хитрим обличчям та очима, що свердлили наскрізь, і вп'явся своїми неприємними очима в Барику. Юрист щось

шепотів йому на вухо, а Цезар тим часом розглядався по залу. І тут було чимало диму. Люди розмовляли пошепки і якось крадькома, наче в костьолі або на похороні. На Баріку, як це часто буває під час урочистих засідань, найшов якийсь жартівливий настрій. Йому хотілося сміятись з усього, що тут діється, і з усіх присутніх. Особливо смішив його вираз Люлекового обличчя — урочистий і натхненний. Потім смішив його той хитрий добродій, малий, кирпатий, лисуватий, з борідкою, що стирчала трохи набік. Він скидався на крамаря з продовольчої крамниці, який любить говорити дуже резонно, бо вважає себе найрозумнішим у всьому передмісті. Той гаданий купчик уважно розглядав кожного з присутніх. Наскільки він був рухливий і всевидючий, настільки всі інші нерухомо сиділи чи стояли або стиха перемовлялися, ніби всі турботи про безпеку переклали на того балакуна. Всі завзято палили цигарку за цигаркою. Здавалося, що заради цього вони й прийшли сюди. Всі вони вкупі не справили грізного враження.

В цей час відчинилися двері сусідньої кімнати і ввійшло разом сім чоловік.

Цезар зрозумів, що то поважні особи. Не було ніяких привітань. Хіба що якесь там покашлювання або витирання носів.

Ті семеро розмістилися за столом, що симулював секреті «Польєкса», та в залі. Погляди всіх присутніх звернулися до жінки років тридцяти, пристойної, стрункої, чисто й скромно одягненої, з просто зачесаним волоссям. Очі в тієї жінки були сіро-блакитного кольору, риси обличчя довгасті, ніс прямий і весь вираз обличчя якийсь дуже вимушений. Головною ж постаттю був приземкуватий, зарослий чоловіча, блондин, чисто польського пролетарського типу. Його очі дивилися гостро, холодно, уважно; з них проглядав розум і здоровий глузд, мужність і рішучість.

Щось схоже на усмішку, але не усмішка, промайнуло на його зморшках, коли він вітався з присутніми. Зразу було видно, що він багато говоритиме, що вже плекає, розставляє по місцях і випускає з кліток спіймані думки. Обіч нього сидів, замислено підперши руками голову, літній уже сивенький чоловік, про якого можна було подумати, що то шляхтич з фільварку, заклопотаний своєю озиминою, бобовими та просапними культурами. Далі

непокоїно вертівся на стільці молодий, пристойний парубок, очевидно русин, бо був одягнений в якусь дивну сорочку з червоною вишивкою на стоячому комірі. Крім цих трьох, було ще троє молодих і досить-таки безбарвних людей, що виглядом своїм нагадували канцеляристів.

Слово взяв приземкуватий блондин. Він відкашлявся і почав монотонним голосом:

— Товариші! Нас тішить те, що ми можемо тут зібратися в більшій кількості, щоб поговорити про наші справи. Ви вже, мабуть, знаєте, що наш учитель, безсмертний Карл Маркс, сказав, що історія суспільства — це історія класової боротьби. Боротьба класів така ж стара, як і саме людське суспільство. Всі ми, служачи класові, з якого вийшли, тим самим служимо людству, нашій матері. Буржуазії, яка тримає владу в своїх руках, вже стало тісно, і тому війни між буржуазними державами неминучі. Буржуазія всіх країн не може задовольнити свої апетити, відбираючи в робітників їх працю, вона мусить воювати, щоб взаємно захоплювати родючі землі, різні корисні копалини та інші джерела багатства і в такий спосіб, за рахунок інших, поширювати сферу експлуатації. Роль буржуазії як носія прогресу й культури вже скінчилася. Тепер вона занепадає, розкладається. Якщо робітники не зможуть примусити буржуазію поступитися, не зможуть вирвати з її рук владу, то людству загрожують безперервні війни, так звані патріотичні війни, різанина, вбивства та занепад. Тільки робітничий клас може розвивати економіку. Шляхом до цієї мети буде, очевидно, організованість робітничого класу.

Ця організованість з часом приведе робітничий клас до влади. Щоб досягти цієї мети, щоб побудувати нове життя, засноване не на війнах, різанині і вбивствах, а на спільній праці людей, не досить об'єднання робітників у межах одного суспільства, в межах однієї держави, а як невблаганна необхідність постає ідея об'єднання робітників усіх країн і всіх держав. Ступінь гноблення, визискування робітників різних, але суть експлуатації на всій земній кулі однакова. На всьому світі у нас той самий ворог. І це є джерелом нашого інтернаціоналізму.

Виклавши ці істини, промовець помацав пальцями ліву кишеню піджака й сів. І зараз же витяг картонну

коробочку з цигарками й, запаливши одну, міцно затягнувся димом. Відтак поклав ногу на ногу, ніби хотів цим дати зрозуміти, що вже більше нічого не скаже.

Запала довга мовчанка, і коли стало зрозуміло, що товариш перший промовець не додасть більше нічого до викладених ним відомостей,— гарним і якимсь граційним рухом встала з свого крісла товаришка жінка, пройшла до столу і сперлась на нього руками. В тому її русі виявилася необхідність певної зграбності, потреби краси в рухах. Сам голос товаришки бринів дуже приємно, був дзвінкий і глибокий.

— Товариші! — почала вона. — Держава — це інституція, де одні стоять при владі, а інші тій владі скоряються. В кожній державі, а значить, і в цій, недавно створеній, є класи, які керують, і класи, якими керують. Хто ж тут у нас стоїть біля керма влади і чому? Тут, як і в кожній сучасній державі, за винятком однієї країни на земній кулі, економічна сила одного класу, буржуазії, узаконює нагромадження багатств, володіння землею, заводами та фабриками. Вона керує нашим теперішнім урядом, вона узаконює його владу. Робітник в сучасному суспільстві не може керувати, бо не має ні землі, ні інших багатств, які одні тільки дають право керувати. Влада в сучасній державі належить лише класові власників, і клас цей використовує її для того, щоб захищати своє суспільне існування. Сучасна держава є знаряддям поневолення одного класу іншим. Ми, як представники робітничого класу, мусимо виступити проти держави як виразники міжнародної організації трудящих.

Можуть зауважити, що робітничий клас, завоювавши владу в даному суспільстві і в даній державі, також гнобитиме інші суспільні класи і що держава в руках робітників теж стане знаряддям гноблення. Так могло б бути, якби існування суспільних класів було вічним. Але робітничий клас хоче завоювати владу не для того, щоб утискувати інший суспільний клас, а щоб знищити поділ суспільства на класи. Не може бути класового поневолення там, де взагалі не буде класів, де всі люди працюватимуть. У нас один намір — знищити панування людей над людьми, скасувати невільництво одних і дармоїдство інших, щоб створити суспільство трудящих, рівних і вільних людей.

Промовниця поправила своє кучеряве майже фіалкове волосся і вела далі трохи іншим голосом, настроєним на інший тон:

— Тут уже було сказано, що нашою метою є повалення капіталізму і торжество соціалізму. Якщо в цій боротьбі дійде до збройного повстання, то тільки тому, що імущі класи не розуміють історичного моменту, який ми тепер переживаємо. Ті класи також не розуміють нашого ставлення до Советів.

Коли почалася війна між Польщею та Радянською Росією, війна, яка вела до зменшення території, на яку вже поширилася влада робітників та селян, який був наш обов'язок, обов'язок представників пролетаріату? Чи могли ми діяти в тому напрямку, щоб зменшити здобуту вже перемогу робітників та селян? Ясна річ, про це не могло бути й мови! То була б зрада справи трудящих.

Знову настала невеличка пауза. Промовниця звела брови. Її зграбна, струнка й гарна постать нахилилася трохи вбік. Знову забринів металічний, спокійний голос.

— Я за фахом лікарка і, як лікарка, зблизька, на власні очі побачила загнивання сучасного світу. Я прийшла до переконання, що в сучасному світі панує страшне виродження. Робітничий клас вироджується внаслідок злиднів та темноти. Сучасний капіталістичний лад веде все людство до занепаду. Тут, у цьому місті, у Варшаві, вісімдесят п'ять процентів дітей шкільного віку хворі на сухоти. Середній вік робітника тридцять дев'ять, а ксьондза — шістдесят років. В тисяча дев'ятсот вісімнадцятому році на тридцять три тисячі випадків смерті у Варшаві двадцять п'ять тисяч припадало на смерть від сухот. Весь робітничий клас страждає від злиднів та хвороб. Страшні злидні, в яких живе на нашій землі робітник, ведуть до виродження, а надмір благ у буржуазії, її пересиченість теж призводить до виродження. Робітничі маси зовсім позбавлені культури. Їх творчі сили не використані. Культурний рівень буржуазії теж понижується. Усім і всіма правлять гроші.

Ці декларації товаришки лікарки справили на слухачів сильне враження. Більше того, вони розворушили, збудили розум, який досі, слухаючи вислови: «клас», «пролетаріат», «буржуазія», «робітник», «класова боротьба» і т. п., перебував у пасивному стані. Але в Цезаря ці декларації викликали властиве йому бажання

суперечити. Кожне ствердження правди за допомогою голого слова стверджувало також брак та вади аргументації, а крім того, викликало в пам'яті картини дійсності, які заперечували таке голослівне проголошення правди. Майже кожне слово будило в голові слухача контрслово, а кожна проголошена правда вимагала висунення й протиставлення контрправди. Коли товаришка промовниця замовкла на хвилину, добираючи аргументи для дальших висновків, Цезар підняв руку, прохаючи, щоб йому надали слово.

Товариш перший промовець, який на тих зборах був головою, очевидно, з огляду на заслуги в справі емансипації робітничого класу, здивовано глянув на молодика, який надумав перервати доповідь такої видатної пропагандистки. Але Цезар уперто хотів говорити. Люлек занепокоївся. Блідий і переляканий, він вискочив на середину залу й, махаючи руками, давав знаки зухвалому колезі, щоб той мовчав. Але це не допомагало.

Голова сказав:

— Зараз говорить товаришка. Пізніше надам вам слово.

— Чому ж не зараз? Я тільки пару слів...

— Будь ласка, але — пару слів! — неохоче відповів товариш голова.

— Я хотів сказати пару слів, — почав Цезар, — як би це висловити? З формального боку. Хотів звернути увагу на неспроможність такої пропаганди, як я оце тільки що слухав.

Якщо тутешній робітничий клас пожирають злидні та хвороби, якщо він перебуває у стані виродження чи на шляху до виродження, якщо цей клас позбавлений культури, то яким способом і за яким правом саме цей клас може рватися до ролі відроджувача тутешнього суспільства? Не варто було б виставляти такі аргументи. Навпаки, треба було б ці факти сховати на саме дно, на самий спід, бо вони фактично є аргументами проти раціональності домагань комунізму. Клас, який пожирають злидні та хвороби, може бути тільки об'єктом, і аж ніяк не чинником відродження. Хворий, якому до того ж бракує культури, не може успішно лікувати ні сам себе, ні когось іншого. Такого хворого мусить лікувати хтось досвідчений — лікар.

— Хто ж, по-вашому, товаришу, може бути таким чинником відродження, лікарем? — спитав перший промовець з глузливою і злою посмішкою.

— Цього я не знаю. Я ж тільки слухаю. Вчуся тут. Не намічаю шляхів раціонального розвитку ні для людськості земної кулі, ні навіть для цього ось суспільства, якому кожен, хто захоче, може тесати кілля на голові, хоч би й як бракувало йому культури. Не знаю, та й годі. Але, можливо,— кажу це з великим застереженням,— можливо, чинником такого процесу відродження всіх людей в цьому суспільстві, на території, яку займає ця молода держава, якраз буде відроджена Польща.

Кий, вбитий у мурашник, не викликав би такого замішання серед мурашок, як сказане викликало серед присутніх. Перш за все біля Цезаря з'явився Люлек і, вимахуючи стиснутими кулаками перед його носом, щось дуже грізно белькотів. Всі інші теж один поперед одного говорили йому різні неприємні речі. Зчинився гамір. Голова грізно попросив тиші і, коли гомін ущух, сам задав питання:

— Отже, ви, пане, вважаєте, що Польща може взяти на себе свідому й цілеспрямовану акцію зорганізованого й діючого пролетаріату?

— Нічого я не вважаю, бо й сам ще не знаю. Учусь тільки. От і задав питання. Задав на тій підставі, що часто Польща, польський уряд не тільки не гнобить робітників як таких, але в суперечках між робітниками та буржуазією про заробіток та права стає на сторону робітників. Твердження, що в Польщі заправляє усім буржуазія, безпідставне.

— Прощу слова! — вигукнув чоловік у вишиваній сорочці.— Ви, пане, ще не знаєте, що таке польська держава! Ви, пане, ще тільки вчитеся, то я подам вам, пане, деякі відомості, розповім деякі подробиці.

— Товаришка Кариля ще не скінчила...—застеріг голова.

— Я відмовляюсь, відмовляюся від свого слова на користь товариша Мирослава...— неохоче промовила товаришка Кариля.

— Чули, товариші,— почав Мирослав,— як той пан підняв тут у своєму «формальному» виступі Польщу на таку висоту, яка її саму, якби вона мала розум і вміння висловлювати думку, справді-таки збентежила б. Мушу все це висвітлити, пояснити і йому, й вам.

Тепер всі очі спрямувалися на Цезаря з такою люттю і ненавистю, ніби в його особі сама потворна польська буржуазія, в руках якої була влада, сиділа на дерев'яному стільці. Та роль захисника буржуазії зробила його посміховищем, викликала погорду до нього, а тут ще й Люлек висовувався то з одного, то з другого боку з-за чужих плечей; весь час колов його, глузував з нього, покриваючи слова істеричним кашлем.

— У вашій Польщі...— почав промовець.

— Та Польща ще не *моя*. Прошу говорити так: у Польщі, в сьгоднішній польській державі...— огризнувся Барика.

— Добре. Я злагідний русин. Бий його, скуби його за волосся, він завжди такий, що хоч до рани прикладай... У Польщі, в сьгоднішній польській державі, різні підкорені нею народи національно пригноблені. Ми проти національного гноблення. Ми не тільки за визволення класів, а й за національне визволення народів, які перебувають під гнітом Польщі. Це зовсім не означає, що ми солідарні з тими народами в цілому, бо всередині кожного з тих народів існує класова боротьба...

— Не кожного,— втрутився Цезар.— Наскільки мені відомо, не всі з тих народів, що їх гнобить Польща, змогли завести собі буржуазію. Є серед них такі, які ще зовсім не хворі на рак буржуазності, отже, боротьба класів всередині тих пригноблених народів існує тільки тут, на папері вашої партійної програми.

— Тим гірше для Польщі! — відрубав промовець.— Роль буржуазії в тих нерозвинених націях виконують поляки. «Поляки» означає для тих нещасних — пани, власники латифундій, вельможі, посередники між царським урядом і «національним», власники величезних фабрик та заводів. Але я говорив тут, що наша партія засуджує той факт, що в новій польській державі, яка все ще не може вгамувати скарг та голосіння, вивченого напам'ять, над недавною власною національною неволею, цілий ряд націй не мають свободи. З часу польського повстання робітничий рух переслідується...

— Робітничий комуністичний рух, який під час польсько-російської війни був цілком на боці Росії, як то тут мовилося? — спитав Цезар.

— Так! Комуністичний! — ствердив промовець, стукаючи кулаком по столі.

Всі присутні заворушилися і ніби ближче підсунулися до Цезаря. Його охопила злість, бажання заперечувати, говорити все наперекір. Та поки що він мовчав, вислуховуючи промовця та його сателітів.

— В'язниці переповнені заарештованими діячами робітничого та національно-визвольного руху. В Польщі чотири тисячі політичних в'язнів перебувають за ґратами. Умови, в яких перебувають ті в'язні, в багато разів перевершують умови славнозвісних царських тюрем і перетворюють тюрми в місце мордування. Про це свідчать численні голодовки, які частішають з року в рік. Ті голодовки часто кінчаються смертю в'язнів. Під час голодовок тюремні наглядачі страшенно б'ють голодуючих. До визнання змушують за допомогою биття та середньовічних тортур. В'язнів катують електричним струмом. Роздягненого догола Никифора Бортничука катував електричним струмом комісар Кайдан...

— Прошу пробачення... Я хотів би дістати довідку. Чи таке катування за допомогою електричного струму відбувається з відома міністра юстиції? Чи польський уряд асигнує спеціальні суми на купівлю машин для електричних тортур? Я хотів би знати...— промовив розгублений і пригнічений Цезар.

— Не знаю. Ми про це не поінформовані і, правду мовити, нас навіть не цікавить, хто доручає і хто дає гроші на ті знаряддя... Але добре знаємо, хто все це робить. Поліція б'є буквально всіх.

— Цікаво, чи й тих, що висаджують у повітря порохіві склади, а разом з тими складами цілі квартали, населені вбогим єврейським людом?

Відповіддю було глухе мовчання. Але те мовчання пронизували погляди, які нічого доброго не віщували.

Цезар відчував незрозумілу лють, поразку і муку, як тоді, коли дубасив Барвіцького й коли шмагнув по найдорожчому обличчю.

— На такі питання я не буду відповідати, бо маю сказати щось більш важливе,— промовив товариш Мирослав.— Хочу, щоб ви, товариші, всі добре це запам'ятали! Польська поліція застосовує ось які тортури. Обидві руки жертви сковують разом і попід них втягують обоє колін. Між руками та колінами просовують залізний прут, і здається, що бідолаха скрутився калачиком. Потім кладуть жертву на спину і б'ють батогом по голих

ступнях доти, поки жертва зомліє. Тоді приводять її до пам'яті, і «допит» починається з початку. А ще в горло та в ніс вливають струменем воду, поки людина не почне задихатися.

— Це правда? — спитав, підводячись, Цезар.

— Чи правда?! Почекай-но, пане! Скажу тобі правду! Ковалеві з фільварку Васильковщизна, Волковиського повіту, якомусь Козловському, зв'язали руки, всунули між них коліна, просунули залізний прут. Двоє поліцаїв бралися за прут, піднімали Козловського вгору і, розмахнувшись, кидали ним об стіну. Козловський відскакував від стіни, як м'яч, падав на підлогу, а від неї знову так само відскакував. Процедура тяглася п'ятнадцять хвилин. Козловський, випущений на волю, через три дні вмер у страшних муках.

— За що його так катували?

— Однаково, за що б не катували!

— А хто це все бачив?

— Вам, пане, мало ще? Мало ще? Скажу більше! Биття під час допиту палицями по п'ятах, стискування пальців кліщами, коли між пальці вкладаються олівці або якісь інші тверді предмети, вибивання зубів гербовою печаткою, виривання нігтів поряд з милосердним старопольським биттям хамів по обличчю і стародавнім ламанням ребер закаблуком — все тепер у моді! Це суцзя правда! Ще вам не досить? Дамо ще! В селі Дзедово, в Мінському повіті, забито на смерть різками декілька вагітних жінок. Ще мало?

— Чого ви причепилися до мене? — крикнув, шаленіючи, Цезар. Він відштовхнув стілець і вийшов із зборів. Аж поки не грюкнув за собою дверима, чув позаду кашель Люлека, його настирливий сміх та свистячі і шиплячі склади:

— Іди! Йди! Йди! Йди, хлопче! Патріоте любий! Солдатику безстрашний! Йди! Покажися дядькові Гайовцю! Він тебе втішить! Він все тобі пояснить. Заперечить! Він дасть тобі вичерпну відповідь на всі плітки перевертнів, зрадників, ворогів...

Йдучи вулицями міста, коли над опухлими будинками звисала зимова імла, Цезар змагався з своєю душею. Він чув у собі страшний крик свого батька і глухий плач матері. Метався на всі боки, не знаходячи шляху.

Заперечував одним, заперечував другим, а свого власного шляху не мав під ногами.

— Аж тепер дістав ляпаса! — шепотів він, остаточно занепадаючи духом.

Яку міг дати всьому раду — сам-один? Сміх Люлека, що посилав його до Гайовця, загородив йому шлях до Гайовця. Не було в нього нікого, нікого...

Він вийшов на широку вулицю. Тут було повно людей, що розбризкували ногами рідке болото. Сніг, згорнутий з вулиць, створював ніби шанці вздовж тротуарів. Люди снували тими тротуарами. Їхні ноги тонули в воді та в брудному снігу, а голова занурювалася в імлу великого міста. Все разом створювало дивовижну фантазмагорію людського життя. В Цезаревій голові лунали слова звинувачень. В його вухах дзвенів сміх усіх тих, що звинувачували його! Проти нього спрямовували всі ті страшні історії і свій безжальний сміх. Чого від нього хотіли? Ах, відчували в ньому ворога, бо він брав участь у боях з Червоною Армією. Через те оточили його колом такої запеклої ненависті. Якби не те, що воював і сховався в полі, шукаючи батьківських скляних будинків... Завила в ньому мука, як вие самотній пес у пустому полі.

— Хочуть створити тут земний рай, такий як у Баку... — усміхнувся сам до себе. Той добродушний сміх додав йому трохи сили, підтримав, як добрий друг. Цезар краще застібнувся й прискорив ходу. Йому було холодно. Липка волога танучого снігу, напоеного гноем та сечею, проймала до кісток. — Напитися б чогось! Зігрітися б, чорт забирай!

Раптом він побачив перед собою величезні віконні шибки модної кав'ярні. Темпераментна музика лунала як заклик. Цезар зайшов усередину. Тут було повно, як у вулицю. У великому залі дзижчали працьовиті бджілки-спекулянтики. Після довгих пошуків знайшлося нарешті вільне місце біля столика, за яким уже сиділо кілька спекулянтів. Барика рухом голови попросив дозволу зайняти місце, і йому неохоче кивнули на знак згоди. Попросив собі чаю з ромом. Щоб сусіди не подумали, що він цікавиться їхніми шахрайськими справами, Цезар відвернувся до вікна. Він майже нічого не бачив і майже не чув музики. Місце було поблизу великого вікна. Здавалося, що скла нема і він сидить не в приміщенні, а на-

дворі. Посеред вулиці на довгастому підвищенні з тесаного каменю походжав похмурий поліцай в добротній, акуратній, зграбній уніформі.

П'ять кроків в одному напрямку: раз, два, три, чотири, п'ять... П'ять кроків у протилежному напрямі: раз, два, три, чотири, п'ять... Туди, поворот, назад. Справжній маятник.

— Ага, це один з тих, що всувають олівець між пальців жертви, а потім стискають ті пальці спеціальною машинкою. Один з тих, що просовують між переплетьними ногами й руками залізний прут, скручують людину в колесо...

Підперши руками підборіддя, Барика придивлявся до тієї страхітливої постаті. Уважно розглядав того ката. Міряв його поглядом з ніг до голови. А коли випив трохи рому, йому здалося, що це він сам стоїть на кам'яному підвищенні, одягнений в поліцайську форму. Здалось йому в півсні, що це він сам ходить-туди й сюди, винуватець всього зла.

Безперервно й пильно вдивляється всевидючим поглядом в гомінкий і бурхливий людський потік. Його приголомшує нескінченний гуркіт, стукає у висках, мов відлуння молотів, що б'ють по ковадлі. Але голова не спить, вона повна спокійної уваги. Не відверне її плач хворого сина. Що з того, що лікар в ту хвилину повертає його на всі боки, шукаючи страхітливого сипу? Що з того, що та хвороба відкривається під мундиром, як рана, заподіяна розбійницьким жигалом?

П'ять кроків в один бік: раз, два, три, чотири, п'ять... П'ять кроків у другий бік: раз, два, три, чотири, п'ять...

Ніхто не побачить сліз, що ллються в душі, і ніхто не почує нарікань, що зриваються з міцно стулених уст. Довкола, вгорі і внизу, нечутлива німа цегла, вичовгане й слизьке каміння, глухий бетон, прржавіле залізо, сліпа штукатурка і запітнілі шибки. Холодно дивляться напівзапітнілі вікна. Здіймаються цегляні будинки, намагаючись своїм убогим кольором наслідувати тесаний камінь та мармур. І не схитнеться великий електричний ліхтар, що навіть серед дня блищить над головою поліцай, кидаючи світло в імлісту далечінь. Управо і вліво мчать швидкі автомобілі, везучи випечених елегантних євреюк у каракулях, нуворишів у дорогих бобрових шубах,

сановників у дорогих кортах¹. З усіх людей, що безперервно снують, він один непорушний, як і ліхтар над його головою, як цегла, з якої змуровані стіни, як камінь, як скло, вставлене в рами, ув'язнений, як залізо й бетон.

Ходить туди й сюди, повертається назад, подібно до маятника, що ділить на два потоки плавучий пісок людей. Машинальним рухом руки скеровує гомінку й бурхливу людську ріку то в один, то в другий бік. Годинами підганяє життя. Ось дає головою знак змученому євреєві, який пхає важкий ручний візок, щоб той поспішив. Дишло змагається з його безсилами руками, впирається йому в груди, цілить в страмні частини тіла, щоб їх — боронь боже! — пошкодити. Який же то тягар, коли його так важко пхати! Колеса потрапляють у вибої дерев'яного хідника, і сили однієї пари худих рук, одних кістлявих грудей і одного живота не вистачає, щоб їх витягти, викотити звідти. Дишло — то особистий ворог, кат, напасник. Чи не краще було б тягти той візок, запрягтись у нього, як кінь, ніж по-людському пхати його поперед себе? Чарівна шапочка з маленьким козирком — замаскована ярмулка; пальто до колін — замаскований халат, не дуже теплий для такої вологої погоди й занадто теплий для такої непосильної праці. Аж занадто засмальцьовані штани — брр! — засмальцьовані єврейські штани! Трохи замокрі шкарпетки—брр!—мокрі єврейські шкарпетки! Повикривлювані підбори майстерних гамаш ковзають з одної ями в іншу, худі ноги плутаються в штанинах, закаляних всіма видами вуличного бруду.

Ох, який болісний погляд звертає на пана постового той живий труп! Піт тече струменем по його зеленому обличчю. Шкіра того обличчя справді-таки не пасує до цієї вируючої вулиці великого міста, до вулиці, що кипить від надміру життєвих сил, вона більш пасує до жовтої глини та зеленого дерну, де б їй спочивати. І що тут такого жалісного? Фібринозне запалення легенів, а потім сухоти, про які там говорили, ті самі сухоти, від яких щороку вмирає двадцять п'ять тисяч чоловік. Перекидайся, один з двадцяти п'яти тисяч!

— Ну! — чути нарешті сердитий окрик.

Чи то пан постовий роздумує в душі своїй у цю хвилину:

¹ Корт — гладенька тканина, що йде на штани.

«Чого, брате, штовхаєш через силу той тягар? Нашо нищиш останне биття свого серця, штовхаючи той надмірний чужий тягар?»

«Того, брате, щоб кинути у рота шматочок хліба та випити ковток горілки».

Не вирине божевілля з своєї таємної схованки, щоб взятись за те кляте дишло й попхати разом з нещасним той непосильний тягар.

П'ять кроків в одному напрямку: раз, два, три, чотири, п'ять. П'ять кроків у зворотному напрямку: раз, два, три, чотири...

Не виведуть його з рівноваги малі крадії вугілля, що виповзають з завулків, з кутків, з нір, з щілин, як ті щури. Коли великий віз з вугіллям заїжджає у двір, щоб забезпечити приємне тепло в гарно пофарбованому будинку на ті суворі дні зими; коли великі чорні люди з чорними мішками на головах почнуть кидати великі брили в брудне вікно підвалу; коли з коней іде пара, люди стогнуть і проклинають; а мокрий, чорний, вугільний пил, викликаючи незадоволення перехожих, опадає на слизькі тротуари,— вони виринають, ніби з тріщин промерзлої землі, ніби їх вітер північний видув з-поміж снігових заметів.

Вони виникають з нічого, хтозна-звідки, як морозні візерунки на вікні теплого панського помешкання. Кожен з них має кошичок з лози або торбинку на поясі, пошиту з старої шматини, з уцілілих якомсь робочих фартухів. Кожен має в руці мітелку, жмут березових гілок, відщепнутих колись крадькома від солідних двірницьких мітел, а може, нечесно назбираних поза спиною торговця мітлами. Швидше, ніж зграя горобців, що злітаються на розсипане зерно, скоком-боком, навпочіпки та навколішки, з невловимою прудкістю змітають хлопчачки зсипаний вугільний пил з цементних бордюрів тротуарів, вкритих болотом горбочків та ямок вулиці. Хватають пальцями найменші крупинки, малесенькі грудочки, згрібають червоними руками вугільний пил, що пливе, змішавшись з густою масою стоків. Вправними рухами вкидають свою здобич у кошики та в торби. І все це встигають зробити спритно, швидко, за якусь мить, поки пан постовий повернеться, поки гляне, поки помітить, поки метнеться рятувати власність тих, що мають гроші.

Тоді кинуться врозтіч, розлетяться, як шпаки, прошигнуть між автомобілями, як миші, розбіжаться, як щенята, помчать, як вітер, зникнуть, як хмара, ввійдуть в землю, як дощ.

І знову пан постовий холодним оком поглядає на швидкі, різноманітної форми, різнокольорові — сірі, зелені, гранатові — автомобілі. Слухає їх застережливі гудки, що лунають в тому хаосі. Дає лад їх нескінченному бігові. Ось ковзнув по ньому холодний погляд пана в глибині авто, в зосередженій постаті якого криються великі справи, великі афери, великі бариші. Он пан з окулярами на носі, такими величезними, як колеса слабосилого єврея. Великі задуми, великі інтриги, великі плани. Пан з усмішкою на устах, з гордим поглядом: візит, чарівна розмова, зустріч.

Білолиця пані, що красується в хутрі з видри. Все її щастя в тому хутрі. Живе для того, щоб показувати його на собі тим, що пробігають мимо, шулячись від холоду. Запах парфумів, від якого паморочиться в голові. Чарівна панна з правого боку, панна блондинка з лівого. Офіцер. Які палкі погляди! О свобода! О свавілля насолоди! О життя! О щастя! О молодість, молодість! Серед них усіх, між катафалком та грузовиками, між переповненими трамваями та забризканими бричками тихенько просувається фруктик. Капелюшок зсунутий на одне вухо. Вуха торкається оксамитового комірця ватянки. В зубах цигарка. Лапи в глибоких кишенях. Черевики тільки що, он там за рогом, начищені до блиску.

Ось де ти, злодію! Коли всі сплять або душаться в любострасних обіймах — ті, що мчать в автомобілях, і ті, що підскакують на бричках, що штовхаються в трамваях, і ті, що розбризкують рідке болото по асфальті, ті, що дримають по шинках або без сну працюють, аж голова тріщить, — пан постовий на варті. Коли надворі таке, що добрий господар не вижене собаки, — холод, негода, періщить дощ, лютує вітер, — такої ночі крадеться, щоб застукотіти в двері розбійника, що вже сотню не винних поклав, про що ніхто не знає. Наказує йому відчинити двері. А той не спить. Чекає. Враз піднімають короткі дула, і обидва дивляться в темряву смертельними прірвами дул. Хто ж перший скористається з моменту?

Хто ж кого візьме на мушку? Хто кого випередить? П'ять кроків управо. Поворот. П'ять кроків уліво.

Ох, пане постовий, ох, пане постовий, чого ж у тебе таке смутне обличчя? Ти ж маєш право допитувати за допомогою електричного струму, маєш право вкладати олівець між пальці, а потім стискати їх машинкою. На тобі стоїть, на тобі тримається весь цей вируючий світ. Коли б не ти, спокійний і уважний, все б оскаженіло, переплелось б в одне ненажерливе гадюче кубло. Не тільки поздирали б один з одного усю одержу, а й повидирали б один одному очі і з трепетливих нутрощів витрясли б живу душу, щоб її розтоптати ногами в отому болоті вулиці.

Ох, пане постовий, ох, пане постовий, чого в тебе таке смутне обличчя?

Підперши руками обважнілу голову, Барика поринув у гіркі думки. Він все ще не знав, куди йти з цієї кав'ярні, все ще вагався. Згадалось йому одне місце з Платона, з «Захисту Сократа», яке ще наче зовсім недавно вчив у бакинській школі:

«Озивається в мені якийсь внутрішній голос, який, скільки б не озивався, завжди відволікає мене від того, що маю зробити в цю хвилину, проте сам не спонукає мене ні до чого...»

Зналися на тому внутрішньому голосі стародавні мудреці! Знали, що той голос, той внутрішній демон, мордує і зводить людину. Вони вважали його віщим голосом, явищем, що має божественне походження. Що могло б бути простішим, як прямо з цієї кав'ярні повернутися на те зібрання, визнати свою помилку, випалити промову, як сто тисяч дияволів, зірвати сто тисяч оплесків, порушити сто тисяч таких питань, від яких стара земля, що наслухалася за свій вік стогонів, знову застогнала б як ніколи. Що вдієш? Коли віщий внутрішній голос підказує, що той шлях нікуди не веде. Той шлях вів би в криваву порожнечу...

* *
*

Одначе треба було йти на роботу до Гайовця. Цезар мав надію, що не застане «старого» в цю пору дома і, отже, можна буде спокійно працювати, можна буде дати

лад думкам. Як на зло, Гайовець стовбичив дома. Побачивши його, Барика, замість того, щоб заспокоїтися, відчув пекельну лють. Як тільки привітався, зразу ж випалив з диявольською втіхою:

— Повертаюся з зібрання комуністів.

— Вітаю з знайомством!

— А куди ж мені ходити?

— Як то куди тобі ходити? Вчитися медицини.

— Я тепер у комуністів учуся пізнавати Польщу.

— Учив Петро Мартина.

— Ні! — вигукнув Цезар.— Ні! Коли б не вони, я був би темний, як ніч. Ви, пане, теж не знаєте всієї правди.

— Від вас довідаюся!

— Авжеж! Моя мати вмерла не від нужди та побоїв і не від самих хвороб, а й від туги за Польщею. Мій батько... Мій батько й моя мати! А ви, державні мужі, що ви зробили з тієї туги вмираючих? Катівню! Б'ють! Б'ють до смерті у в'язницях! Катують! Поліцай, озброєний знаряддям для тортур,— ось єдина опора Польщі!

— Блюзнірство, юначе!

— Ні, не блюзнірство! Я правду кажу. Якби вкинувся в блюзнірство, то не вернувся б я до вас. А я ще раз вернувся.

— Ще раз?

— Ще раз! І от питаю вас, чому не даєте землі безземельним?

— Не маємо грошей на викуп.

— Викуп! Не вистачить вас для того, щоб зламати великих магнатів, які вже раз були штовхнули Польщу в неволю. Нема у вас душі Людовіка XI¹, щоб зламати силу шляхти і перетворити країну в союз трудящих людей. Для чого гнобите в ім'я Польщі неполяків? Чому тут стільки злиднів? Чому дороги усіяні старцями? Чому тут діти змітають з вулиць мокрий вугільний пил, щоб трохи обігрітися в люті морози?

— Зачекай! Хвилинку! Забагато на один раз запитань! По черзі!

— Ви на все знайдете пояснення! Це я знаю! Але я не хочу, не хочу ваших пояснень. Я хочу заперечень ділом!

¹ Людовік XI (1423—1483) — перший французький абсолютний монарх, що зламав могутність великих феодалів.

— Ми щодня їх даємо, поволі, потроху, але даємо.

— Я тепер ставлю питання! І питаю вас: чого ви чекаєте? Доля дала вам у руки вільну вітчизну, вільну країну, королівство Ягеллонів. Дала вам чужі народи, убогі, прості, щоб ви їх на грудях цієї Володарки, цієї Пані, цієї Матері обігріли і притулили до її серця. Дала вам тут доля столицю вольності! А ви чекаєте! Чекаєте! Чекаєте, поки вас знову запряжуть у ярмо.

— Не запряжуть! Загинемо, а не дамося, щоб нас знову запрягли в ярмо! Не діждуться того!

— Не вірю! Знайдете причини для своєї нової неволі. Подасте причини всього й підсумуєте. А за вас, старих мудригалів, як завжди, гинутиме молодь. Я знаю, що кажу, бо теж не сидів у бога за пазухою, коли молодь ішла на смерть. То ви знову поб'єте ту молодь — своєю мудрістю, бо єдина ваша мудрість — це поліцай, ну й жовнір.

— Так, жовнір! А ти що ще маєш для захисту?

— Я маю ще для захисту — реформи! Реформи, які перевершили б більшовицькі й німецькі, які повернули б окраїнні народи лицем до Польщі, а не до Росії. Але ви — нікчеми й боягузи!

— Це тільки зневага. Тут ні крихти правди.

— Боїтесь великих дій, великої аграрної реформи, не знаної ще вам зміни старої в'язниці. Мусите іти в хвості Європи. Ніде ще цього не було, то як же воно може бути в нас? Маєте ви відвагу Леніна, щоб розпочати небувале, зруйнувати старе й почати нове? Вмієте тільки вигадувати, обмовляти, ганьбити. Маєте ви в собі завзяту мужність тих людей, *virtus*¹ — незламну, яка може бути помилковою, як розрахунок, але, безперечно, є великою спробою спрямувати людство на правильний шлях. Ідеться не про те, що ви повинні визнати ті задуми, стати їх послідовниками і виконавцями, що ви повинні стати більшовиками, а тільки чи маєте ви їхню мужність?

— «Повною мужністю я ніколи не похвалюсь, перед стражданнями ближніх тремчу, бо не люблю спихати в прірву...»²

¹ Мужність (лат.).

² Рядки з поезії Зигмунда Красінського «Псалом жалю» (1848).

— То старі, магнатські, романтичні слова, якими в разі потреби можна замазати закиди, які робить сьогоднішня дійсність. Ви нібито вже позбулися романтизму, а проте коли треба відповісти на закид, звертаєтесь до романтичного тексту, так само, як капелан, що використовує стіхи святого письма для захисту даної тези. Автор того вірша «спихав у прірву» й не «тремтів перед стражданнями ближніх», тільки щодня, непомітно звичайно, загризав на смерть своїх кріпаків-невільників, а якщо й тремтів перед «стражданнями ближніх», то мав він на увазі шляхту. Не про страждання йдеться, а про мужність, про мужність постановки нової ідеї. Яка у вас ідея Польщі в тому новому світі, такому незвичайно новому? Яка?

— Я просив тебе працювати зі мною. Оті стоси паперу містять у собі нову ідею Польщі.

— То тільки стоси паперів і більш нічого. Зголодний люд по селах, вимучений люд на фабриках, бездомний люд у передмістях. Як ви збираєтесь поліпшити життя євреїв, скупчених в гетто? Нічого ви не знаєте. Не маєте жодної ідеї.

— Нам зараз потрібні не ідеї, які той чи інший мрійник виколупує з свого мозку і з яких користі як з цапа молока, а мудрий устрій дійсного життя на засадах наймудрішого співжиття.

— Ні! Польщі до зарізу потрібна велика ідея! Хай то буде земельна реформа, створення нової промисловості, будь-який великий почин, що приніс би струмінь чистого повітря, яким дихати на повні груди могли б люди. Бо тут задуха. Саме буття цієї великої держави, цієї золотої вітчизни, цього святого слова, за яке вмирили мученики, буття Польщі волає — ідеї! Ваша ж ідея — то старе гасло недолугих, яким ви розтлівали Польщу: «якось-то буде»...

* *
*

Одного дня, в першій половині березня, Цезареві Баріці, що був саме в присінку анатомічного театру, пошланець приніс листа. На конверті була чітко написана його адреса, ім'я, прізвище, і, отже, не могло бути ніякої підозри, що лист потрапив до нього помилково. В конверті був аркуш паперу, на якому стояли такі слова:

«Я ненадовго приїхала у Варшаву. Якщо ви не матимете нічого проти, то я хотіла б зустрітися з вами. Буду сьогодні в Саксонському саду біля фонтана о другій годині після полудня.

Лаура».

Записка страшенно схвилювала Цезаря. В першу хвилину в душу йому закралася підозра: це Барвіцький заманює в пастку. «Лаура» — то приманка. Там, біля фонтана, нападуть на мене якісь наймані розбишаки. Місце непогане, бо зразу ж після операції можна обмитися. Потім прийшли інші думки. Чому Барвіцький? Чому в саду, біля фонтана, в безлюдному місці? Якщо Барвіцький, то десь в кав'ярні, в театрі, на площі. Чому не може бути Лаура?

Лаура! Звучання того імені, шелест того імені, його запах...

Цезар уже не повертався до смердючих трупів. Він умився, витерся спиртом, почистився, провітрився і помчав до трамвая. Було ще дуже багато часу, і, отже, він мав можливість оглянути місце звіддала. Здавався смішним сам собі, коли з-за дерев — то з одного боку, то з другого — вивчав місце біля фонтана. Поодинокі перехожі чалапали по болоті тротуарів і, мабуть, дивуючись, поглядали на молодика, який вперто ходив по безлюдній алеї. Не один (не одна) подумав (подумала):

«А, мабуть, побачення... Ох, молодь, молодь!»

Побачення! З Лаурою! Після всіх тих переживань — туги, жалю, горя втрати, безнадії! Його пройняв дроз. Калатало серце. Спирало дух. Смуток і полум'яна радість. Спогади й мрії. Страх і благання. Ніхто не приходив. Ніхто не показувався біля того фонтана, що став втіленням муки, дивовижним відтворенням туги, химерою привидів. Були хвилини, коли Цезар намірявся втекти звідси. Піти, геть піти. То нетерпіння так підганяло його, що він не міг перевести дух, не міг секунди встояти на місці, то холодна гордість наповнювала його серце, немов отрута, що спиняє кров у жилах. Надзвичайно смішними були ці переходи від однієї крайності до другої, від найхолоднішого розумування, що це ж найочевидніший підступ до безмежного щастя, яке нічого не бачить і ні про що не хоче знати. Серце калатало в грудях.

І ось Цезар побачив Лауру, що виходила з-під колони з боку Саксонської площі... Але він не відчув сподіваної радості. Тільки очі насичувалися правдою, що це вона. Вона здалася йому молодшою на якихось п'ять-шість років. Справжня шістнадцятилітня панянка. Одягнена була в коротку шубку, оторочену соболиним хутром, і недовгу сукню. На голові в неї був прегарний капелюшок з чорним пером, на ногах — високі білі гамаші. Вона була справді найвродливіша з жінок. Була найчарівнішою жінкою в цьому місті! О, яка ж була гарна! І, здавалось, все навколо неї насичене було якимось несказаним почуттям, коли йшла вперед, розглядаючись кругом фонтана! Цезар вдивлявся в неї, в той незрівнянний образ, і не міг зрушити з місця. Він переживав хвилини найбільшого щастя. Все одно! Ах, все одно! Життя і смерть нічого не значать. Бо це ж вона, Лаура. Ще здалеку помітила його. Піднесла до обличчя два соболині оторочення рукавів, закриваючи собі очі. Зупинилася й чекала. Цезар наблизився й зупинився перед нею.

— Може, знову битимеш мене батогом по обличчі?— спитала вона тихо.

— Ні! — простогнав Цезар.— Ніколи! Був тоді такий нещасний... Дякую тобі, що захотіла побачитися зі мною.

— Чого ти виїхав звідти?

— Ти ж вийшла за Барвіцького.

— То нічого не значить.

Цезар захихотів, як дурник.

— Він теж тут, у Варшаві?

— Тут.

— То, мабуть, слідкує за нами.

— Боїшся, Чарусю?

— Боюся. Я вже довів, як боюся його. О, я боюся його! Добратися б мені до нього! Знаєш що? Я ладен був би підняти революцію, аби тільки добратися до нього.

— Нічого собі була б революція, єдиною метою якої був би Барвіцький у власній особі. Чи й до мене теж хочеш добратися й катувати разом з ним?

— До тебе... До тебе — ні. Тебе одну на всьому світі кохаю. Кохаю нестямно! Не вмію сказати інакше й кажу як на сцені або в романі: «Нестямно». Бо ти — Лаура.

— А проте ще гніваєшся на мене?

— Гніваюся?.. Ми ніколи не будемо вкупі! Завжди та людина буде з тобою! Скажи, хіба це не доведе до розпачу?

— Не думай про це.

— А про що ж я повинен думати? Може, ти знаєш, про що я повинен думати?

— Так ти думав про мене?

— Думав про тебе дні і ночі. Всюди й завжди! Працюючи в анатомці, виписуючи цифри в одного урядовця, на вулиці, дома, слухаючи музику, в кафе, в театрі, за столом, під час розмов, диспутів, різних пригод, скрізь, де тільки був. Ти стояла поруч зі мною. Я відчував тебе отут за плечима, чув твій запах, відчував тебе в собі, в своїй крові, в своїх грудях, у жилах. Цілував тебе вночі,— мабуть, тоді коли тебе той цілував,— простягав до тебе руки через увесь той край,— мабуть, тоді, коли він тебе обнімав! Ти така проста, пречудова, ти така чепурна, така запашна, вишукана, витончена, моя обранко, моя мила! Ти вся в якихось вимріяних, неіснуючих казкових барвах. Ти — Лаура! Лаура! Лаура!

Вони йшли бічною алеєю. Голі дерева стояли нерухомо, ніби прислухались до тих освідчень. Дереву ніби розбухли од вологи, од парів, що грали в землі, заквашеній дощами. Пані Лаура Барвіцька гірко плакала.

— Стільки місяців не було тебе! Не раз я вже думав, що тебе ніколи-ніколи не було. Не раз думав, що ти— то тільки чудова поезія, яку я читав у щасливі роки свого дитинства. Не раз я думав, що ти була заплутаною повістю, моїм сном про красуню, про найчарівнішу жінку людського роду. Не раз у тузі я благав тебе, щоб прийшла до мене уві сні. А тепер ти прийшла сама. Прийшла ще прекрасніша, ніж у Ленці. Ще гарніша, принадніша, звабливіша! Тепер ти така струнка, така пухнаста! Але така бліда, така смутна. Чому ти така смутна?

Лаура нічого не відповідала. Сльоза за сльозою, зливаючись у струмені, пливли по її обличчі. Через те, що вона підняла вуальку, видно було її лице з прозорою, білою зимовою шкірою. Не могла підняти очі, бо їх заливали сльози. Не могла говорити, бо уста були повні солоної гіркоти. Нарешті зупинилася.

— Бачиш, що ти наробив? — кинула вона з глибини душі.

— А що?

— Ах, ти! — вибухнула. — Коли б не вчинив того скандалу, то, може, й вибралася б я з тієї пастки.

— Того скандалу... — повторив він, як луна.

— Може, відкараскалася б від нього! Може, змогла б знайти якісь засоби, щоб розплутати свої справи. Чого б це не коштувало, а якось би виплуталась. Це ти наробив, що я була змушена якнайшвидше, негайно взяти шлюб! Треба було або рятувати репутацію, або гинути. Ти, божевільний, навіжений, московський вихованцю! Я могла б бути твоєю, а тепер мушу бути з Барвіцьким, мушу бути його дружиною!

Вона зайшлася німим, приглушеним, спазматичним плачем, нестримним риданням. На якусь хвилю перемогла себе, зупинилась. Ледве-ледве вимовила слова, силою вирвані з глибини грудей:

— Мушу тепер... Мушу... Так ось... Помирати з жалю... За тобою...

Цезар похитнувся, йому здалося, що це він дістав зараз страшний удар хлистом по очах. Йому відібрало мову, голос. Не міг і слова промовити. Стояв німим дурнем. Про щось благати її? Просити за щось пробачення? Щось їй обіцяти? виправдовуватися у чімсь? Жодної думки, жодного наміру, жодного рішення. Він тихо простогнав:

— Ходімо звідси!..

— Куди?

Хіба він знав куди? Хто вона була, ця жінка? Тільки тепер Цезар узнав її. Якби-то міг, він кинувся б перед нею на коліна, якби міг — притулився б вустами до краю її сукні, цілував би їй ноги!

В цьому місці проходили різні люди; вони озиралися на цю даму, що була така вродлива і так гірко плакала. Звідси треба було якнайшвидше піти. Тому він знову сказав:

— Ходімо звідси!

— А куди ж ми підемо?

Вона звела на нього очі. Бліда усмішка, прибудний гість, промайнула на її так гарно викраєних устах.

— Ні, Чарусю, — промовила, — вже нікуди я з тобою не піду.

— Ніколи?

— Ніколи.

— Для чого ж ти покликала мене?

— Покликала тебе сюди,— вирвалось стогоном з найглибшого дна болю,— щоб подивитись на тебе, на єдине кохання мого серця! На моє замордоване щастя, ох, замордоване! А ти гадав, що я тебе — на побачення?.. Що до готелю? Пристойна заміжня жінка... до готелю...

— Нічого я не думав.

— Отже, кажеш, що схудла? Бачиш — через тебе! А ти?

Її очі висохли й дивилися тепер, заплакані й червоні, з невимовною любов'ю, з безмірною насолодою. Отглядала уста, очі, підборіддя й щоки Цезаря, ніби цілувала їх очима. Стократ зводила на нього очі і стократ опускала їх.

— Он воно що,— зітхнув він,— тепер ти законна дружина Барвіцького.

— Еге ж.

— І той шлюб стоїть на перешкоді до нашого щастя?

Вона завагалася, захиталася на місці, неспроможна йти далі. Нарешті промовила:

— Шлюб не шлюб... Що мені той Барвіцький! Але слово. Дала слово честі.

— Слово честі...

— Так, Чарусю. Я була вільна, і ти був вільний. Були ми обое вільні птахи. Шаленіли від щастя під нашим небом. Але ти все тє ногами потоптав!

— Брешеш! Це ти зараз топчеш усе ногами! Наше щастя!

— Не гнівайся на мене! Не гнівайся на мене в цю хвилину. Ця хвилинка буде жити... довгі місяці, довгі місяці... Не відбирай у мене цієї хвилини!

Вона хотіла непомітно взяти його за руку, але він вирвав її. Його знову охопили ревності, найстрашніший із демонів. Він розсміявся диким сміхом:

— Слово честі! Слово честі!

Вклонився здалеку.

— Чарусю! Не йди! Чарусю! — благала у відчаї, в страшній муці.

Та він вже не озирнувся. У ньому піднялася дика лютя, неначе серце пораненого яструба ожило в його грудях, неначе кігті мстивого яструба виростили на його руках: Ішов серед глухих дерев, розбризкуючи ногами болото і з почуттям щось насвистуючи.

* *
*

Був перший день провесни. Повіяв південний вітер і перетворив назгортані біля протуарів кучугури снігу у рідке болото. Той сухий, новий вітер дув в уста, в ніздрі, в щічки, у вуха, розвівав волосся дітям, що поспішали до школи. Тисячі горобців радісно, до знемоги, цвірінькали, гордо й неуступливо сидючи на карнизах обдертих стін, на згинах ринв та на чорних гілках каштана, цього в'язня у дворі єврейської кам'яниці. Бліді аж зелені єврейчики повисовували свої синюваті носи з підвалів і, якщо можна так висловитися, з помешкань на Францисканській вулиці. Чистими алеями весело йшли перехожі, тупаючи сухими черевиками по асфальті тротуару, який підсихав на очах. На розі вулиці крутилася молода повія; вона одяглася вже по-весняному, щоб виставити якомога більше голого тіла для принади гульвіс. Весняна хмарка пропливала над містом, мов ангел божий, що милував і праведних, і грішних. На далекій дзвіниці гудів дзвін, ніби за дорученням ангела, що пролітав у небі, провіщав усім нужденним, убогим, змученим хворобами: «Весна, о земні злидарі!»

Якраз того дня від Нового Світу через площу Трьох хрестів сунула в сторону Бельведера велика робітнича маніфестація. Безробітні, що втратили роботу внаслідок фабричного локауту, страйкарі, доведені до відчаю дорожнечею й мізерною платнею, на яку неможливо було прожити, і високосвідомі комуністи. Ці йшли попереду, молода гвардія, а вірніше, авангард Советів.

Усі ці люди зійшлися поодиноці з низького Повісля і з далекої Волі. Поодиноці пробиралися всіма вулицями, і тільки тут, в кінці Алей Уяздовських, з радістю натрапляли на своїх. Справжня причина цього походу полягала ось у чому. На одній з фабрик робітники зажадали підвищення заробітку на п'ятдесят процентів. Як тільки дирекція категорично відмовила їм у цьому, вони чемненько взяли директора попід руки й випровадили на подвір'я, а з подвір'я за браму. Там попросили його коліном, щоб ішов собі додому і не плутався там, де його не треба. А самі стали до машин. Фабрику оголосили власністю робітничої ради. Власник фабрики, з свого боку, оголосив, що закриває фабрику на необмежений час, а всіх робітників звільняє. Тоді робітники заявили,

що не дозволять закрити фабрику, самі працюватимуть і нікому її не віддадуть. Після цього поліція оточила фабрику й запропонувала робітникам звільнити її добровільно, якщо не хочуть, щоб змусили до цього силою.

Тоді-то керівництво партії зажадало від робітничої маси підтримки. Маніфестація вийшла раптово з площі й рушила до Бельведера. В першому ряді йшли, взявшись під руки, ідейні представники, і серед них Люлек та Барика. Барика, в жовнірській куртці й шапці, йшов посередині. Усі співали.

В цей час на одній з поперечних вулиць показалася кінна поліція. Офіцер на чудовому коні, в гумовому плащі, застебнутому під шиєю, гарцював поряд з сіро-рудюю юрбою, яка стискалася й збивалася в одне тіло. Офіцер пильно приглядався до ідейних. Особливо уважно придивлявся він до того, що в жовнірській шапці. Коли юрба підійшла майже до самого бельведерського палацика, з жовнірської караульні висунувся загін піхоти і став поперек вулиці, немов там раптом виросла сіра стіна, незламний паркан, неприступний мур.

Барика вийшов з робітничих лав і крокував окремо, прямо на той сирій жовнірський мур — на чолі виснаженої юрби.

СТЕФАН ЖЕРОМСЬКИЙ І ЙОГО РОМАН «ПРОВЕСНА»

Факелом у темряві, невгамовним серцем, уособленням всеосяжного знання й почуття називала Стефана Жеромського літературна критика. Його вплив на формування суспільної свідомості був величезним. «Ніхто, крім нього, не міг нас примусити плакати,— писав відомий історик польської літератури Вацлав Боровий.— Ніхто так, як він, не вмів гартувати наших душ жовчю і полином. Ніхто так, як він, не підносив і не країв наших сердець. Він був тим, до кого не можна було лишатися байдужим».

Понад тридцять років (перший твір письменника з'явився в 1889, останній — в 1925 році) польська дійсність періоду імперіалізму та пролетарських революцій, з багатьма властивими їй суперечностями, знаходила відображення в творах великого гуманіста і психолога, талановитого майстра слова; понад тридцять років Жеромський вів, як він сам писав, невтомну боротьбу «за бідняка, переслідуваного, втопаного в землю чоботом багатіїв», розшукував «у темряві шляхи, що вели до щастя трудового народу».

Народився Стефан Жеромський в 1864 році в селі Стравчин, поблизу міста Кельце, в родині орендаря невеликого маєтку. В 1876 році, в розпал русифікації польської школи, хлопець вступив до келецької гімназії. Цей страшний час, коли дітей примушували вивчати польську граматику російською мовою, коли за кожне вимовлене в школі польське слово суворо карали, а всяка вільна думка жорстко переслідувалась, письменник відтворив згодом у повісті «Сізіфова праця» (1898).

В 1886 році Стефан вступає до Варшавського ветеринарного інституту, але закінчити його юнакові не пощастило. Залишившись

після смерті батька без всяких засобів до існування, він, починаючи з 1888 року, працює репетитором в різних панських маєтках. Деякі з особистих вражень і спостережень лягли в основу його перших оповідань, що вийшли двома окремими збірками в 1895 році.

Центральною проблемою в ранній творчості Жеромського було селянське питання, яке в ряді творів тісно пов'язується з проблемою національно-визвольної боротьби польського народу. Інтерес до цих проблем зумовлений історичною дійсністю Польщі того періоду і власним життєвим досвідом письменника — декласованого провінціального шляхтича.

Найбільшої художньої сили й реалістичної перекопильності письменник досягає тоді, коли змальовує життя сільських пролетарів, міської бідноти, трудової інтелігенції. Чи будуть то картини з життя селян-батраків, які за мізерні копійки день і ніч копирсаються у в'язкому багні («Сутінки», 1892), надриваються на будівництві цегельного заводу («Доктор Петро», 1894) або на власному клапті сипучого піску («Забуття», 1891), чи то в центрі твору стоятиме проблема національно-визвольного руху («Заклюють нас круки-ворони», 1894, «Про солдата-блукача», 1896, «Могила», 1894), чи то замислюватиметься він над місцем і роллю інтелігенції в історичному процесі («Силачка», 1891, «Промінь», 1898, «Бездомні», 1900), — всюди Жеромський виступає повнокровним, всебічним виразником своєї доби, чутливим пульсом всього того нового, що несло з собою життя. Взагалі вся рання творчість письменника є найвищим досягненням критичного реалізму в польській літературі. Створена Жеромським глибока й переконлива картина експлуатації і гноблення народних мас, егоїзму і нікчемності експлуататорів ставала союзником табору революції, хоч сам письменник ніколи не піднявся до розуміння пролетарської класової ідеології, залишаючись на позиціях буржуазного демократизму.

Під час перебування в Швейцарії в 1892—1896 роках Жеромський, працюючи бібліотекарем польського національного музею в Рапперсвілі, наполегливо вивчає історичні джерела, які висвітлюють участь польських легіонів у походах Наполеона. Ці матеріали згодом були використані при створенні історичного роману «Попіл» (1904). Згідно з історичною правдою письменник показує в романі, що патріотизм польських легіонерів, які прагнули відвоювати незалежність своєї батьківщини, був використаний Наполеоном в його грабіжницьких цілях. Особливо цінним є критично представлений у творі світ крупної шляхти і магнатерії, який керується своїми егоїстичними класовими інтересами і не бажає піти на найменші поступки в селянському питанні. Піклуванням про дальшу долю селянина-солдата пройнята драма Жеромського «Сулков-

ський» (1910), в якій письменник знову звертається до часів наполеонівських походів.

Революційні події 1905 року Жеромський зустрів з великим ентузіазмом. У нарисі «Голий брук» (1906) він малює робітничу демонстрацію. Тут уперше в творчості Жеромського пролетаріат виступає не тільки як об'єкт експлуатації, але й як соціальна сила, свідомо своїх прав.

Поразка революції і розгул реакції, націонал-шовіністична пропаганда наклали свій відбиток на подальшу творчість письменника. Зростає утопічна надія Жеромського на поодинокі зусилля благородних інтелігентів, гуманних і доброзичливих буржуа. Так, у романі «Історія гріха» (1908) поміщик Бодзанта, проїнявшись інтересами народних мас, проводить у своєму маєтку аграрну реформу і організовує фаланстери. Герой трилогії «Боротьба з Сатаною» (1916—1919), діставши велику спадщину, використовує її для створення шахтарям з-під Кракова своєрідного оазису робітничого добробуту. Герої деяких творів Жеромського цього періоду покладають надзвичайно великі надії на технічні й військові винаходи (драма «Троянда», 1909, повість «Краса життя», 1912).

Однак дуже показовою є та обставина, що ніхто з героїв-реформаторів не виходить переможцем в утопічній боротьбі, яку вони ведуть. Правда життя, як правило, переборювала реформізм позитивної програми письменника, чесність і талант художника-реаліста дозволили створити яскраві сатиричні полотна, які були майстерним відтворенням дійсних історичних процесів, що відбувалися в Польщі на початку ХХ століття.

Велика Жовтнева соціалістична революція принесла Польщі державну незалежність, про яку Жеромський мріяв все своє життя. Він вірив, що вільна Польща стане країною громадянської справедливості і загального добробуту. Дуже скоро, однак, він змушений був переконатися, що національна незалежність не принесла безболісного і механічного розв'язання соціальних конфліктів.

Але і в нових умовах письменник все ще апелює до совісті панівних класів, вимагаючи від них добровільного зречення від багатств і привілеїв («Біліша за сніг», 1919). Жеромський і тепер розшукує в історії приклади добровільної жертви з боку так званих вищих сфер суспільства, зображує ті сумні наслідки, до яких може призвести класове засліплення і егоїзм експлуататорів. Знаменна з цього погляду драма «Туронь» (1923), в якій висвітлюються епізоди селянського повстання 1846 року в Галичині.

Водночас Жеромський дуже добре розуміє нездійсненність своїх мрій і нереальність своєї утопічної програми, доказом чого може бути його власне визнання: «Я багато разів малював фіктивні

образи таких патріотів і все своє життя наполегливо пропагував це зречення від багатства на користь народу, псуючи дощенту всяку художню цінність своєї писаннини».

Лише в останньому своєму романі «Провесна» (1925), в своїй «лебединій пісні», Жеромський подолав значною мірою обмеженість своєї позитивної програми, піднявшись до небаченого в творах його сучасників розуміння сили комуністичних ідей.

Жеромський виступає в «Провесні» одночасно обвинувачем всього державного апарату новоутвореної буржуазної Польщі і суворим критиком деяких з своїх власних помилок і утопічних сподівань.

Книга виглядає як ціла низка розвіяних ущент ілюзій, затоптаних в землю мрій, як польський варіант «ходіння по муках» загальною чесною і порядною людиною, якою є герой твору Цезар Барика.

Важливе ідейно-сміслові навантаження несе в творі образ скляних будинків, який переростає тут у символ нереальної мрії про добробут і соціальну справедливість, які нібито повинна була принести країні сама тільки незалежність.

Замість сподіваних скляних будинків, замість високого рівня цивілізації і загального благополуччя та благоденства герой роману бачить жалюгідні халупи, темних і вічно голодних селян, потопаючі в бруді і смороді квартали єврейської бідноти в містах. Як і раніше, в поміщицькому маєтку панує розкіш і неробство, і хоч з'явився свій власний, польський поліцай, але й він покликаний «захищати кожного, хто має гроші».

У свій час певний чар недосяжного ідеалу мала для героїв Жеромського «краса життя» і освіченість так званих вищих сфер суспільства. В романі «Провесна» ця ілюзія давніх героїв Жеромського розвіяна повністю. У співставленні з животінням сусіднього села Хлодек Цезареві здається огидною привітність і безтурботність власників Навлоці. Він починає серйозно замислюватися над тим, чи не варто було б цей панський маєток висадити в повітря. Вболіваючи за долю мешканців Хлодека, герой у думках своїх закликає їх повстати врешті «проти своєї собачої долі».

До розчарування загального, так би мовити, плану, яке переживає Барика, знайомлячись з порядками, що панують у Польщі, приєднується особисте розчарування і особиста образа. Кохана Лаура віддала перевагу гаманцеві Барвіцького. В морально-етичні норми поведінки сильних світу сього теж, виявляється, не внесено ніяких змін — гроші, як і раніше, всесильні.

З кожним епізодом другої і третьої частини книги ставлення героя твору до навколишньої дійсності, до правителів нової Польщі стає все більш нетерпимим, більш критичним. Багато дечого з

того, що Баріку мучить, що він вважає неприпустимим, прагне він вирішити умоглядним шляхом, шляхом диспутів та полеміки з своїми ідейними супротивниками.

Далеко не завжди знаходить Цезар, а разом з ним і автор книги, вичерпну відповідь на всі ті болючі питання, які його хвилюють, багато чого лишається дискусійним, сумнівним. Дуже влучно визначає цей полемічно-дискусійний характер роману «Провесна» сучасний польський літературознавець Генрик Маркевич. Він пише, що твір цей «не роман-рецепт, а роман-запитання про шляхи розвитку Польщі».

До найкращих викривальних сторінок роману належатимуть ті сторінки, що розкривають запеклий ідейний двобій Цезаря Баріки з заступником міністра Шимоном Гайовцем.

Та програма відбудови Польщі, що її проголошує Гайовець, є ще однією варіацією все тих же скляних будинків, в міфічній природі яких герой уже встиг переконатися. В міру того, як заступник міністра розкриває перед ним мету, яку ставить його реформаторська діяльність, в міру того, як саме життя вчить Баріку, що окремі латки на всій системі не можуть ні до чого привести, тон його обвинувачень стає все суворішим, аргументація конкретнішою, а завдані удари більш дошкульними і влучними. «Чому не даєте землі безземельним?.. Для чого гнобите в ім'я Польщі неполяків? Чому тут стільки злиднів?.. Зголоднілий люд по селах, вимучений люд на фабриках, бездомний люд у передмістях... Поліцай, озброєний знаряддям для тортур,— ось єдина опора Польщі».

За своїм змістом, обсягом і емоціональною наснагою звернути до Гайовця і уряду обвинувачення не мали собі рівних в польській літературі міжвоєнного двадцятиліття, і саме вони дали підставу вважати цей останній твір Жеромського вершиною критичного реалізму в Польщі.

Герой марно шукає в навколишній дійсності велику ідею, яка б допомогла внести радикальні зміни в існуючий лад. Приклад і взірць такої ідеї Баріка починає врешті бачити в Жовтневій революції і в тих соціальних перетвореннях, які відбуваються в Радянській Росії. «Маєте ви відвагу Леніна, щоб розпочати небувале, зруйнувати старе й почати нове?» — звертається Баріка до Гайовця. Ленінські ідеї є, на його думку, «великою спробою спрямувати людство на правильний шлях».

Цілком логічно остаточної відповіді на свої запитання Баріка починає шукати у комуністів. Своєрідна боротьба за душу Цезаря, яка точиться між Гайовцем і комуністами, завершується перемогою останніх.

Побувавши на зборах комуністів, Цезар повністю перестає

вірити запевненням Гайовця, що тяжке становище трудящих викликає лише тимчасовими труднощами, що багато дечого принесе грошова реформа, що буржуазна Польща переживає провесну свого подальшого відродження тощо.

Роман закінчується символічною сценою, яка теж може сприйматися як якісно нова провесна, як переддень справжньої весни, остаточного звершення. Цезар йде на чолі робітничої демонстрації до Бельведерського палацу. Чесна і вразлива людина, якою є Барика, цей представник молодого покоління польської інтелігенції, неначе самою волею обставин опиняється поруч з комуністами, лише у них бачить він велику ідею, здатну змінити обличчя Польщі.

Цей крок героя твору не можна, однак, розцінювати як повну і беззастережну його солідарність з комуністами. Ще менше підстав приписувати комуністичну орієнтацію самому Жеромському.

За задумом письменника твір цей повинен був довести панівним класам, що становище, в якому опинилися народні маси Польщі, може призвести до революційного виступу, до дальшого поширення в країні комуністичних ідей. Надзвичайно цінними є виділені письменником внутрішні передумови зародження і зміцнення на польському ґрунті комуністичних ідей, опозиційних настроїв, хоч Жеромський і надалі залишався противником революції, хоч він і далі розпачливо вірив у можливість мирного урегулювання соціальних конфліктів.

Вірність життєвій правді, яку Жеромський так повно виявив і в цьому творі, продовжувала якось дивно співіснувати з окремими відступами від реалізму, породженими іноді просто недостатнім знанням конкретного матеріалу, недостатньою поінформованістю (це позначилось зокрема на викривлено представленій картині воєнних дій в Баку), а часом негативним впливом офіційної буржуазної пропаганди. Іноді ця двоплановість роману пояснюється цілеспрямованим прагненням письменника представити у творі в максимальній повноті протилежні точки зору на певні події, показати боротьбу суперечливих думок.

Така творча установка не могла не позначитися на образі головного героя твору, який довго не може виробити якоїсь чіткої окресленої політичної лінії, якої слід було б триматися. «Заперечував одним, заперечував іншим, а свого власного шляху не мав під ногами». Ця обставина викликає врешті появу в творі цілого плетива суперечливих, таких, що виключають одне одне, тверджень, контрударів, які покликані допомогти героєві знайти свій власний шлях.

Так, з одного боку революція виглядає подекуди як нищівна стихія, а іноді вона є «вищою необхідністю, вищою над усе»,

виявом справедливої розплати над шляхтичем за те, що «був він тираном, здирником, катом батраків». Недостатньо критично поставився Жеромський до нападу білополяків на молоду республіку Рад в 1919 році, герой його бере навіть участь у цьому поході. Водночас герой категорично проти того, щоб повернути «пуделя Гагу в палац на Україні, де вже тепер, напевно, сільська школа».

При всіх своїх розходженнях з комуністами в національному питанні, Жеромський вбачав у них союзників в одному і найголовнішому — в прагненні знищити соціальну несправедливість.

Після виходу в світ роману «Провесна» Жеромський, тоді вже смертельно хворий, зазнав переслідувань за «насадження комуністичного духу» в буржуазній Польщі. Реакційна преса зазначала, що кожна фраза його книги, від першої до останньої, пройнята закликком до комуністичної революції. Особливо обурював буржуазних писак той факт, що виголошені на зборах комуністів промови були дослівними цитатами з двох партійних документів — виданих нелегально матеріалів так званого свентоюрського процесу львівських комуністів (1922 рік) та «Відкритого листа з приводу білого терору в Польщі», надрукованого у львівській комуністичній газеті «Трибуна робітнича» в 1924 році. Як свідчив сам письменник, ці нелегальні матеріали він дістав від представників української прогресивної інтелігенції. Під своїм справжнім прізвиськом фігурує у виступі одного з промовців-комуністів комісар поліції Кайдан, який допитував в'язнів за допомогою електричного струму. В своїй відповіді на лист Кайдана, який протестував проти вміщення свого прізвиська в творі, Жеромський зазначав, що він особисто вважає поліцейя здатним на ще більші знущання над в'язнями.

Важко знайти в польській літературі книгу, яка б справила таке велике враження, викликала б такий широкий резонанс. «Провесна» була не тільки найсуворішим, найнещаднішим обвинуваченням буржуазної Польщі, але й одним з могутніх джерел польської революційної літератури міжвоєнного двадцятиліття, бо якщо навіть не входило в наміри письменника закликати маси до революційного виступу, ця ідея, завдяки правдиво змальованим у творі фактам дійсності, впливала сама собою.

Певну роль у розвитку критичного реалізму в творчості Жеромського відіграла російська і українська література, особисте знайомство з деякими видатними її представниками.

У своєму щоденнику, в листах, статтях і художніх творах Жеромський з великою повагою говорить про російських і українських письменників. «Читаю Толстого,— пише він в 1892 році,— і це читання вчить мене мудрості і вчить врати власні твори». «Читаю... «Війну і мир» Толстого — і вчуся справжньої психології».

Багато спільного з Толстим має Жеромський у трактуванні селянського питання, у ставленні до війни та її рушійних сил, в манері психологічного умотивування вчинків героїв.

Високо оцінює Жеромський твори Салтикова-Щедріна, в яких той виявив неперевершений «гумор мудреця, що зненавидів до глибини душі навколишні умови і висміює їх з усією нещадністю помсти».

Рання творчість Жеромського є свідченням значного впливу на нього творів Тургенева, якого він вважав геніальним письменником. В 1907 році під час перебування на Капрі Жеромський зустрічається з Коцюбинським, Андреевим, Горьким. Про своє враження від знайомства з великим пролетарським письменником він записує у щоденнику: «Людина, здається, глибока, слов'янська, велика».

Захоплюється Жеромський поезією Шевченка, переписує собі в щоденник уривки з «Кавказу», «І мертвим, і живим...», «Ще як були ми козаками» тощо, перекладає на польську мову «Думи мої». Перу Жеромського належить одна з кращих характеристик поетичного обличчя українського Кобзаря, якого він порівнює з італійським поетом Леопарді: «Леопарді і Шевченко вдаряють іноді в мідну струну відчаю, гіркого і спокійного, як усмішка трупа. Удар руки селянина-українця часом навіть жакливіший за сухі, кістляві, страшні вібрації задушливої мелодії італійського горбаня. Як тяжко мусила вириватися з грудей Шевченка ця скарга і сміх:

А може, й сам на небесах
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, раднися з панамі,
Як править миром!

Є в поезії цього мученика й спокійні тони, але разом з тим хвилюючі й похмурі, є скрегіт болю, а іноді гучний крик, схожий на крик ста тисяч гайдамаків...»

В уяві Жеромського Україна поставала в серпанку поетичних чарів, він мав намір написати історичну драму з життя України, мріяв побувати на батьківщині великого Тараса. «Хто зрозумів би мою радість?! — записує він у щоденнику. — Іхати на Україну! Я б збожеволів від радості!»

Але цій мрії не судилося збутися. На Україну, починаючи з кінця минулого століття, приходять його твори, зустрічаючи незмінний інтерес і захоплення українських читачів.

Валерія Ведіна

З М І С Т

Стор.

РОДОВІД	5
ЧАСТИНА ПЕРША. СКЛЯНІ БУДИНКИ	13
ЧАСТИНА ДРУГА. НАВЛОЦЬ	85
ЧАСТИНА ТРЕТЯ. ВІТЕР ЗІ СХОДУ	213
СТЕФАН ЖЕРОМСЬКИЙ І ЙОГО РО- МАН «ПРОВЕСНА». ПІСЛЯМОВА В. ВЕДІНОЇ	271

Стефан Жеромський
КАНУН ВЕСПИ
Роман
(На українском языке)

Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
Київ, Володимирська, 42.
Редактор *О. П. Синиченко*
Художник *В. В. Василенко*
Худ. редактор *М. П. Вуєк*
Техн. редактор *Л. М. Бобир*
Коректор *О. Т. Супруненко*

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. Фрунзе
Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8
Лінотипісти *М. Яценко, К. Щербань*
Верстальник *Г. Грицаєв*
Друкарі *М. Недайвода, С. Грубнік*
Керівник палітурно-брошурувальних
процесів *Г. Юхновський*

Здано на виробництво 23/XII 1964 р.
Підписано до друку 4/III 1965 р.
Формат паперу 84 × 108¹/₃₂. Фізичн. друк.
арк. 8,75. Умовн друк. арк. 14,700 Обліково-
видавн. арк. 14,995. Ціна 53 коп.
Замовл 4-621. Тираж 19000.
Т. П.— 1965—поз. 484.

ВИХОДЯТЬ В СВІТ

● у 1965 році:

Гашек Я.
ПРИГОДИ БРАВОГО СОЛДАТА ШВЕЙКА. (З чеської).
Дефо Д.
РОБІНЗОН КРУЗО. Роман. (З англійської)
Свіфт Дж.
МАНДРИ ГУЛЛІВЕРА. (З англійської).
Сенкевич Г.
ХРЕСТОНОСЦІ. Роман. (З польської).

● у 1966 році:

Бронте Ш.
ДЖЕН ЕЙР. Роман (З англійської).
Данте А.
БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ. Чистилище. (З італійської).
ґрасек А.
СКАЛАКИ. Роман. (З чеської).
Ожешко Е.
АРГОНАВТИ. Роман. (З польської).
Оркан В.
ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ. (З польської).
СЕРБСЬКІ КАЗКИ. (Із сербської).
Роллан Р.
П'ЕР І ЛЮС. Повість. (З французької).
Уеллс Г.
ФАНТАСТИКА. У двох томах. (З англійської).
ФРАНЦУЗЬКІ КЛАСИКИ XVII ст
(БУАЛО, КОРНЕЛЬ, МОЛЬЄР). Збірник.
Шаміссо А.
НЕЗВИЧАЙНІ ПРИГОДИ ПЕТЕРА ШЛЕМІЛЯ. Повість. (З німецької).

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Подавайте книгарням та відділам «Книга — поштою» попередні замовлення на книги, що готуються до друку.

